

عظيم ساخو

ذوالفقار علي يتيو

ڪور جو فونو :

چيئرمين ذوالفقار علي ڀٽو ،

۱۱ جنوري ، ۱۹۷۰ع تي راولپنڊيءَ

جي هڪ جلسه عام کي خطاب

ڪري رهيو آهي -

عظيـد سائـحو

از

ذوالفقار علي پتو

چيئرمـن

پاڪستان پبليز هارئي

بھریون ایڈیشن - اکتوبر ۱۹۷۱ع

پاکستان پیپلز پارٹی پبلیکیشن
ویژن پبلیکیشن لمیٹڈ، کراچی ۷۷ چیمبر

(ب)

مهاڳ

سال ۱۹۷۱ع ۾ پاڪستان اندر هڪ عظيم سانحو ڏٺو آهي. اهو بحران، جو اسانجي ملڪ کي گهڻي رهيو آهي، ائين اڃانڪ، ڪنهن چٽاءُ ڏيڻ کان سواءِ نه آيو آهي. مون پنهنجي ڪتاب Myth of Independence (آزاديءَ جي ڏند ڪٿا) جي مهاڳ ۾، جو نومبر ۱۹۶۷ع ۾ لکيو ويو، چيو هو ته ”مان قبول ٿو ڪريان ته هي ڪتاب تڙ ٽڪڙ ۾ لکيو ويو آهي، اهڙين حالتن ۾ جن تي منهنجو ڪوبه هڪ وس ناهي، جنهن ۾ وقت سان شرط پئي پڄاڻي پئي وڃي، جو وڏين وڏين پرانگهن سان پاڪستان کي هڪ اهڙي چوڙائي ڏانهن گهلي رهيو آهي، جنهن جا سمورا رستا، سواءِ هڪ جي، تباهي ڏانهن وڃن ٿا.“ ان بعد چئن سالن کان به اڳ اسان ان چوڙائي تي پهچي وياسين!

موجوده تذڪري ۾، مون ان بحران بابت پنهنجا ذاتي تاثرات رڪارڊ ڪرڻ ۽ ان سلسلي ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي ادا ڪيل رول بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن بحران ۾ پاڪستان پريءَ ريت الجهي چڪو آهي. مون ان ۾ ماضي توڙي مستقبل جو فقط ايترو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان اسان کي حال کي بهتر طور سمجهڻ ۾ مدد ملي.

مون پنهنجا اهي تاثرات سٺي جي شروع ۾ لکي رکي هئا ۽ ابتدائي طور اهي محض پنهنجي ذاتي نوٽن طور لکيا ويا هئا، پر پوءِ جيئن جيئن حالتون بگڙيون، مون اهو پنهنجو فرض سمجهيو ته پنهنجي عوام کي آگاهه ڪريان ته پاڪستان جي هيءَ خطرناڪ صورتحال ڪيئن پئي. بهرحال منهنجي هن تذڪري کان پوءِ ٻيا به ڪيترا اهم واقعا ٿي چڪا آهن. ڪيترا اهڙا واقعا جن پاڪستان کي متاثر ڪيو آهي، انهن جو هتي ذڪر نه ڪيو ويو آهي، پر انهن جا لوازمات، هن بحران جي حل ڪرڻ سان واسطيدار ضرور آهن. بهر صورت، هن حل جي تلاش جي حق ۾، ۽ موجوده صورتحال ۾ درپيش لازمي ڪوتاهين جي پيش نظر، مون ڪجهه گريز به ڪيو آهي ۽ ڪن معاملن متعلق پنهنجو تبصرو محفوظ رکيو آهي. ڇا به هجي، بهرحال اهي واقعا نوٽ ڪرڻ جي قابل آهن. ۲۸ جون تي صدر يحيي خان، پنهنجي قانوني ڀانڄي واري آرڊر کان هٽي، جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ هڪ نئين رٿا ۽ نائڻ نيل جو اعلان ڪيو.

(ج)

صدر نڪسن جي قومي سلامتيءَ جي معاملن جي اسسٽنٽ، مسٽر هينري ڪسنجر، جولاءِ ۾ پاڪستان کان پيڪنگ ٽائين مخفي نموني ۾ دورو ڪيو، جنهن هڪ نئين دنياوي توازن جون راهون کوليون. ۹ آگسٽ تي روس ۽ انڊيا هڪ معاهدي تي صحيحون ڪيون، جنهن ڪري برصغير ۾ نمايان تبديلي آئي ۽ ان ذريعي روس جي سيڪريٽري جنرل بريزنوف جي ايشين سيڪيورٽي پئڪٽ مطابق، چين کي اڪيلو ڪري ڇڏڻ لاءِ ايشيا ۾ پنهنجون شاخون ڦهلائڻ واسطي، پهريون قدم کنيو ويو. حڪومت پاڪستان آگسٽ ۾ اوڀر پاڪستان ۾ ٿيل تازن واقعن متعلق هڪ ”واٽيٽ پيپر“ شايع ڪيو، ۽ حڪومت طرفان شيخ مجيب الرحمان تي ”پاڪستان خلاف جنگ ڪرڻ“ جي الزام هيٺ بند ڪري ۾ ڪيس هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو، جو ۱۱-آگسٽ کان شروع ٿيو. هتي پاڪستان جي نازڪ اقتصادي صورتحال جو ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي جا بين الاقوامي مالي سرشتي ۾ ڊالر جي نازي پيدا ٿيل بحران کان وڌيڪ متاثر ٿي آهي. انهن مان اڪثر واقعن جي تقاضا آهي ته انهن تي نئين سر بنيادي طور سوچي پنهنجي بيروني ۽ اندروني هاليسين جي سلسلي ۾ چرتمندانہ قدم کڻيا وڃن. اسان کي يقين آهي ته اسين ان چئلينج جو مقابلو ڪري سگهون ٿا، بشرطيڪ اسان کي ڪنهن وڌيڪ دير مدار ۽ نال سٽول کان سواءِ پنهنجي انتخابي منشور جي پورائيءَ جي جوابداري سونپي وڃي.

هن تذڪري مان معلوم ٿيندو ته ڇو پاڪستان پيپلز پارٽي ملڪ جي ٻنهي حصن جي وڏين پارٽين درميان ”مفاهمت عظيم“ چاهي ٿي ۽ ڪيئن پهرين مارچ کان اڳ عوامي ليگ جي مکيه گهرجن جي پورائيءَ لاءِ اسان هر ممڪن ڪوشش ڪئي ۽ ڪيئن ان تاريخ کانپوءِ اسان اهو موقف اختيار ڪيو ته تعطل جي حل لاءِ ڪابه تجويز آخري طور فيصلي لاءِ قومي اسيمبليءَ جي منتخب نمائندن آڏو پيش ڪئي وڃي.

پاڪستان جو عوام پاڻ اهو فيصلو ڪري سگهي ٿو ته هي عظيم سانحو ڪيئن واقع ٿيو. موجوده وقت ۾ بهرحال — سڀ کان زياده توجهه ان بحران جي حل ڪرڻ تي ڏيڻو آهي. اسان کي پنهنجون سموريون ڪوششون پاڪستان کي بچائڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏڻيون آهن. اسان کي هڪ آهي ته جيڪڏهن اقتدار بنا دير جي اسان جي حوالي ڪري ڇڏيو ويو ته اسان عوام جي تائيد ۽ اعتماد سان ائين ڪري سگهنداسين — جيئن مون ۱۹۶۷ع ۾ چيو هو: ”سمورا رستا، سواءِ هڪ جي، تباهي ڏانهن وڃي رهيا آهن.“

— ذوالفقار علي ڀٽو

۲۰- آگسٽ ڪراچي ۱۹۷۱ع

عظير سانحو

پاڪستان هڪ مشڪل ترين آزمائش مان گذري رهيو آهي . هي ملڪ جو سورن سان ڄاڻو، هڪ شديد ترين بحران ۾ مبتلا آهي . پاڪستانين هٿان پاڪستانين جي قتل جو پيانڪ اوتارو اڃان ختم نه آهي ٿيو. اڃا سوڌورت وهي رهيو آهي . ڀارت جي اڳرائيءَ واري مداخلت حالتن کي وڌيڪ الجھائي ڇڏيو آهي . جيڪڏهن اسان جوڪي هنگامه خيزيءَ مان اهڙي پار پاسين ته پوءِ پاڪستان، با مقصد حيثيت سان، هميشه لاءِ قائم رهندو. ٻيءَ صورت ۾ اهي افسوسناڪ جهٽڪا سندس مڪمل تباهيءَ جو باعث بڻبا. هيٺ ڇا ٿو ڪيو وڃي ۽ وڏو دار و مدار ان تي آهي .

اسان ۱۹۴۰ کان شروع ٿيون ٿا، جڏهن ۲۳ مارچ تي هندستان جي مسلمانن، قائد اعظم جي اڳواڻيءَ ۾ پاڪستان جو مطالبو ڪيو. براعظم ۾ هڪ الڳ اسلامي مملڪت—اهو مطالبو رسمي طور ”قرارداد لاهور“ ۾ ڪيل هو، جيڪا فضل الحق طرفان پيش ڪئي ويئي، جنهن کي عام طور ”شير بنگال“ ڪري ڪوٺيو ويندو هو. گذشتہ چند سالن ۾ ”قرارداد لاهور“ تي نئين سر شروع ڪيل سباحثي جي تلخيءَ جي نتيجي طور ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ هڪٻئي کان دوري وڌڻ شروع ٿي آهي. اول ۱۹۶۶ ۾، شيخ مجيب الرحمان ۽ پوءِ مولانا پاشاني ائين چون شروع ڪيو ته ”قرارداد لاهور“ ذريعي ٻه الڳ مسلم مملڪتون قائم ڪرڻيون هيون— هڪ اڀرندي حصي ۾ ۽ ٻي الهندي حصي ۾. ان قرارداد جو اهو ايماندارانه تعبير ناهي. پاڪستان جي قيام کان وٺي ۱۹۶۶ تائين ته ان ٺهراءَ کي ڪڏهن به سنجيدگيءَ سان اها معنيٰ نه پهراڻي وٺي هئي. قرارداد لاهور مطابق سڄو پنجاب، سڄو بنگال ۽ آسام جو صوبو پاڪستان ۾ شامل ٿيڻو هو. جيئن ته بنگال ۽

پنجاب تقسّر ڪيا ويا ۽ آسام صوبو پاڪستان کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو ۽ انهيءَ ڪري جڏهن تقسّر آخري طور عمل ۾ آئي ۽ تڏهن ان لهرءَ کي فقط اصولي طور تي قبول ڪيو ويو. ان کان علاوه ۱ خاص ڳالهه اها ته انگريز ۽ جي براعظم ۾ اقتدار جي انتقال لاءِ جوابدار هئا ۽ تن اها منتقلي ۱۹۴۷ ۾ جي انڊين انڊيڊنس ايڪٽ هيٺ عمل ۾ آندِي ۽ جنهن ڪري ئي نه پر فقط پر خودمختيار مملڪتون وجود ۾ آيون — انڊيا ۽ پاڪستان.

عام ماڻهو ۽ جنهن جي پنهنجي مادر وطن سان محبت آسز واپستي آهي ۽ جنهن کي هيگل جي رياست بابت سمجهائي يا خودمختياريءَ متعلق آسڻ جي نظريه سان ڪو واسطو ناهي ۽ ڄاڻڻ گهري ٿو ته آخر هي عظير سانحو ڪيئن واقع ٿيو؟ ان جي هن تي ته ڪا به جوابداري عائد نٿي ٿئي. ۲۳ سالن تائين ته هن کي عام چونڊن ذريعي ووٽ ڏيڻ به نه ڏنو ويو. ۲۳ سالن کان پوءِ هو وڏي جوش خروش ۽ گهڻين اسيدن ۽ آرزوئن سان پنهنجا نمائندا چونڊن لاءِ ٻولنگ تائين پهتو. هن انهيءَ توقع سان ووٽ ڏنو ته پاڪستان جي اقتصادي ترقي ۽ سياسي توازن جي نئين دور جو سج اڀرندو. موجوده بحران ان جي سمورين اسيدن کي لوڏي ڇڏيو آهي. هن جي اقتصادي حالت بگڙي رهي آهي. عام ماڻهو کي ۽ جو صبح کان شام تائين محنت ڪري ٿو ۽ جنهن جي ٻارن جا ڪپڙا ليڙون ليڙ آهن ۽ جي غير انساني حالتن ۾ رهي رهيا آهن ۽ اهو سوال ڪرڻ جو هر ڪو حق آهي ته ڇو هن جو پاڪستان هن ريت تباهي ۽ جي ڪناري تي پهچي چڪو آهي ۽ اهو پاڪستان جو هن جو پنهنجو آهي ۽ جو هن پنهنجي رت سان قائم ڪيو ۽ جنهن جي هن پنهنجي ٻڪهر ۽ قربانيءَ سان تعمير ڪئي. هن سان ته وڏو ڊوڪو ٿي ويو!

رهبرن عوام کي ناڪام ڪيو

هي بحران اسان تي اڃانڪ نازل نه ٿيو. ان جو مواد ڪافي عرصي کان تيار ٿي رهيو هو. هي انهن غلطين جو نتيجو آهي جن جي تاريخ انگريز راڄ کان شروع ٿئي ٿي. ان کان پوءِ وارين حڪومتن مملڪت جو ڪاروبار اهڙي غلط طريقي سان هلايو جو ڪوبه غير جانبدار مبصر انهيءَ نتيجي ڪيڻ لاءِ مجبور ٿيندو ته پاڪستان جي قيادت غلطين ڪرڻ ۾ سڀني کان گهڻي وڻي آهي. هن قيادت ۾ فقط سياستدان ئي نه آهن. ان ۾ سمورا سربرآوردہ ۽ معززين پڻ شامل آهن.

۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان هڪ وڏي خونريزيءَ بعد وجود ۾ آيو. ٽيهن ليڪن کان وڌيڪ ماڻهن کي پنهنجي جانين تان هٿ ڌوڻو پيو، ۽ ان کان وڌيڪ بيگناهه ماڻهو پنهنجي گهر ٻار کان تڙجي ويا. برصغير جي چيڙاڙ هڪ عذاب کان گهٽ نه هئي ۽ سوڪلاڻي ويندڙ انگريز، هر مرحلي تي پاڪستان کي ڪمزور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پوءِ انتهائي بيدردي ۽ بيحسيءَ سان روانو ٿي ويو. مهاجرين، پنهنجي جسم تي تقسير جي زخمن، ۽ دلين ۾ صدين جي نفرت سميت، وڏا مفاصلا طئي ڪري پنهنجي نون گهرن ڏانهن روانا ٿيا، ان جي ڪري هندستان ۽ پاڪستان جا تعلقات وڌيڪ خراب ٿيا. حيدرآباد، جهونا ڳڙهه ۽ ڪشمير جا جهڳڙا به هڪئي وقت شروع ٿيا جن جي ڪري تعلقات ۾ وڌيڪ تلخي پيدا ٿي. ۱۹۴۸ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان کي ڪشمير جي معاملي تي جنگ ڪرڻي پئي. ڪشمير جي مسئلي تي اقوام متحده تي اعتماد ڪري، جنوري ۱۹۴۹ع ۾ جنگيندي قبول ڪري، هڪ فاش غلطي ڪئي وئي. ان وقت کان وٺي ڪشمير جو جهڳڙو برصغير جي جسر ۾ هڪ ناسور جيان ڦهلبو پئي رهيو آهي. اڄ آزاديءَ کي ويهن سالن گذرڻ کان پوءِ به ٻئي ملڪ سورن ۾ سڙي رهيا آهن.

تقسيم کان يڪدم پوءِ زبان جو جهڳڙو شروع ٿيو، جنهن ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ تلخي پيدا ڪئي. پاڪستان گهڻين زبانن وارو ملڪ آهي، جنهن ۾ ڪيترن قسمن جون شاهڪار ۽ قديم زبانون ۽ ثقافتون موجود آهن. انهن مان ڪابه ثقافت قومي شناخت تخليق ڪرڻ جي خلاف يا ان جي متضاد ناهي. گذشتہ حڪومتن کي مشترڪه قومي ثقافت جي ترويج لاءِ مقامي ثقافتن کي سختيءَ سان دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ بجاءِ انهن جي خوشگوار حوصله افزائي ڪرڻ گهرجي هئي، ته جيئن مختلف ثقافتن جا نقش و نگار قومي ثقافت کي ڀرپور ۽ مائه دار بنائين. ڪيترين ٻين فيڊريشنن ۾ ڪاميابيءَ سان ائين ڪيو ويو آهي. زبان جي اختلاف باه جي پهرين چٽنگ دکائي ۽ ان کان پوءِ ٻيون ڪيتريون چٽنگون دکنديون رهيون.

پاڪستان جي باني، قيام پاڪستان کان يڪدم پوءِ، پنهنجي پيڻمبرانه بصيرت سان ڪيترن اهڙن مسئلن جي اڳواٽ نشاندهي ڪري ڇڏي هئي، جي بعد ۾ ملڪ جي شرقي حصي ۾ پيدا ٿيڻا هئا ۽ ان صورتحال ۾ جيڪي خطرا لڪل هئا، تن کان ٻڌڻ هن قوم کي سختيءَ سان آگاهه ڪري ڇڏيو هو. ٿي جوون يونٽ ملڪ جي اڀرندي ۽ الهندي وارن حصن کي هڪٻئي جي سامهون ٻن حريف ملڪن وائڪر ڪڙو ڪري ڇڏيو. مختلف قسمن جي جوڙ توڙ

مارچ ۱۹۴۸ ۾ مشرقي پاڪستان ۾ نو ڏينهن رهڻ کان پوءِ، اتان موٽڻ واري شام جو، هن چيو هو ته:

”آءٌ هن صوبي جي ماڻهن کي هڪ نصيحت ڪرڻ چاهيان ٿو. هڪ خاص طبقي ۾ سون کي هڪ افسوسناڪ رجحان نظر اچي رهيو آهي. اهو طبقو نئين نئين ڪئبل آزاديءَ کي اهڙي آزاديءَ نٿو سمجهي، جنهن ذريعي هڪ طرف عظير موقعا پيدا ٿيا آهن ته ٻئي طرف وڏيون جوابداريون به عائد ٿيون آهن، بلڪه هو ان کي هڪ قسم جو ليسن سمجهي ٿو. هنن کي ان جي مڪمل آزاديءَ آهي ته هو جنهن به نموني جي حڪومت بنائڻ چاهين ٿا، اها قانوني طريقن سان ڪنهن به نموني جي معنيٰ اها هرگز نه آهي ته ڪوبه گروهه هاڻي کان ئي اها ڪوشش ڪري ته هو پنهنجي مرضي ڪنهن به غير قانوني طريقي سان اسان تي تسلط ڪري. مون کي يقين آهي ته توهان کي ان جو بخوبي احساس آهي ته پاڪستان جهڙي هڪ نئين قائم ڪيل مملڪت، جا ٻن هڪڙي کان ڏورانهن حصن ۾ ورهايل آهي — ان جي باشندن ۾ ۱ ۱ پوءِ چاهي اهي ڪٿان به آيل هجن — پنهنجي ترقيءَ لاءِ نه، بلڪ پنهنجي وجود برقرار رکڻ لاءِ اتحاد ۽ يگانگت جي اشد ضرورت آهي ... آءٌ توهان کان صاف لفظن ۾ پڇڻ چاهيان ٿو ته جڏهن هندستان جا سياسي ادارا ۽ هندستاني پريس جا ڪل پرزاءُ جن پاڪستان کي وجود ۾ اچڻ کان روڪڻ لاءِ نهنن چوڻي ۾ جو زور لڳايو، تن کي جيڪڏهن اڃانڪ انهن لاءِ، جن کي هو مشرقي پاڪستان جي مسلمانن جا ”جائز مطالبات“ ڪري ڪولين ٿا، اڃانڪ نرم دلي ۽ همدردي پيدا ٿي پئي، ته ڇا توهان ان کي انتهائي شيطاني صورتحال نه سمجهندا؟ ڇا، اها ڳالهه صاف ناهي ته مسلمانن کي پاڪستان حاصل ڪرڻ کان روڪڻ ۾ ناڪام ٿيڻ کان پوءِ هاڻي اهي ادارا پاڪستان کي اندران ئي اندران ڊاهڻ گهرن ٿا ته جيئن پنهنجي شرانگيز پروپيگنڊا ذريعي مسلمانن کي پنهنجي مسلمان ڀاءُ سان ويڙهائي ڇڏين، انهيءَ ڪري ئي مان چاهيان ٿو ته صوبائيت جي زهر کان خبردار رهو، جيڪو اسان جا دشمن اسان جي مملڪت ۾ ڦهلائڻ چاهين ٿا. (۱)

پاڪستان جو ٻانهي سيپٽمبر ۱۹۴۸ ۾ راهه رباني وٺي ويو. ان جي انتقال کان پوءِ اقتدار جي فال لياقت علي خان جي نالي نڪتي، جنهن کي ٻن سالن

(۱) مارچ ۱۹۴۸ تي ريڊيو پاڪستان تان قائد اعظم محمد علي جناح جي

نشر ڪيل تقرير مان اقتباس .

عظير سانحو

کان پوءِ قتل ڪري ڇڏيو ويو. ان کان پوءِ جيڪي مسلم ليگي ليڊر عوام آڏو آيا، انهن ۾ پاڪستان کي هڪ ترقي پسند ۽ متحرڪ ملڪت بنائڻ لاءِ نته همت هئي ۽ نه نظر جي وسعت. مايوسي ۽ بددليءَ جا ابتدائي آثار آزاديءَ کان پنج سال پوءِ ئي ظاهر ٿيڻ شروع ٿيا. ماڻهن هاڻ کي پنهنجا اڪيلو ۽ ائين محسوس ڪرڻ شروع ڪيو، جن سان سچ پچ ڪوڊوڪو ڪيو ويو هجي. ڪم ظرف سياستدان پاڪستان کي پنهنجي ذاتي جاگير سمجهڻ لڳا ۽ آئين سازي ۽ انتخابات کي ملتوي ڪري اقتدار کي چڙهي پيا. پاڪستان کي انهيءَ ناڪاميءَ جي تمام وڏي قيمت ادا ڪرڻي پئي آهي.

۱۹۵۴ ۾ ملڪ جي مشرقي ۽ مغربي حصن ۾ ڪنهن مناسب آئين تي مفاومت ٿي سگهي ها، مگر لالچ ۽ هڪڙي تي بالادستيءَ جي جنڊي انهيءَ ڪوشش کي ناڪام بنائي ڇڏيو. آئين ساز اسيمبليءَ طرفان قاتل ڪيل بنيادي اصولن جي ڪميٽيءَ ۱۹۵۴ تائين هڪ آئيني مسودو تيار ڪري چڪي هئي. انهيءَ مسودي ۾ پاڪستان جي حقيقتن جو اظهار هڪ وفاقي ڍانچي ۾ تجويز ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. پر اهو ڪنهن به صورت ۾ هڪ مثالي انتظام نه هو، بهرحال، اهو انتظام قابل قبول نه ٿي سگهيو. هڪ بيمار ۽ حريص گورنر جنرل اهو آئيني مسودو آخري طور منظور ٿيڻ کان اڳ ئي دستور ساز اسيمبليءَ کي غير قانوني طور ٽوڙي ڇڏي. ان کان اڳ، ساڳئي گورنر جنرل هڪ بنڪالي وزيراعظم کي به بي قاعدگيءَ سان برطرف ڪري ڇڏيو هو، جنهن کي دستور ساز اسيمبليءَ ۾ اڪثريت حاصل هئي. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ ملڪ جي پنهنجي حصن ۾ شڪ شيها وڌندا ويا، ۽ اهڙيءَ طرح هڪ آئيني حل تلاش ڪرڻ جي ڪوشش جيئن پوءِ ٿيڻ مشڪل ٿيندي وئي. ان کان پوءِ وري ۱۹۵۵ ۾ ڪن ذليل مقصدن جي حصول لاءِ اولهه پاڪستان جي عوام تي ون يونٽ (۱) سڙهي ڇڏيو ويو. ون يونٽ هڪ وڏي لعنت هئي. ون يونٽ کان اڳ ئي ملڪ جي الهندي ۽ اڀرندي وارن حصن ۾ نه ڪشيدگي موجود هئي، مڪرون يونٽ کان پوءِ خود اولهه پاڪستان جي عوام جي باهمي تعلقات ۾ به چڪتاڻ پيدا ٿي. سڀ کان خراب ڳالهه اها

(۱) ون يونٽ جو اصطلاح اولهه پاڪستان جي صوبي لاءِ استعمال ڪيو ويو، جو الهندي حصي جي چئن صوبن. بلوچستان، صوبه سرحد، پنجاب ۽ سنڌ کي ملائي بنايو ويو هو. ويسٽ پاڪستان (ڊيزوليوشن) آرڊر ۱۹۷۰ تحت اهي صوبا وري الڳ الڳ قاتل ڪيا ويا.

کان پوءِ بي دستور ساز اسيمبليءَ جا پهرين دستور ساز اسيمبلي جيان خود مختيار نه هئي، ۱۹۵۶ع وارو دستور بحال ڪري ڇڏيو. ان دستور به ٻن سالن اندر اچي ٽيهڪو ڪيو. ان کان پوءِ ايوب خان جو دور شروع ٿيو، جنهن اٽڪل يارهن سالن تائين راڄ ڪيو ۽ ۱۹۶۲ع ۾ ملڪ کي هڪ نير وحداني طرز جو آئين ڏنو.

تاريخي، نسلي ۽ لساني سببن ڪري پاڪستان لاءِ وفاقي نظام تي موزون ترين طرز حڪومت ٿي سگهي ٿو. رڳو جغرافيائي نقطه نگاهه کان به فقط وفاقي نظام ئي هن ملڪ لاءِ موزون ترين نظام ٿي سگهي ٿو. پاڪستان جو سانحو به انهيءَ حقيقت ۾ پنهنجا آهي ته جيتوڻيڪ وفاقيت ئي پاڪستان جي حالتن مطابق موزون ترين نظام حڪومت آهي، مگر ڇا ڪجي جو گذريل ۲۳ سالن کان پاڪستان کي فقط نالي طور هڪ وفاقي ملڪ ڪوٺيو پيو وڃي. عملي طور اهو هڪ نير وحداني سلطنت جي حيثيت سان ئي هلايو پيو وڃي. ان انتظار جا نتيجا نهايت تباها ڪن نڪتا آهن.

پاڪستان ۾ وفاقيت جي جذبي ۽ گڏجي گذارڻ وارن قانونن کي خود غرضيءَ جي قربانگهه تي قربان ڪري ڇڏيو ويو. مضبوط مرڪز جي نالي تي صوبن جا اختيار ايتريءَ حد تائين گهٽايا ويا جو اهي آخر بلڪل ختم ٿي ويا. اسان جي عظيم مذهب اسلام جي نالي تي عام ماڻهوءَ جو انتهائي بيرحميءَ ۽ غير انساني طريقي سان استحصال ڪيو ويو. دنيا جي ڪنهن به مسلمان ملڪ ۽ ڪٿي جي به مسلمان عوام، اسلام کي اڀڙو وڌو نقصان نه پهچايو آهي، جيترو هتي جي چند عوام جي ڌڪاريل سياستدانن، اسلام جهڙي عظيم الشان مذهب جو نالو غلط نموني ۾ استعمال ڪري، پاڪستان ۾ غير منصفانه اقتصادي نظام قائم رکڻ سان پهچايو آهي.

اسين اڄ جن مصيبتن ۾ مبتلا آهيون، انهن جو سڀ کان وڏو سبب اهو آهي جو عوام جو نهايت بيرحميءَ سان استحصال ڪيو ويو آهي. انهيءَ قسم جي ڦرلٽ مان هونئن ته سڄي ملڪ کي نقصان پهتو، پر اوڀر پاڪستان کي ان جي سڀ کان وڌيڪ ست سهڻي پئي. پاڪستان دنيا جي غريب ترين ملڪن مان هڪ شمار ڪيو وڃي ٿو، مگر ان جي باوجود هن ملڪ جا ڪي سرمائيدار دنيا جي دولت مند ترين ماڻهن ۾ شامل آهن. پاڪستان جي غريب عوام جو استحصال، ڦرلٽ ۽ تباھڪاريءَ جو هڪ وڏو داستان آهي. ترقي پذير ”نيءَ دنيا“ کي ڦرلٽ جي نه، پر ترقيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي حالتن ۾ اهو ممڪن ئي نه آهي ته اسان سرمائيدارانه نظام ذريعي ترقي ڪري سگهون. ”نيءَ دنيا“ جي

تعمير فقط سوشلزم ذريعي ئي ٿي سگهي ٿي. ليڪن سوشلزم مفادپرستن لاءِ ته هڪ ٻاراڻو آهي، جن مان گهڻا ته ائين چاهيندا ته پاڪستان ختم ٿي ته ٻيلي ٿي، سرماييدارانہ نظام ختم نه ٿي.

امان جو ملڪ، وڏن واپارين جي بي انتها اشتها ۽ اڌ پڙهيل سياستدانن جي ريجڪن جو شڪار بڻي رهيو آهي. پاڪستان جي پهرين ڏهن سالن ۾ سياستدانن ۽ نوڪر شاهي گڏجي عوام جي مفادن کي چڱي طرح سان ڀاسال ڪيو. ۱۹۵۸ع ۾ مسلح فوجن کلمر ڪلا مداخلت ڪئي ۽ ماضيءَ جي شڪايتن کي نير دلانه قدمن جي سلسلي سان ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ايوب خان طرفان حڪومت جون واڳون وٺڻ مهل گهڻو جوش خروش هو، ڇاڪاڻ ته ان وقت مسلح فوجن کي عوام جو اعتماد حاصل هو. هن جو ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ خير مقدم ڪيو ويو. ماڻهن هن کي قبول ڪيو ۽ اطمينان جو ساهه ڀنيو. ڪنهن کي به اهڙو بهتر موقعو حاصل نه ٿيو جهڙو ۱۹۵۸ع ۾ صدر ايوب خان کي مليو هو، جنهن ذريعي ماضيءَ جون غلطيون درست ڪري، ملڪ کي ترقيءَ جي راهه تي لڳائي ٿي سگهيو ويو. ليڪن ايوب خان اهو وجهه وڃائي ڇڏيو. ماڻهن هن ڏانهن ڏسڻ شروع ڪيو، پر هو عوامي ماڻهو نه هو. هو محنتي ته برابر هو پر ساڳئي وقت ”کانو“ به هو ۽ هن جي خاندان جي فردن راتورات شاهوڪار بئجڻ جي ڊوڙ شروع ڪري ڏني. خود ايوب خان جي شخصيت ۾ ڪيترا الجهاڙ ٺهيا ۽ هو سٺن کي طاقت ذريعي حل ڪرڻ چاهيندو هو. سڀ کان وڌيڪ ته هن کي مشرقي پاڪستان خلاف زبردست تعصب هو. هن جي دور ۾ مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جو ڳانڍاپو تمام ڪمزور ٿي ويو. ظاهري طور هن جي حڪومت مستحڪم نظر ايندي هئي، پر ان جا بنياد اندران ئي اندر ڪوڪلا ٿيندا ٿي ويا. هن جي دور ۾ ئي وڏن سرماييدارن جي ڦرلٽ پنهنجي انتها کي پهچي وئي. ايوب خان پنهنجي اقتدار جو ڀانڇو وڏن سرماييدارن، نوڪر شاهي ۽ بنيادي جمهوريت جي ٽپڻ تي تعمير ڪيو، جي سڀ عوام دشمن طاقتون هيون. هن جي ئي اقتدار جي آخري دور ۾ مشرقي پاڪستان جي جنگ پسند بنگالي قوميت اڀرڻ شروع ٿي.

۱۹۶۵ع واري پاڪ - بارت جنگ، عوام کي وري متعدد ۽ مستعد ڪري ڇڏيو. پر اهو جوش خروش جلد ئي ٽڌو ٿي ويو. اها قوم جا سيپٽمبر ۱۹۶۵ع ۾ فرد واحد جيان اٿي ڪڙي ٿي هئي، جنوري ۱۹۶۶ع ۾ ان پاڻ کي نڪرڻ نڪرڻ ۾ ورهايل ڏٺو. پاڪستان جي فتح، پاڪستان جي شڪست ۾ بدلجي وئي.

جنوري ۱۹۶۶ع ۾ ايوب خان تاشقند ۾ وڏين طاقتن جي ڪنٽرولي بنجي، انهن جي حڪمن تي عمل ڪري، هن ملڪ سان غداري ڪئي. اعلان تاشقند ڪري مغربي پاڪستان ۾ ماپوسيءَ جي لهر ڊوڙي وئي ۽ مشرقي پاڪستان پاڻ کي غير محفوظ سمجهڻ لڳو. جيڪڏهن ايوب خان ٻاهرئين دٻاءَ کان جهڪي وڃڻ بجاءِ عوام کي اعتماد ۾ وٺي ها، ته هو مغربي پاڪستان ۾ ڏلت ۽ افسردگيءَ کي، ۽ مشرقي پاڪستان ۾ تنهائي ۽ عدم تحفظ جي احساس کي ختم ڪري يا ڪم از ڪم گهٽائي ضرور سگهي ها. پر ايوب خان، هڪ ڊڪٽيٽر جيان، جيئن هو هو، ماڻهن کي نظرانداز ڪرڻ ۽ کين اوندھ ۾ رکڻ مناسب سمجهيو.

مشرقي پاڪستان جي انتهائين ليڊرن چين طرفان ڏنل چٽا ڪي ڄاڻي وائي غلط معنيٰ پهراڻي ته جيئن پنهنجي ماڻهن کي ٻڌائي سگهن ته مشرقي پاڪستان کي پاڪستان جي مسلح فوجن نه، پر چين جي چٽا بچايو آهي. چين جي چٽا ڀارت کي مشرقي پاڪستان تي حملي کان ته برابر باز رکيو، پر ان جو اهو مقصد هرگز نه هو ته پاڪستان جون مسلح فوجون ڀارتي اڳرائيءَ کي شڪست ڏيڻ جون اهل نه هيون. اسان جي ڪامياب حڪمت عملي خود اسان لاءِ نقصانڪار ثابت ٿي، ڇاڪاڻ ته ايوب خان انهيءَ نازڪ موقعي تي مشرقي پاڪستان وڃي ملڪ جي ڪثير آباديءَ کي اصل پوزيشن کان آگاهه ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي، ايوب خان جا مخالف نيروري ۱۹۶۶ع ۾ لاهور ۾ جمع ٿيا، جنهن کي آل پاڪستان نيشنل ڪانفرنس ڪري ڪوٺيو ويو. هيءَ اها ڪانفرنس هئي جنهن ۾ شيخ مجيب الرحمان ايوب خان جي حڪومت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ پنهنجو ڇهه نڪاتي فارمولا (۱) پيش ڪيو.

ڇهه نڪاتي فارمولا تيار ڪندڙن جي باري ۾ ڪيتريون ئي قياس آرابون ڪيون پئي ويون آهن. ڪن ماڻهن کي يتين آهي ته نوڪر شاهيءَ جي هڪ فرد — جنهن کي ايوب خان جو قرب حاصل هو — هي فارمولا تيار ڪيو هو ته جيئن ماڻهن جو ڌيان تاشقند واري گهيلي تان هٽائي سگهجي ۽ ايوب خان کي بچائڻ لاءِ مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جي ماڻهن ۾ قوت وجهي سگهجي. اهو به افواهه آهي ته ڇهه نڪاتي پروگرام تيار ڪرڻ ۾ هڪ غير ملڪي طاقت جو هٿ هو.

(۱) ڇهه نڪاتي فارمولا جو متن جيئن پهرين شايع ٿيو ۽ پوءِ ان ۾ تبديليون ڪري جيئن عوامي ليگ جي انتخابي منشور طور ظاهر ڪيو ويو، ضمني نمبر ۱ طور هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

انهيءَ پروگرام جو اصل مصنف كبير به هجي ، ان جي پراسراري جي باوجود پاڪستان تي اهو فارمولا جيئن اثرانداز ٿيو ، ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي . صدر ايوب خان جي حڪومت شروعات ۾ ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ شيخ مجيب الرحمان جي بيانن کي خوب پبلستي ڏني . هر اپريل ۱۹۶۶ع ۾ جڏهن مٿس اهو خوف طاري ٿيو ته هي هڪ اهڙي خطرناڪ ديو جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي ، جو سندس پيدا ڪندڙ کي ڪاٺي ويندو آهي ، ۽ اهو خيال ڪري ته هاڻي تاشقند وارو بحران به ختم ٿي چڪو آهي ، صدر ايوب عوامي ليگ تي دٻاءُ وجهي ، شيخ مجيب الرحمان کي جيل اماڻي ڇڏيو . ان کان پوءِ عوامي ليگ جي سربراهه خلاف اڳرتلا سازش ڪيس قائم ڪيو ويو .

صدر ايوب خان اعلان تاشقند کان پوءِ پيدا ٿيل بحران کان ته بچي ويو پر بنيادي طور حالتون بگڙنديون رهيون ۽ عوام جيئن پوءِ تينن بدظن ٿيندا ويا . آخرڪار سندن صبر جو پيالو لبريز ٿي ويو . تاشقند کان ڏيڍ سال پوءِ ، سيپٽمبر ۱۹۶۸ع ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي (۱) ايوب خان جي حڪومت خلاف زبردست بغاوت جي قيادت ڪئي . ان ملڪ جي مغربي حصي ۾ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين زبردست اجتماعات شروع ڪيا . نوسر جي آخر ڌاري مشرقي پاڪستان جا عوام به ان بغاوت ۾ شريڪ ٿي ويا . فيبروري ۱۹۶۹ع ۾ ايوب خان ، شيخ مجيب الرحمان کي جيل مان آزاد ڪيو ته جيئن هو ليڊرن جي ان گولمير ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪري سگهي ، جا ايوب خان پنهنجي اقتدار جي ڊهندڙ ڀانڱي کي سهارو ڏيڻ لاءِ ڪوٺائي هڻي . پاڪستان پيپلز پارٽي گولمير ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو . ان جي بجاءِ ، ان عوام جي طاقت ذريعي ان عظير آمر کي شڪست ڏيڻ لاءِ پنهنجي جدوجهد وڌيڪ تيز ڪري ڇڏي .

صدر يحيٰ خان

مارچ ۱۹۶۹ع ۾ صدر ايوب خان منظر تان هٽي ويو ۽ اقتدار فوج جي ڪمانڊر انچيف جنرل يحيٰ خان جي حوالي ڪري ڇڏيو . ۲۸- مارچ تي جنرل

(۱) پاڪستان پيپلز پارٽي ، جنهن کي هن تذڪري ۾ ”پيپلز پارٽي“ ڪري ڪوٺيو ويو آهي ، ڊسمبر ۱۹۶۷ع تي لاهور ۾ قائم ٿي . ان جا مٿا هئا ته: اسلام اسان جو دين آهي ، جمهوريت اسان جي سياست آهي ، سوشلزم اسان جي معيشت آهي ، ۽ اقتدار جو سرچشمو عوام آهي .

يعلي خان قومر کي ٻڌايو ته حالتن ۾ ٺاهراچڻ شرط هو جمهوريت بحال ڪندو. اهڙيءَ طرح پاڪستان جي زندگيءَ جي ويهن سالن ۾ هتي جي عوام ٻيو دفعو مارشل لا جي نفاذ ۽ آئين جي تنسيخ جو شاهدو ڪيو. ان سان گڏوگڏ، اقتصادي حالتون ويون وڌيڪ بگڙنديون. هڪ عام انحطاط واضح طور ڏسڻ ۾ اچڻ لڳو. جنهن وقت صدر يعليٰ خان اقتدار سنڀاليو، پاڪستان سلهه جي هڪ اهڙي مريض جيان ڏسڻ ۾ اچي رهيو هو، جو مرض جي آخري ڏاڪي تي پهچي چڪو هجي. اڄ کان صديون اڳ، ميڪاوليءَ چيو هو ته ”غلط سياسي فيصلو سلهه جي مرض جيان ٿيندا آهن، جنهن جي شروع ۾ تشخيص ڏکي پر علاج آسان هوندو آهي ۽ جيئن ئي وقت گذرندو ويندو آهي، ان جي تشخيص آسان ۽ علاج ڏکيو ٿيندو ويندو آهي.“

اهو ته فقط مستقبل ئي ٻڌائي سگهندو ته صدر يعليٰ خان جي حڪومت ۾ هڪ هوشيار ڊاڪٽر جي صلاحيت ڪيتري قدر موجود آهي، جنهن ذريعي اها پاڪستان جي سلهه جو علاج ڪري سگهي ٿي. بهرحال، اها هڪ تلخ حقيقت آهي ته هڪ فوجي حڪومت، جا سياسي بنياد کان محروم آهي، پاڻ کي هڪ عجيب مونجهاري ۾ مبتلا ڏسي رهي آهي. پنهنجو سڄو دارو مدار نوڪر شاهي تي رکڻ ڪري، موجوده حڪومت ملڪ جي سنگين سماجي ۽ اقتصادي بحران سان نبرتن لاءِ ڪنهن قومي رخ مقرر ڪرڻ جي صلاحيت کان به محروم آهي. عوامر ۾ پاڙن غنڻ ڪانسواءِ ۽ عوامر کي حڪومت ۾ حميدار بنائي، ۽ انون جي حمايت حاصل ڪرڻ کان سواءِ، ڪابه حڪومت ۽ خاص ڪري هڪ فوجي حڪومت، اهڙي سنگين بحران کي هرگز حل نٿي ڪري سگهي، جهڙو اڄ پاڪستان کي درپيش آهي.

۲۸- آڪٽوبر تي صدر يعليٰ خان قومر آڏو هڪ اسڪير رکي جنهن ۾ اقتدار فوج کان منتقل ڪري عوامر جي منتخب نمائندن جي حوالي ڪرڻ جو ٺاهڻ لڳل پيش ڪيو ويو. انهيءَ اسڪير جو اعلان ڪندي هن به ٻيا اهم فيصلو پڻ ڪيا: ون يونٽ توڙي تاريخي صوبن قائم ڪرڻ ۽ شرقي ۽ مغربي پاڪستان ۾ مساوي نمائندگي (پيرٽي) ختم ڪرڻ. (۱) پيرٽي بدران ”هڪ ماڻهو، هڪ ووٽ“ جي جمهوري اصول مطابق شرقي پاڪستان کي دستور ساز اسيمبليءَ ۾ آباديءَ جي بنيادن تي اڪثريت جو حق ڏنو ويو. ساڳئي وقت صدر يعليٰ خان اهو به اعلان ڪيو ته جنوري ۱۹۷۰ع کان

(۱) پيرٽي جو مطلب هو ته وفاقي دستور ساز ۾ پاڪستان جي ٻنهي حصن ۾ آباديءَ جي لحاظ کان سواءِ هڪجهڙي نمائندگي. اها ۱۹۵۶ع وارن ٻنهي آئينن ۾ شامل ڪئي وئي هئي -

سياسي سرگرميون بحال ڪيون وينديون، ته جيئن سياسي جماعتون ان سال جي آخر ۾ ٿيندڙ عام انتخابن لاءِ مهل هلائي سگهن. ان کان پوءِ ۳- مارچ ۱۹۷۰ع تي صدر يحيٰ خان آئيني ڍانچي (۲) جو حڪم نافذ ڪيو، جنهن ۾ چيو ويو هو ته آئين پنهنجن اصولن تي تيار ڪيو ويندو. هتي اهو جائز ٿيڻ به ضروري آهي ته سرڪز جي اختيارات متعلق اصول ۽ صوبائي خود مختاريءَ جون حدون عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن سان متصادم هيون. ان کان سواءِ آئين جي تياريءَ لاءِ هڪ سؤ ويهه ڏينهن جي حد پڻ مقرر ڪري ڇڏي وئي هئي. ان آرڊر مطابق صدر کي اهو به اختيار ڏنو ويو هو ته هو آئين کي منظور يا رد ڪري سگهي ٿو.

۷- ڊسمبر ۱۹۷۰ع تي قومي اسيمبليءَ لاءِ ۱۷- ڊسمبر ۱۹۷۰ع تي صوبائي اسيمبليءَ لاءِ عام چونڊون ٿيون. پاڪستان جي پوري تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ٿيل عام چونڊن جا نتيجا سڄي دنيا کي معلوم ٿي چڪا آهن. مشرقي پاڪستان ۾ شيخ مجيب الرحمان جي اڳواڻيءَ ۾ عوامي ليگ کي وڏي اڪثريت سان ڪاميابي نصيب ٿي ۽ مغربي پاڪستان ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي موٽر ۽ نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي. قومي اسيمبليءَ ۾ مجموعي طور ۳۱۳ جايون هيون، جن مان مشرقي پاڪستان جي هڪ سؤ اوڻهتر جاين مان هڪ سؤ ستهن جايون عوامي ليگ حاصل ڪيون، اهڙيءَ طرح مغربي پاڪستان لاءِ قومي اسيمبليءَ جي ۱۱۴ جاين مان، جن مان ڪي قبائلي علائقن لاءِ مخصوص ڪيل هيون، پاڪستان پيپلز پارٽي ۸۸ جايون حاصل ڪيون. تاهم ٻنهي پارٽين مان ڪابه پارٽي ملڪ جي ٻئي حصي مان ڪا به جاءِ حاصل ڪري نه سگهي. اهڙيءَ طرح عام چونڊن جي نتيجي طور ٻه وڏيون سياسي پارٽيون اڀري آيون: مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ ۽ مغربي حصي ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي. ٻين سمورين جماعتن کي زبردست شڪست نصيب ٿي.

ٻارهن مهينن جي طويل انتخابي مهل ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ پنهنجو پورو زور ملڪ جي اقتصادي مسئلن ۽ آزاد خارجي پاليسي تي ڏنو. ان جو حملو خاص طور ملڪ جي موجوده اقتصادي حالتن تي هو. هن پارٽي اهو موقف اختيار ڪيو ته پاڪستان جو آئين صحيح معنيٰ ۾ وفاقي نموني جو هئڻ گهرجي

(۲) ۱۹۷۰ع جي قانوني ڍانچي واري آرڊر (ليگل فرمز ورڪ آرڊر) جا مڪيه

اقتباسات ضمني نمبر ۲ طور ڏنا ويا آهن.

۽ ٻارني جي سيڪريٽري جنرل مسٽر جي - اي - رحير ان مقصد لاءِ آئيني اصولن جي باري ۾ هڪ مونوگراف لکيو. پاڪستان پيپلز پارٽي ڇهن نڪتن کي انتخابي مهل ۾ گهٽ وڌ چوڻ بجاءِ انهن کي رد ڪري ڇڏيو هو. ٻارني ان ڳالهه تي ٻن زور ڏنو ته عوامي ليگ جي ڇهه نڪاتي فارمولا سان مشرقي پاڪستان جي استحصال جو خاتمو آڻي نٿو سگهجي. ان سسٽمي جو حل اهو آهي ته سڄي پاڪستان ۾ سوشلسٽ طريقيواراڻج ڪيو وڃي. پيپلز پارٽي پنهنجي وجود ۾ اچڻ واري ڏينهن کان وٺي مسلسل انهيءَ موقف تي قائم آهي.

ڇهه نڪتا

جيتوڻيڪ عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن مان پهريون نڪتو پاڪستان کي ”صحيح معنيٰ ۾“ هڪ وفاق بنائڻ متعلق آهي، تاهه ان جو ڇهه نڪاتي فارمولا مخفي طور هڪ ڪنفيڊريشن جو منشور هو، جنهن ۾ آئيني طور اپرٽوڊ عملدگي پسندي لڪل هئي. ڇهن نڪتن ۾ امور خارج ۽ دفاع کانسواءِ سمورا شعبا مرڪزي حڪومت کان ڪيل هيا، جڏهن ته امور خارج جي باري ۾ بيروني تجارت ۽ غير ملڪي امداد جا مطالب ڪري، مرڪز جا اختيار وڌيڪ محدود ڪيا ويا هئا. پيا شعبا جن ۾ ڪرنسي ۽ ٽئڪس به شامل آهن، صوبن جي اختيار ۾ ڏنا ويا هئا. درحقيقت اها هڪ عجيب و غريب آئيني تجويز هئي. هن فارمولا جي بنياد تي قائم ڪيل مرڪزي حڪومت هر قسم جي سڄڻ ڀڃڻ اختيارن کان وانجهيل ۽ بي بارو مددگار رهجي وڃي ها، جنهن جا پنج ئي صوبا مرڪز تي اثر انداز هجن ها ۽ هر ڪو صوبو پنهنجي ننڍڙي قوميٽ وليو ويٺو هجي ها ۽ انهن کي ٻاهريون طاقتون پنهنجي پنهنجي سنهن نچائينديون رهن ها.

خارج ۽ پاليسي، خاص طور ”نيءَ دنيا“ ۾، اقتصادي ترقي، بين الاقوامي واپار ۽ امداد تي دارومدار رکي ٿي. اهڙي طرح سان ڇهه نڪاتي فارمولا مطابق خارج ۽ معاملات جو وڏو حصو به مرڪزي حڪومت جي اختيارن مان نڪري وڃي ها ۽ فقط جنگ ۽ ٽڪراءَ مرڪزي حڪومت جي اختيار ۾ وڃي رهن ها، حالانڪ وڏيون طاقتون به ائين نٿيون سمجهن ته جنگ ۽ ٽڪراءَ خارج ۽ پاليسي جا مستقل عناصر آهن. اهڙي طرح سان مرڪزي حڪومت کي ٻڙيءَ جي حد تائين گهٽائڻ سان پاڪستان جي بين الاقوامي معاملن کي، خاص ڪري ڀارت سان سندس اختلافي تنازعن کي، موتمار ڌڪ لڳي ها.

دفاعي معامن جو خارجہ پاليسي سان تمار گهرو تعلق ٿيندو آهي . خارجہ معامن تي مڪمل ڪنٽرول هئڻ کان سواءِ ڪابه مرڪزي حڪومت ڪابه موثر دفاعي پاليسي نه تيار ڪري ۽ نه ئي ان تي عمل ڪري سگهي ٿي . تنهن کان سواءِ ڪوبه ملڪ مشترڪ مفاد پيش نظر رکڻ کان سواءِ ڪا به دفاعي پاليسي تيار ڪري نٿو سگهي . ملڪ جي ٻنهي حصن درميان سهورن رستن جي عملي طور ڪڍجي وڃڻ کانپوءِ ٻئي حصا مختلف طرفن ڏانهن ڌڻ شروع ڪن ها ۽ ملڪ لاءِ هڪ مشترڪ دفاعي پاليسي مقرر ڪرڻ نا ممڪن ٿي پئي ها .

ڇهه نڪاتي پروگرام مطابق مرڪزي حڪومت کي سڌيءَ طرح ٽئڪس وصول ڪرڻ جي اختيارن کان محروم ڪري، ان کي صوبن جي رحمر و ڪرم تي ڇڏيو ويو هو . ڪنهن به وقت ڪوبه هڪ يا هڪ کان وڌيڪ صوبا ، ڪوبه مجبوريءَ وارو دليل پيش ڪري، وفاقي ٽئڪس ادا ڪرڻ کان گريز ڪري سگهن ها . ان فارمولا مطابق غير ملڪي تجارت ، امداد ۽ ٽئڪس وصول ڪرڻ جا اختيار صوبن جي حوالي ڪري ڇڏڻ ڪري، پاڪستان ۾ به يا ٻن کان وڌيڪ معيشتون قائم ڪرڻ تجويز ڪيو ويو هو ، جنهن ڪري ملڪ کي زرمبادلہ جون به يا وڌيڪ شرحون مقرر ڪرڻيون پون ها .

اهڙيءَ طرح پاڪستاني روپو، جيئن اڄڪلهه صورتحال آهي ، گم ٿي وڃي ها . ان بعد وڌيڪ ائين ٿئي ها ته بين الصوبائي تجارت محدود ٿي وڃڻ کان پوءِ مال جي ڏي وٺ، جنس بچاءِ جنس جي بنيادن تي ٿئي ها، يا وري ان جي ادائگي زرمبادلہ ۾ ڪرڻي پوي ها . انهيءَ صورتحال جو لازمي نتيجو مڪمل انتشار جي شڪل ۾ ظاهر ٿئي ها . اهڙين حالتن ۾ اها پيش گوئي ڪرڻ مشڪل نه هئي ته ان ملڪ جو مستقبل ڇا ٿئي ها، جنهن جي ڪرنسي علائقائي شرح مبادلہ ۾ تقسيم ٿيل هجي ها ، صوبن جي درميان مال جي چرپر تي بندش هجي ها ۽ ٻه يا وڌيڪ تجارتي ۽ غير ملڪي امداد جا مشن ، نالي ماتر مرڪزي حڪومت جي ڍڪ هيٺ جاري هجن ها ، جنهن کي ٽئڪس وصول ڪرڻ جو به اختيار نه هجي ها ۽ ان کي هڪ اهڙي ملڪ تي نالي ماتر اقتدار حاصل هجي ها جو جغرافيائي طور ڪيترين قومن ۽ حصن ۾ ورهايل آهي

ڇهه نڪاتي فارمولا مطابق ۳۱۳ ميمبرن واري قومي اسيمبليءَ کي به عملي طور بي اثر بنائي ڇڏيو ويو هو ، جنهن وٽ فقط دفاع ۽ خارجہ معاملات جا به محڪما هجن ها ، جن سان به بيروني تجارت ۽ امداد تي انجو اختيار نه هجي ها . اهو

بس خيال رهي ته امور خارجہ ۽ دفاع جا معاملات ايتري قدر ته حساس ۽ ڪنهن حد تائين خفيه هوندا آهن، جن کي ڪيترين قومي اسيمبلين ۾ ڪلڪي بحث جو موضوع نه بنايو ويندو آهي. اهڙن حالتن هيٺ قومي اسيمبلي هڪ نقلي اسيمبلي ٿي رهجي وڃي ها -

المختصر ته ڇهه نڪاتي فارولا جو مقصد اهو هو ته پاڪستاني قوميت جي بنيادن تي ڇوٽ ڪئي وڃي. انجي نتيجي طور ابتدائي طور ٻه پاڪستان ۽ اڳتي هلي پنج آزاد رياستون وجود ۾ اچي وڃن ها - صوبن کي نبر خود مختياري حڪومت جا اختيار حاصل ٿي وڃڻ کانپوءِ ڪمزور مرڪزي حڪومت کي ايتري حد تائين محدود ڪري ڇڏيو وڃي ها، جو اها صوبن درميان رابطو ڦاٿر رکڻ واري اختيار کان به يڪسر محروم ٿي وڃي ها - عوامي ليگ جي ليڊرن ائين به چيو هو ته هو آئين ۾ هڪ اهڙو به فٽو رکندا جنهن ذريعي هر صوبي کي پاڪستان جي وفاقي حڪومت کان الڳ ٿي وڃڻ جو به حق ملي وڃي - آئين ۾ اهڙي گڏجاڻش سوويت يونين جي آئين جو مثال وٺي، ان سان مطابقت رکڻ جي بهاني پيدا ڪئي وئي ٿي - انهيءَ قسم جي اسڪير جا نتيجا چند مهينن اندر ظاهر ٿي، مزيد خرابين جو باعث بنجن ها -

شيخ مجيب الرحمان ڇالاڪيءَ کان ڪم وٺي، حڪومت کي اها ڳالهه مڃڻ تي آماده ڪيو هو ته چونڊن کانپوءِ سندس رويه ۾ وڌيڪ لچڪ پيدا ٿيندي ۽ هو پنهنجي انتخابي ڪاميٽيءَ بعد ڇهه نڪاتي پروگرام ۾ ترميم ڪرڻ تي رضامند ٿي ويندو - حالتون جيئن جو تئين برقرار رکڻ جي حمايتين، مجيب الرحمان جي ڳالهه تي انهيءَ ڪري اعتبار ڪيو جو هو مشرقي پاڪستان جي ترقي پسند طاقتن جي رهنمائي جي مقابلي ۾ کيس اعتدال پسند مغرب نواز جي حيثيت سان ترجيح ڏني رهيا هئا - تحريڪ پاڪستان جي هڪ طالب علم رهنما هئڻ ڪري عوامي ليگ جي سربراهه جي انتها پسندانہ بنگالي قوم پرستيءَ کي نظر انداز ڪري ڇڏيو ويو ۽ جيئن ته هن جو مسٽر سهرورديءَ سان قريبي تعلق هو ۽ مسٽر سهروردي جو نڪتہ نگاه غير علائقائي هو، انهيءَ ڪري مغربي پاڪستان خلاف سندس کلي ڪلاڻي نفرت کي به نظر انداز ڪري ڇڏيو ويو. حڪومت مجيب الرحمان ۽ سندس پارٽيءَ کي هر قسم جي سهوليت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي - آئين جي تبديليءَ کانپوءِ صوبائي اسيمبلين جي چونڊ ڪرڻ وارو فيصلو به حڪومت بدلائي ڇڏيو ۽ انجي بجاءِ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون، قومي اسيمبليءَ جي چونڊن سان ڄڻ ته گڏ و گڏ ڪرايون ويون. انجو سبب، حڪومت جو اهو يقين هو ته

جيڪڏهن قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون هڪ ئي وقت مڪمل ٿي وين ته حڪومت قائم ڪرڻ جي روشن امڪان پيدا ٿي وڃڻ کانپوءِ، شيخ مجيب الرحمان سان خود مختياريءَ جي سوال تي ٺاهه ٿيڻ ممڪن ٿي پوندو. صوبائي انتظاميه عوامي ليگ جي مڪمل حمايت ڪئي ۽ چونڊن دوران، عوامي ليگ جي ڪارڪنن کي ڊگهو رسو ڏئي ڇڏيو ويو هو ۽ هنن ان مان پورو پورو فائدو حاصل ڪيو.

مغربي پاڪستان جي ڪن سياستدانن به شروع کان شيخ مجيب الرحمان جي پرڄوش حمايت شروع ڪري ڏني هئي، ڇاڪاڻ ته هو به پنهنجا صوبا مغربي حصي کان الڳ ڪرڻ جا خواهان هئا. هي اهي ئي ماڻهو هئا جن قيام پاڪستان جي سخت مخالفت ڪئي هئي. ڇهه نڪاتي پروگرام ۾ هنن کي پاڪستان کي تباه ڪرڻ جو وجهه ڏسڻ ۾ آيو. وڏن سرمايه دارن به عوامي ليگ جي ليڊرن جي ڀڃ پڙائي ڪئي جو سندن خيال موجب هو سوشلزم جي باري ۾ فقط زباني جمع خرچ ڪري رهيو هو. پاڪستان جي قومي پريس جيئن ته انهن وڏن سرمايه دارن جي هٿ هيٺ هئي، انهيءَ ڪري ان به مجيب الرحمان جي پيروي حمايت ڪئي.

ان قسم جي طاقتور حمايت ۽ مشرقي پاڪستان جي جائز شڪايتن جي بنيادن تي شيخ مجيب الرحمان مغربي پاڪستان خلاف پنهنجي نفرت جي مهر تمام تيز ڪري ڇڏي. هن هر گڏيل لاءِ مغربي پاڪستان تي الزام ڏيو. هن پاڻ کي سوشلسٽ ته سڏايو ٿي، پر سرمايه دارانه نظام تي حملي ڪرڻ بجاءِ هن مغربي پاڪستان جي عوام کي جوابدار ٺهرايو. هن مشرقي پاڪستان جي عوام جي جذبات ڀڙڪائڻ لاءِ هر حربو استعمال ڪيو. بنگالي قوم پرستيءَ جي شهور گهوزي تي سوار، شيخ مجيب الرحمان ڪيترا دفعا جيل وڃڻ جو ڪريڊٽ حاصل ڪري چڪو هو. هن پنهنجي صوبي جي عوام جي جذبات کي آخري منزل تي پهچائي ڇڏيو. هو ڇهه نڪاتي پروگرام جي مطالبن کي انتهائي خطرناڪ بلنديءَ تي کڻي ويو. هڪ مسيحا جي حيثيت ۾ هن مشرقي پاڪستان جي غربت زده عوام کي ٻڌايو ته هنن جي نجات جو راز ”جهن نڪتن“ ۾ هو ۽ ڇهه نڪتا معنيٰ مغربي پاڪستان طرفان ٿيندڙ استحصال جو خاتمو. هن تمام هوشياريءَ سان نفرت جي ان ماحول ۾ پنهنجا اصل ارادا پوييده رکيا. هن جي زبان ۽ طريقا سمورا قسطنطني هئا. ڇهه نڪاتي پروگرام هڪ نفرت جو گيت بنجي چڪو هو ۽ عوامي ليگ جو سربراه ان کي مغناطيسي نموني ۾

آلبي رهيو هو. شيخ مجيب الرحمان هڪ جادو بيان مقرر هو. هن پنهنجي سياسي صلاحيت اهڙي ڪارڪريءَ سان استعمال ڪئي، جنهن سان ڪو به بنگالي ليڊر اڄ ڏينهن تائين مقابلو ته ڇا، همسري به نه ڪري سگهيو آهي.

نومبر ۱۹۷۰ع ۾ طوفان ۽ سامونڊي اٿل مشرقي پاڪستان ۾ جهڙي تباهي مچائي، انجو مثال سو سالن ۾ نه ملي سگهندو. ڪيترين سياسي جماعتن مشرقي پاڪستان جي مصيبت زدن سان همدرديءَ طور عام انتخابات ملتوي ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. شيخ مجيب الرحمان ڏمڪي ڏني ته مشرقي پاڪستاني التوا جي ڪنهن به تجويز جي پير ٻڌي مخالفت ڪندا. چاهي ان لاءِ ڪين وڌيڪ ڏهه لک حياتين جي قرباني ڏيڻي پوي. چونڊون ۷ ڊسمبر تي رٿيل پروگرام مطابق ڪرايون ويون. شيخ مجيب الرحمان طوفان جي تباهه ڪاريءَ مان به فائدو ورتو ۽ صوبي جي عوام جا جذبات پنهنجي حق ۾ هموار ڪيا. هن ان تباهه ڪاريءَ لاءِ به تمام پري اسلام آباد ۾ ويٺل مرڪزي حڪومت جي سستي ۽ بي پرواهيءَ کي جوابدار ٺهرايو ۽ مٿس امدادي ڪمن ۾ انتهائي نااهلي ۽ غفلت ڪرڻ جا الزام ڌريا. بد قسمتيءَ سان حڪومت جي پروپيگنڊه جي مشنري انهن الزامن جي صفائي پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي. اهڙيءَ طرح ان انتهائي نازڪ وقت ۾ پنهنجي حصن درميان نفسياتي دوري ايتري تندرته وڌي وئي، جو انجي ختر ٿيڻ جي ڪابه صورت نه رهي. هن کانپوءِ مجيب الرحمان جي هلايل نفرت واري موهڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪو به بند نه ٻڌو ويو. طوفان اچڻ کان ڪجهه عرصي بعد عوامي ليگ جي سربراه ڊاڪٽر هڪ پريس ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ هن مغربي پاڪستان ۽ مرڪزي حڪومت تي سخت حملا ڪيا. ڪانٽس جڏهن هڪ غير ملڪي اخبار نويس پڇيو ته ”ڇا توهان الڳ ٿيڻ گهرو ٿا؟“ هن جواب ڏنو ته ”اڃان نه.“ ان کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس پارٽيءَ لاءِ ميدان صاف هو.

چونڊن ۾ ڪاميابيءَ سان اپڀڻ کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان اهو موقف اختيار ڪيو ته ڇهه نڪاتي فارمولا ”بنگلہ ديش جي عوام جي ملڪيت آهي، ۽ ان تي ڪنهن سمجهوتي ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.“ هاڻي عوامي ليگ جو رويو ناقابل برداشت حد تائين سخت ٿي چڪو هو. هن جماعت جي رهنماڻن ظاهر ڪري ڇڏيو ته ملڪ جو واحد مستقبل ڇا بنجڻو آهي. هنن جي مطالبن ۾ شدت وڌندي وئي ۽ هاڻي هو ڪليو ڪلايو ”بنگلہ ديش“ جي آزاديءَ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. ۳ جنوري ۱۹۷۱ع تي شيخ مجيب الرحمان ڊاڪٽر هڪ وڏي جلسه عام کي خطاب ڪيو جنهن ۾ هن عوامي ليگ جي سمورن قومي اسمبلي ۽

صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن کان قسم کڻايو ته هو صوبائي خود مختياري متعلق پارٽيءَ جي پروگرام سان وفادار رهندا. اهي شخص، جي ان کان اڳ سمجهندا هئا ته هو شيخ مجيب الرحمان کي ڪنهن لاءِ آماده ڪري سگهندا، ان حلف برداريءَ کانپوءِ به پاڻ کي ڏيڏ ڏيندا رهيا ته ان حلف ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڇهن نڪتن جو ڪو به ذڪر نه ڪيو ويو هو.

عوامي ليگ جي هاءِ ڪمان ڇهه نڪاتي پروگرام جي بنياد تي هڪ آئيني بل تيار ڪيو. مجيب الرحمان فوري طور قومي اسيمبليءَ جو اجلاس ڪوٺائڻ جو مطالبو ڪيو ته جيئن هو پنهنجو ڇهه نڪاتي آئين پيش ڪري سگهي. هن حڪومت کان اهو به مڃائي ورتو ته قومي اسيمبليءَ جو افتتاحي اجلاس ڊاڪا ۾ منعقد ٿيندو. هن کي خبر هئي ته ان کانپوءِ اسيمبليءَ جا آئينده اجلاس ۽ انهن جي هنڌ مقرر ڪرڻ جو فيصلو سندس پسند مطابق ۽ سندس هٿ وس هوندو، ڇاڪاڻ ته اسپيڪر هڪ عوامي ليگي هوندو. هن کي اها به پڪ هئي ته هو پنهنجي واضح اڪثريت جي طاقت سان اسيمبليءَ اندر پنهنجو آئيني بل منظور ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن ضرورت پئي ته گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ دهشت گردِي ڦهلائي، پنهنجو مقصد حاصل ڪري سگهندو. عوامي ليگ جي صدر مغربي پاڪستان جو دؤرو ڪرڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. هن ڊاڪا کي پنهنجي سرگرمين جو مرڪز مقرر ڪيو ۽ حڪومت ۽ مغربي پاڪستان جي ٻين ليڊرن کي مجبور ڪيو ته هو ڊاڪا اچي ساڻس مذاڪرات ڪن ته جيئن هو مٿن دٻاءُ وجهي سگهي.

مشرقي پاڪستان جي عوام بيشڪ عوامي ليگ کي چونڊڻ ۾ واضح اڪثريت سان ڪامياب ڪيو هو. پر دراصل سوال اهو آهي ته: ڇا عوام عوامي ليگ کي انهيءَ لاءِ ووٽ ڏنو هو ته هو مشرقي پاڪستان کي هڪ الڳ رياست بنائي يا عوام عوامي ليگ کي انهيءَ ڪري ووٽ ڏنو ته هڪ پاڪستان اندر رهندي، هوءَ استحصال ۽ سندن مصيبتن جو خاتمو آڻي؟ اهي ٻئي صورتون بلڪل صاف ۽ هڪ ٻئي کان الڳ آهن. مشرقي پاڪستان جي عام ماڻهوءَ جي خواهش هئي ته انهيءَ بي رحمانه استحصال جو خاتمو آندو وڃي، جنهن جو هو ۱۹۴۷ع کان اڳ هندن طرفان ۽ ان کانپوءِ باقي بچيل هندن ۽ اولهه پاڪستان جي سرمايه دارن طرفان شڪار ٿيندو پئي رهيو هو. عام ماڻهو، جنهن پاڪستان لاءِ جرات مندانہ جنگ لڙي ۽ ان لاءِ سڀڪجهه سٺو، ان پاڪستان سان گڏهن به بي وفاي نه ڪئي هئي. عوام پاڪستان سان بيزار نه ٿيا هئا. هو پنهنجي اقتصادي

حالات کان بيزار هئا - مشرقي پاڪستان جا عوام علحدگي نه، پر پنهنجي اقتصادي مسئلن جو حل چاهين ٿا - انهيءَ ڪري ئي عوامي ليگ جي قيادت، چونڊن کان اڳ توڙي چونڊن دوران ڇهن نڪتن جو پروگرام استعمال جي خاتمي جي پروگرام جي صورت ۾ پيش ڪيو ۽ ڪڏهن به ائين ظاهر ڪرڻ نه ڏنو ته دراصل اهو علحدگي جو پروگرام آهي. در حقيقت ڪيترن قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ تي چونڊيل عوامي ليگ جي ميمبرن کان جڏهن پڇيو ويو ته هو ڇهن نڪتن جي وضاحت ڪن، تڏهن هو ڪوبه جواب نه ڏئي سگهيا. اهڙي صورت ۾ مشرقي پاڪستان جي غريب محنت ڪش عوام لاءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته انهن کي ڇهن نڪتن جي اهميت ۽ اصليت جي ڪا خبر نه رهي - هنن لاءِ اهي فقط هڪ علامت ۽ هڪ هنڌ جمع ٿيڻ جو نقطو هئا -

انهيءَ ۾ ڪوشش ٿي نٿو سگهي ته عوام جي وڏي اڪثريت عوامي ليگ کي انهيءَ يقين سان ووت ڏنو ته ڇهن نڪتن انهن جي استحصال جو خاتمو آڻيندا ۽ انهن ذريعي ملڪ کي تباھ نه ڪيو ويندو. بهر حال سڀني هندن ۽ شهري مرڪزن جي نوجوان نسل جا ووت انهيءَ توقع سان عوامي ليگ کي مليا ته ڇهن نڪتن ذريعي بنگال جي هڪ الڳ رياست قائم ڪئي ويندي - عوامي ليگ جي طاقت جا ٻه مختلف جذباتي مرجع هئا: جن مان هڪ ان بهادر بنگالي قيادت کي اڳتي ڪرڻ ٿي گهريو، جا پاڪستان اندر رهي عوام کي مصيبتن کان چونڪ روڏياري ۽ ٻئي اهڙي بنگالي قوميت قائم ڪرڻ ٿي گهري، جا پاڪستان کان ڪٽي الڳ ڪري ڇڏجي. ٻويون گروهه جيتوڻيڪ اقليت ۾ هون به آخر ۾ اهو ئي فيصلو ڪن طاقت ثابت ٿيو -

چونڊن کانپوءِ عوامي ليگ هڪ بيوضمني دليل پيش ڪيو، جنهن تي ٻن غور ڪرڻ ضروري آهي - عوامي ليگ اهو موقف اختيار ڪيو ته ڇهن نڪتن تي ”ريفرنڊم“ (عام راءِ) ٿي چڪو آهي، تنهنڪري جيڪڏهن انهن کي رد ڪيو ويو يا ان باري ۾ ڪا به مفاھت ٿي، ته اهو قدم جمهوريت جي نفي ڪرڻ برابر ٿيندو، پوءِ چاهي ڇهن نڪتن جو ڪهڙو به اثر ٿئي ۽ ان جا ڪهڙا به نتيجا نڪرن. ڇهن نڪتا، بهر حال هڪ آئيني تجويز هئا، جن جو اثر فقط مشرقي پاڪستان تي نه، پر سڄي پاڪستان جي عوام تي پوڻو هو - ملڪ جي ٻنهي حصن کي هڪ اهڙو آئيني ڍانچو ملڻ ڪرڻو هو، جنهن هيٺ پوري پاڪستان جي سڀني ماڻهن کي گڏجي رهڻو هو - انهيءَ ڪري ائين هرگز نٿي ٿي سگهيو ته ملڪ جو ڪوبه هڪ حصو يڪ طرفه طور پنهنجي مرضي ٻئي

تي مڙهي يا ڪوبه آئيني انتظام پسند ڪري ٻئي حصي کي نقصان رسائي - اهڙن طريقن سان مشرقي پاڪستان جي علحدگي جو مقصد حاصل نٿي ٿي سگهيو - اها ڳالهه سمورن قانوني ۽ بين الاقوامي ۽ آئيني انگنمن مطابق برحق هئي - ان کان علاوه، ڪنهن به ملڪ جي عوام کي جمهوريت، ڪنهن طرز حڪومت مطابق، پنهنجي ملڪ جي دائرو اختيار پر رهي حاصل ٿي سگهي ٿي ۽ ڪنهن کي اهو حق نٿي ڏئي ته عوامڪان الڳ ٿي وڃي. جمهوريت پنهنجو پاڻ کي تباه ڪرڻ جو ذريعو نٿي بڻائي سگهجي ۽ دنيا جي ڪنهن به حصي پر اها ائين استعمال نه ٿي آهي. اهو به ياد رکڻ گهرجي ته بنگالي مسلمانن تيسر وقت، پاڪستان جي قيام لاءِ وڏي اڪثريت سان مثبت ووت ڏنو هو، انجي برعڪس ڇهه نڪاتي پروگرام جي حق پر ڏنل ووت کي وڌو وڌ ڪرڻ سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. سچ پچ ته ان کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته بنگالي مسلمانن جي قربانين کانسواءِ، جن ڪلڪتي، نواڪلي ۽ ٻين هنڌن تي پنهنجو رت هاريو، پاڪستان وجود پر نه اچي سگهي ها - اها ڳالهه پنهنجي صاف هئي ۽ ائين چوڻ بلڪل غلط هو ته ڇهن نڪتن تي ڪابه ڳالهه ٻولهه نٿي ٿي سگهي، چاهي انجا ڪهڙا به نتيجا نڪرن. جيڪڏهن ڇهن نڪتن تي ڳالهه ٻولهه نٿي ٿي سگهي، ته پوءِ پاڪستان تي به ڪا ڳالهه ٻولهه نه ٿي سگهندي.

مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جي ٻن اڪثريتي جماعتن جي حيثيت سان، عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽي تي اها خصوصي ذمہ داري عائد ٿي ٿي ته اهي هڪ قابل عمل آئين ۽ سياسي حل تلاش ڪن - اهڙيءَ طرح سان مسلح فوجون، جن وٽ حڪومت جون واڳون آهن ۽ جن تي اقتدار جي منتقليءَ جي جوابداري آهي، ٻن هڪ واسطيدار ڌر هيون - موجوده صورت حال جي حقائق جي ٻن اها تقاضا هئي ته ٽي طاقتون پاڻ پر ٻهي ڪنهن ٺاهه تي پهچن - عوامي ليگ ان تلخ حقيقت کي فوري طور تسليم ڪرڻ بجاءِ، مغربي پاڪستان جي شڪست کڏل جماعتن جي شههه ٿي پيپلز پارٽيءَ کي پنهنجي نظر انداز ڪري ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي - عوامي ليگ اهو به اعلان ڪيو ته ملڪ جي اڪثريتي پارٽيءَ جي حيثيت سان، فقط ان کي آئين مرتب ڪرڻ ۽ ملڪ تي حڪومت هلائڻ جو حق حاصل هو - پيپلز پارٽي ملڪ جي مخصوص تاريخي ۽ جغرافيائي خصوصيات، ۽ عوام جي اقتصادي ضروريات کي ذهن پر رکندي، اهو موقف اختيار ڪيو ته ملڪ جي ٻنهي اڪثريتي پارٽين کي پاڻ پر ٻهي، هڪ ”عظير ٺاهه“ ڪرڻ گهرجي، ۽ پاڪستان پر هڪ نئون نظام رائج ڪرڻ گهرجي - جيئن ته ٻنهي اڪثريتي پارٽين مان ڪنهن به هڪ پارٽيءَ کي قومي اسيمبليءَ

پر ملڪ جي ٻئي حصي مان ڪابه نمائندگي ناهي، انهيءَ ڪري مٿئين قسم جي ٺاهه ذريعي ٻنهي حصن درميان وڌيڪ دوريءَ جو اسڪان ختم ڪري سگهجي ها. پاڪستان جي موجوده حالتن جي تقاضا به اها ئي هئي ۽ اهڙو ٺاهه، جتي عين جمهوري اصولن مطابق ٿئي ها، اتي قومي حڪومت پر ملڪ جي ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين کي مناسب نمائندگي پڻ ملي سگهي ها ۽ انهن جا خيالات پڻ هڪ ٻئي سان لهڪي ٽهڪي اچن ها.

پيپلز پارٽي شروع کان ئي اولهه پاڪستان جي هٿان اوڀر-پاڪستان جي استحصال ۽ مشرقي حصي تي مغربي حصي جي بالادستي جي مخالفت ڪئي آهي ۽ اها ان پر به يقين نٿي رکي ته جيڪڏهن ٻنهي صوبن جي موجوده ڪردار کي الت ڪيو وڃي، ته ان سان ملڪي مسئلا حل ٿي سگهن ٿا. پيپلز پارٽي صحيح معنيٰ ۾ وفاق جي حامي آهي پر شيخ مجيب الرحمان ٻي اڀوان جي قيام جي نظريي کي ئي رد ڪري ڇڏيو هو ۽ ائين ڪندي، هن هي به نه ڏٺو ته دنيا ۾ اهڙي ڪابه وفاق ملڪت موجود نه آهي جنهن ۾ ٻه اڀواني پارليامينٽ قائم نه هجي. پيپلز پارٽي هي دليل به پيش ڪيو هو ته شيخ مجيب جو ڇهه نڪاتي پروگرام، جنهن جو بنياد عملي طور ٻنهي صوبن جي آزادي تي آهي، دليلن جي ڪسوٽي تي وڙو نٿو لهي ۽ ان جو سبب اهو آهي ته عوامي ليگ ڇهن نڪتن سان گڏ مرڪزي حڪومت تي به پنهنجو مڪمل مهابلو قائم ڪرڻ گهريو ٿي ۽ اهڙي طرح اولهه پاڪستان جي تقدير جي مالڪ به پاڻ پنهنجو گهريو ٿي. عوامي ليگ پنهنجي اڪثريت صرف انهي صورت ۾ مڃائي سگهي ٿي ته اها هڪ پاڪستان جي تصور کي قبول ڪري - ڪنهن ڪنفيڊريشن يا ڇهه نڪاتي پروگرام مطابق ڪنفيڊريشن جي ڪنهن قريب تر نظام جي صورت ۾. اها اولهه پاڪستان جي اڪثريتي جماعت کي نظرانداز ڪري نٿي سگهي، جنهن ۾ لازمي طور ٻنهي حصن کي هڪ جهڙو ڪري ليکيو هو. عوامي ليگ جي ڇهه نڪاتي پروگرام جو تضاد لڪائي سگهڻ جهڙوئي نه هو. اڪثريتي جماعت جي حڪومت جو اطلاق صرف هڪ وفاقي نظام تي ڪري سگهجي ٿو. ڪنفيڊريشن تي سڀني ڀانڀڻي تي ان اصول کي لاڳو نٿو ڪري سگهجي. هڪ وفاقي انتظام تحت اڪثريتي ۽ اقليتي جماعتن جي ڪردار کي تبديل ڪرڻ ناممڪن آهي. خود ڇهه نڪاتي پروگرام تحت ٽينڊر انتظام پر به اهو ضروري آهي ته مرڪزي حڪومت پر ملڪ جي ٻنهي حصن جي اڪثريتي جماعتن کي حصيدار بنايو وڃي. متبادل صورت ۾ شيخ مجيب الرحمان لاءِ لازمي هو ته هو پنهنجي ڇهه نڪاتي فارمولا پر ترميم ۽

تسيخ ڪري ۽ حڪومت ۾ اولهه پاڪستان جي اڪثريتي جماعت کي حصو ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ کان اڳ، پاڪستان لاءِ هڪ صحيح وفاقي حڪومت جو اصول تسليم ڪري .

اسان جي مخالفن اها دعويٰ ڪري ، ته اسان عوامي ليگ کي اڪثريتي جماعت جي حيثيت سان ملڪ تي حڪومت ڪرڻ جو حق ڏيڻ کان انڪار ڪري رهيا آهيون ، ان مسلم حقيقت کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مخالفن جي اها دعويٰ درست نه هئي - اڪثريتي پارٽي جيڪڏهن اهو قبول ڪري ته پوري ملڪ لاءِ هڪ ئي معيار تي عمل ڪرڻ ضروري آهي ته پوءِ ان کي ملڪ تي حڪومت جو حق حاصل ٿي وڃي ٿو ، ٻي صورت ۾ جيڪڏهن هوءَ انهيءَ تي زور ڀري ته اولهه پاڪستان جي اڪثريت جي خواهش کي لڪرائي هوءَ مرڪزي حڪومت تي پنهنجو مڪمل ضابطو قائم رکي ۽ اوڀر پاڪستان کي قريب قريب آزادي حاصل ٿي وڃي ته پوءِ اها پنهنجي ان حق کي استعمال نٿي ڪري سگهي - پيپلز پارٽي به ان ڳالهه تي زور ڏنو هو ته وفاقي طرز جو آئين تيار ڪندي آئيني انتظامن جي باري ۾ ملڪ جي سمورن صوبن جي راه حاصل ڪرڻ ضروري ٿيندي - ان کان علاوه جيئن ته پيپلز پارٽي پنجاب ۽ سنڌ جهڙن ٻن اهم صوبن جي نمائنده آهي ، ان لاءِ ضروري هو ته اها انهي مسئلي تي عوامي ليگ سان مفاومت پيدا ڪري ، ٻي طرف هڪ ٻيو سبب به هو جنهن جي وضاحت هڪ اهڙي مرحلي تي ڪرڻ ناممڪن هئي جڏهن ته سياسي نوعيت جي ڳالهه بوليءَ اڃان جاري هئي - اسان جي عوامي ليگ سان مرڪزي حڪومت ۾ شرڪت انهيءَ لاءِ ضروري هئي جو جيڪڏهن اسان ائين نه ڪريون ها ۽ مرڪزي انتظاميه کي صرف عوامي ليگ جي رڪن ڪرڻ تي ڇڏيون ها، جڏهن ته اوڀر پاڪستان ۾ به ان کي مڪمل اختيار حاصل هجي ها، ته پوءِ دنيا جي ڪابه طاقت شيخ مجيب کي اوڀر پاڪستان جي علمدگي واري آخري قدم کڻڻ کان روڪي نه سگهي ها - اولهه پاڪستان جي شڪست کڏل جماعتن مان هڪ جماعت به انهيءَ جي اهل نه هئي جو اها هي قومي فرض انجام ڏئي ها - ان کان علاوه، اهي ئي جماعتون ته هيون جيڪي عوامي ليگ جي طرفان ڏنل عهدن جي لالچ ۾ اچي اڳهر ئي عوامي ليگ آڏو هٿيار ڦٽا ڪري چڪيون هيون -

آئين متعلق ڳالهائون

شيخ مجيب الرحمان ۳ جنوري ۱۹۷۰ع تي پنهنجي مشهور تقرير ڪئي ۽ انهي فورن بعد صدر يحيٰ خان ۽ سندس صلاحڪار شيخ مجيب الرحمان ۽ ٻين عوامي

ليکي اڳواڻن سان صلاح مشورن جي مقصد سان ڍاڪا روانه ٿيا - صدر يحيي خان سان انهن ملاقاتن جي خاتمي تي شيخ مجيب الرحمان اخبارن کي ٻڌايو ته هن صدر يحيي خان کي پنهنجي جماعت جي موقف کان آگاهه ڪري ڇڏيو آهي - هو صدر سان ٿيل ڳالهين کان مطمئن آهي - صدر يحيي خان به شيخ مجيب الرحمان سان پنهنجين ڳالهين کي اطمينان بخش قرار ڏنو ۽ اعلان ڪيو ته ” شيخ مجيب الرحمان پاڪستان جو آئينده جو وزير اعظم هوندو.“

ڍاڪا مان واپسي بعد صدر يحيي خان بعض مشيرن سان ۱۷ جنوري ۱۹۷۱ع تي منهنجي آياڻي شهر لاڙڪاڻي پهتو، ۽ اسان کي ڍاڪا ۾ ٿيل ڳالهين کان واقف ڪندي چيو ته هن شيخ مجيب آڏو ئي متبادل تجويزون پيش ڪيون هيون، يعني عوامي ليگ ڪنهن جي شرڪت کان سواءِ پنهنجي سرڪوشش ڪري، پاڪستان پيپلز پارٽي سان تعاون ڪري، يا اولهه پاڪستان جي ننڍين ۽ شڪست کاڌل جماعتن سان تعاون ڪري -

صدر يحيي خان اسان کي وڌيڪ ٻڌايو ته خود سندس راءِ ۾ بهترين رستو اهو ٿيندو ته ٻئي اڪثريتي جماعتون پاڻ ۾ ڪا مفاهمت پيدا ڪن - اسان صدر سان ڳالهين ڪندي عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي نقصان تي بحث ڪيو ۽ انهيءَ پروگرام جي باري ۾ پنهنجا شڪ شيها ظاهر ڪيا - تاهه صدر يحيي خان کي يقين ڏياريو ويو ته اسان هڪ قابل عمل ٺاه تائين پهچڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪنداسين، مستقبل قريبي ۾ ڍاڪا وينداسين ۽ عوامي ليگي اڳواڻن سان ڳالهين ڪنداسين - ان کان اڳ مون پنجاهه پيپلز پارٽي جي جنرل سيڪريٽري مسٽر غلام مصطفيٰ ڪر کي شيخ مجيب الرحمان سان رابطو قائم رکڻ ۽ اسان جي دوري جا ابتدائي انتظام ڪرڻ جي مقصد سان ڍاڪا موڪليو هو - صدر يحيي خان اسان کي انهيءَ کان به مطلع ڪيو ته عوامي ليگ جو سربراه قومي اسيمبلي جو اجلاس جلد از جلد طلب ڪرڻ لاءِ تمام بيچيني سان منتظر آهي ۽ هن صدر کان مطالبو ڪيو آهي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس ۱۵ فيبروري تي منعقد ڪيو وڃي -

پيپلز پارٽي جا اڳواڻ ۲۷ جنوري ۱۹۷۱ع تي ڍاڪا روانا ٿيا - شيخ مجيب الرحمان سان ڳالهين ڪندي اسان محسوس ڪيو ته ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ هن جو موقف تمام سخت آهي - شيخ مجيب الرحمان بنا ڪنهن لڪ لڪاءه جي اسان کي ٻڌايو ته ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ عوام کيس معتبار

بناڻي ڇڏيو آهي ۽ هاڻي هو ته ڇهن نڪتن کان هڪ انچ به پوئتي نه هڻي سگهندو. اسان عوامي ليگ جي صدر کي سمجهايو ته پيپلز پارٽي، عوامي ليگ جي ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ عوام کان ڪوبه اختيار نه ورتو آهي. اسان کين هي به ياد ڏياريو ته پوري اولهه پاڪستان ۾ چونڊ ۾ بيٺل عوامي ليگي اميدوارن کي شڪست ملي چڪي آهي ۽ سندن ضمانتون به ضبط ٿي چڪيون آهن. اسان پنهنجي موقف کي ورجائيندي چيو ته اسان استحصال کي مستقل طور ختم ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ ان سلسلي ۾ اسان هي تجويز به پيش ڪئي ته ملڪ جي معيشت کي وسلسلست بنياد تي هلائڻ جي سلسلي ۾ آئين ۾ هڪ خاص فٽرو رکيو ويندو ته جيئن وسلسلست بنياد تي معيشت کي لازمي قرار ڏنو وڃي. اسان بعض ٻيون آئيني تجويزون به انهن آڏو رکڻ جي ڪوشش ڪئي پر عوامي ليگي رهنماڻن ڇهن نڪتن کي ”جيئن جو تئين“ قبول ۽ بغير وڌيڪ ڳالهين ڪرڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. اسان شيخ مجيب الرحمان کي ان حقيقت کان به آگاهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته اولهه پاڪستان جي راءِ عامه عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي خلاف آهي. اسان کيس چيو ته اولهه پاڪستان جي عوام خواهو عام طور تائز آهي ته ڇهه نڪاتي پروگرام پاڪستان کي ختم ڪرڻ جو پيش خيمو آهي ۽ اسان جي راءِ ۽ عوام جو اندازو ايترو غلط نه ٿو ٿئي. اسان شيخ مجيب الرحمان کي وڌيڪ چيو ته شڪست کاڌل جماعتون ته پنهنجو نقطه نظر راتورات تبديل ڪري سگهن ٿيون پر اولهه پاڪستان جي اڪثريتي جماعت ڇهن نڪتن کي جيئن جو نئين قبول ڪري اولهه پاڪستان جي عوام جي مفادن جو سودو هرگز نٿي ڪري سگهي. تاهه ڇهن نڪتن جي ضرورت جي حد تائين، اسان ان شرط تي عوامي ليگ سان وڌيڪ تعاون ڪرڻ لاءِ تيار آهيون ته هن ملڪ جي اتحاد ۽ يڪجهتي کي ڪنهن قسم جو نقصان نه پهچندو ۽ ان سلسلي ۾ اسان لاءِ ضروري آهي ته اسان اولهه پاڪستان جي عوام جي احساسن جو اندازو لڳايون ۽ راءِ عامه هموار ڪريون. انهيءَ پس منظر ۾ اسان درخواست ڪئي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس جلد طلب ڪرڻ کان اڳ اسان کي مناسب مهلت ڏني وڃي. شيخ مجيب کي انهيءَ جو يقين ڏياريو ويو ته ان درخواست جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته اسان قومي اسيمبلي جو اجلاس طلب ڪرڻ ۾ غير ضروري دير ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون.

نير وحداني سرشتي کي هڪ لچڪ واري وقاف جي صورت ۾ تبديل ڪرڻ جي حق ۾ اولهه پاڪستان جي عام راءِ کي هموار ڪرڻ ڪو آسان ڪم نه هو. از انسواءِ عوامي ليگ جي طرفان ڪجهه وڌيڪ مطالبين پيش ڪرڻ سبب هي

ڪم وڌيڪ پيچيده ٿي ويو هو، جن مطابق عوامي ليگ اولهه پاڪستان جي عوام تي ۴ ارب روپين جي غير ملڪي قرض سان ۲۹ ارب روپيه ۽ ۳۱ ارب روپين جي ماليت جي اندروني قرضن جو بار به اولهه پاڪستان جي عوام تي وجهڻ جي گهر ڪئي هئي - عوامي ليگ جي اندازي مطابق وفاقي حڪومت جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ ۷۴ سيڪڙو رقم مهيا ڪرڻ اولهه پاڪستان جي صوبن جي ذمہ داري هئي، جڏهن ته اوڀر پاڪستان جي ۵۶ سيڪڙو آبادي جو لحاظ ڪرڻ کانسواءِ وفاقي ضرورتن لاءِ سندس حصو ۲۴ سيڪڙو رکيو ويو هو - ان کان سواءِ عوامي ليگ اها به دعويٰ ڪئي ته اوڀر پاڪستان جي طرف کان ملندڙ رقم به اولهه پاڪستان ڏنڊ جي صورت ۾ ادا ڪري، جنهن جو مطلب هي هو ته وفاقي ضرورتن جو پورو خرچ صرف اولهه پاڪستان انهيءَ وقت تائين برداشت ڪندو رهي جيڪي عوامي ليگ جي طرف کان اولهه پاڪستان تي وڌل ڏنڊ ”بي باق“ نٿو ٿئي - عوامي ليگ جي انهن مطالبن کي اولهه پاڪستان جي صوبن جي آئيني ذمہ داري قرار ڏيڻ جا منصوبا به ٺهي رهيا هئا، جيڪو اولهه پاڪستان جي لاءِ هڪ ناقابل برداشت بار ٿي ها ۽ ايندڙ ڪيترن ئي سالن تائين اولهه پاڪستان جي صوبن کي ترقي ڏيڻ ناممڪن ٿي پوي ها -

ان قسم جي ناقابل برداشت ۽ متنازع ذمہ دارين کي هن ريت آساني سان قبول نٿو ڪري سگهجي. عوامي ليگ اوڀر پاڪستان جي شاگردن جا يارهن نڪتا پڻ مڃي ورتا هئا جن ۾ اولهه پاڪستان ۾ ذيلي وفاق قائم ڪرڻ جي هڪ اهڙي تجويز به شامل هئي جيڪا ڪنهن به حالت ۾ ننڍين صوبن لاءِ قابل قبول نه هئي - پيپلز پارٽي اولهه پاڪستان ۾ ذيلي وفاق جي تيار ۽ عوامي ليگ جي ڇهه نڪتن کي ڇڏي اوڀر پاڪستان جي شاگردن جا مطالبه مڃڻ لاءِ به تيار هئي -

اهي ئي سبب هئا جو ڍاڪا کان موٽندي اسان شيخ مجيب الرحمان تي زور ڏنو ته هو قومي اسيمبلي جو اجلاس مناسب تاخير بعد گهراڻن لاءِ آماده ٿي وڃي مگر هن جواب ڏنو ته اولهه پاڪستان جا مسئلا هن جي لاءِ درد سر نه آهن - هو هن ڳالهه تي ضد ٻڌي پيئي رهيو ته قومي اسيمبلي جو اجلاس هر حالت ۾ ۱۵ فيبروري تي ٿيڻ کپي - عوامي ليگ جو اڳواڻ اسان جي مشڪلاتن کي سمجهڻ جي باوجود انهن کي حل ڪرڻ لاءِ تيار نه هو - هو پنهنجو طريقو ڪارم مقرر ڪري چڪو هو ۽ اسانجي درخواست سندس رٿا مطابق نه هئي - هن جي مرتب ڪيل حڪمت عملي جي مراد اها هئي ته وڌيڪ وقت وڃائڻ کانسواءِ قومي اسيمبلي جو اجلاس

طلب ڪيو وڃي جيئن هن کي پنهنجي ڇهه نڪاتي پروگرام کي قانوني حيثيت ڏيڻ جو موقعو ملي وڃي ۽ ان ريت هن چاهيو ٿي ته اولهه پاڪستان جي عوام تي ان آئين جي اثرات مرتب ٿيڻ کان اڳهر ئي عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي بنياد تي ٺاهيل آئين مٿن مسلط ڪري ڇڏيو وڃي - عوام کي ان جو موقعو ئي نه ملي جو ان جي مرتب ۽ منظور ڪيل آئين جا عيب ثواب ڏسي سگهن. هن جي ڪوشش هئي ته عوام سندس اطاعت قبول ڪري وٺي - مجيب الرحمان ڄاتو ٿي ته اگر سندس اٿاريل تحريڪ جو جوش و خروش ٽڌو ٿي ويو ته ان جا نتيجا سندس حق ۾ خوفناڪ نڪرندا -

شيخ مجيب هيءَ تجويز به پنهنجي اڳيان رکي هئي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس ان جي اثر واري علائقي ۾ منعقد ٿئي جيئن هو قومي اسيمبلي کي خود مختيار ادارو قرار ڏئي آئيني ڍانچي جي حڪم کي بي اثر ڪري ڇڏي - ان ريت هن جي لاءِ اها راهه هموار ٿي وڃي ها ته هو قومي اسيمبلي جي اسپيڪر جي سربراهي ۾، پنهنجي اڪثريت سان توري مدت اندر، غالباً ۲۳ مارچ کان به اڳ، ڇهه نڪاتي آئين ملڪ تي مسلط ڪري ڇڏي - ڇهن نڪتن کي آئيني تحفظ ڏيڻ کانپوءِ خود شيخ مجيب الرحمان پاڪستان جو قانوني وزير اعظم بنجي وڃي ها ۽ هٿيار بند فوجن ۽ انتظاميه تي ڪنٽرول ڪرڻ ۽ اوڀر پاڪستان کي پنهنجي تابع بنائڻ بعد سندس اڳيون قدم اهڙو ئي هجي ها جهڙو ڏينهن کان پوءِ رات جو اچڻ لازمي ٿيندو آهي -

اسان انهن سڀني خطرن کان باخبر هئاسون، ان هوندي به احتياط سان اڳتي وڌڻ تمام ضروري هو - جڏهن اسان ڊاڪٽر مان مونسين تڏهن اسانجو ذهن هڪو نه هو مگر اسان آس نه لائي هئي - واپس پهچڻ بعد اسان پنهنجن چونڊيل نمائندن سان ڪيتريون ئي ملاقاتون ڪيون - ۲ فيبروري تي لاهور ۾ وڃ ۽ اتر پنجاب جي پيپلز پارٽي جي رهنماڻن سان ملاقاتون ٿيون ۽ ملڪ جي سياسي صورت حال تي تفصيلي گفتگو ڪئي وئي - سنڌ ۾ پيپلز پارٽي جي رهنماڻن سان ملاقاتيون ٿيون ۽ ملڪ جي سياسي صورتحال تي تفصيلي گفتگو ڪئي وئي. سنڌ ۾ پيپلز پارٽي جي اڳواڻن جو اجلاس ۴ فيبروري تي ڪراچي ۾ منعقد ٿيو ۽ وچ ۾ عيد جون موڪلون آيون، جنهن بعد ۱۰ فيبروري تي ملتان ۾ هڪ اجلاس منعقد ڪيو ويو جنهن ۾ ملتان ۽ بهاولپور ڊويزن جي پيپلز پارٽي جا اڳواڻ شريڪ ٿيا - ان سان گڏ وگڏ اسان اولهه پاڪستان جي ڪجهه ٻين جماعتن جي اڳواڻن سان پڻ ملاقاتون جاري رکيون -

اسان صدر يحيي خان سان ٻه ملاقاتن جو سلسلو جاري رکيو ۽ کيس انهيءَ ڳالهه کان آگاه ڪيو ته اسانجي جماعت جا رهنا ڪنهن ترميم ۽ تبديلي کان سواءِ ڇهن نڪتن کي مڃڻ لاءِ آماده نه آهن. اسان صدر مملڪت کي اهو به چيو ته اگر حالتون معمول جي مطابق هجن ها ته اسان ان لاءِ تيار هوسون ته تمام متنازع مسئلا قومي اسيمبلي جي اندر ئي طئي ڪيا وڃن، مگر جيئن ته عوامي ليگ پنهنجو آئين اڳواٽ ئي تيار ڪري چڪي هئي ۽ شيخ مجيب الرحمان چاهيو ئي ته قومي اسيمبلي صرف ان تي مهر لڳائي، اهڙي حالت ۾ اسانجي نزديڪ عوامي ليگ سان گڏ ڪليل مصالحت کان سواءِ قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ بي مقصد هو ۽ قومي اسيمبلي جي رسمي اجلاس منعقد ٿيڻ کان اڳ عوامي ليگ جي اسان سان مفاهت ضروري هئي -

۱۱ فيبروري تي راولپنڊي ۾ صدر يحيي خان سان ملاقات جي موقعي تي مون صدر مملڪت کي چيو ته مفاهت واسطي عام راءِ هموار ڪرڻ لاءِ اولهه پاڪستان ۾ اسان جي ڳالھه ٻولهه مڪمل ٿي وڃڻ ۽ ان سلسلي ۾ الهندي حصي جي ٽن ڇئن وڏن شهرن ۾ عام جلسن جي انعقاد کان پوءِ هو تمام جلد قومي اسيمبلي جو اجلاس طلب ڪري - صدر مملڪت کي اهو به بتايو ويو ته انهن لازمي شرطن کي پورو ڪرڻ کان پوءِ شيخ مجيب الرحمان سان آخري ٺاهه جي لاءِ وڌيڪ ڪوشش ڪنداسون ۽ ان کانپوءِ صدر مملڪت جي مقرر ڪيل تاريخ تي قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شرڪت ڪنداسون - انهن ابتدائي شرطن کي پوري ڪرڻ کان سواءِ اسان عوام جي طرفان عايد ڪيل جمهوري فرض ادا ڪرڻ کان قاصر رهون ها ۽ جي صدر پاڻ انهن محسوس ڪري ٿو ته هو ٻين پاسن کان مختلف نوعيت جي ۽ پاڻ ۾ ٽڪرجندڙ مطالبن ۾ ڦاٿل آهي ته اهڙي صورت ۾ هو مناسب مهلت ڏئي پنهنجي ڌرين کي پنهنجي پنهنجي فرائض ادا ڪرڻ تي آماده ڪري سگهي ٿو - اهڙي ريت هو عوامي ليگ جي اڳواٽ کي مطمئن ڪرڻ جي لاءِ ان جي طرفان قومي اسيمبلي جي اجلاس سڏائڻ واري مقررہ تاريخ کان اٽڪل ڇهه هفتا پوءِ اسيمبلي جي اجلاس طلب ڪرڻ جي ڀڪي تاريخ جو اعلان ڪري سگهي ٿو - اسان ته انهن تي سمجهيو ته وڃ واري رستي ڪيڏن سان اسان کي پنهنجي لاءِ گهربل مهلت ملي ويندي ۽ ان سان گڏ شيخ مجيب الرحمان جو اهو خدشو به دور ٿي ويندو ته قومي اسيمبلي جي اجلاس طلب ڪرڻ ۾ غير معينه تاخير ڪنهن سازش جو نتيجو آهي -

ڊاڪٽر روائي ٿيڻ کان اڳ مون هڪ ڀرين ڪانفرنس ۾ چيو هو ته ڇهن نڪتن مان ٻه نڪتا جنجو تعلق صحيح معنيٰ ۾ وفاقي ۽ علائقائي مليشيا سان آهي،

بنيادي لاء عام راء تيار ڪرڻ کانسواءِ اسيمبلي ۾ وڃڻ وقت درپيش اچي سگهيا ٿي .

راولپنڊي روانه ٿيڻ وقت اسانجو تاثر اهو هو ته صدر کي اسان جي مشڪلات جو بخوبي احساس آهي ۽ هو فيريءَ جي آخر کان اڳ قومي اسيمبليءَ لاءِ ڪنهن به تاريخ جو اعلان ڪندو. بهرحال ، صدر ڪابه قطعي ڳالهه نه ڪئي . جنهن وقت اسين پشاور ۾ پنهنجي پارٽيءَ جي ليڊرن سان صلاح مشورا ڪري ۽ ٻين ليڊرن سان ملي رهيا هئا سين ، ۱۳ فيبري تي اعلان ڪيو ويو ته صدر ۳ مارچ تي ڊاڪا ۾ قومي اسيمبليءَ جو اجلاس سڏايو آهي. انهي اعلان تي اسان کي سخت تعجب ٿيو . اسانجي پيڙي سير تي ٿي وئي: اسان اڃان پنهنجا صلاح مشورا ٿي مڪمل نه ڪيا هئا ۽ نه ئي اسان دور رس رعايتن جي بنيادن تي لهندڙ آئين لاءِ مغربي حصي جي عوام کان منظوري حاصل ڪئي هئي، انهيءَ ڪري اسان ۳ مارچ تي ٿيندڙ قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت پنهنجي لاءِ ناممڪن سمجهي . اسان يڪدم صدر جي پرنسپل اسٽاف آفيسر سان ٽيليفون تي رابطو قائم ڪيو ۽ کيس آگاه ڪيو ته انهن سببن ڪري ، جي فقط به ڏينهن اڳ اسان صدر کي ٻڌائي چڪا هئا سين ، اسان ۳ - مارچ واري قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿي نه سگهندا سين .

ڊيمپلز پارٽيءَ لاءِ مشڪل دور اهو

ڊيمپلز پارٽيءَ لاءِ فيصلي جي راه محدود هئي . مغربي حصي جون گڏيل پارٽيون پنهنجي شڪست جو بدلو وٺڻ لاءِ ڊيمپلز پارٽيءَ تي ڏند ڪرني رهيون هيون . مجيب الرحمان پنهنجي موقف تي اڙ بويئو هو ۽ حڪومت جو مقصد ناقابل فسر هو . اهڙي منجهيل ماحول ۾ مغربي پاڪستان جي اڪثريتي پارٽيءَ لاءِ فقط اهورستو کليل هو ، ته يا ته اها چئي ڇڏي ته اسان جو ڇهن نڪتن سان ڪوبه واسطو ناهي — يا ڪو اهڙو سياسي سمجهوتو ڪري ، جنهن مطابق ڪي مناسب انتظامي ۽ آئيني تحفظات حاصل ڪري ، عوامي ليگ کي به راضي رکي ۽ پاڪستان جو اتحاد به قائم رهي . مغربي پاڪستان ۾ ڇهن نڪتن خلاف مهر جو نتيجو به غير مفيد ٿي رهي ها ، ڇاڪاڻ ته ڇهن نڪتن جي گهر ، مشرقي پاڪستان جي اڪثريتي پارٽيءَ جي گهر هئي . ڊيمپلز پارٽيءَ جي اها ڪوشش هرگز ڪاڀاب نه ٿي ها ته مشرقي پاڪستان جي عوام جا مخالفت راتورات بدلائي ڇڏي . ڊيمپلز پارٽي وٽ عوامي ليگ خلاف استعمال ڪرڻ لاءِ

نقط هڪ طريقو هو ته اها ڇهن نڪتن جي بنياد تي آئين تيار ڪرڻ لاءِ تعاون کان انڪار ڪري ، ان سان ڪو مساوي ٿاه ڪري . اهو به ڪو موثر طريقو ته نه هو ، ڇاڪاڻ ته عوامي ليگ اڪثريت ۾ هئي ۽ اها اسيمبلي کان پنهنجو آئين بحال ڪرائي وٺي ها . اها حقيقت آهي ته مغربي حصي جي اڪثريتي پارٽيءَ جي بحاليءَ کان سواءِ پاس ڪيل آئين، گهڻو وقت جالي ته نه سگهي ها پر هڪ دفعو وجود ۾ اچي ويڃڻ کان پوءِ ، اهو ڀلي ڪيترو به وقت هلي، پر ملڪ لاءِ نهايت تباه ڪن ثابت ٿي ها .

جيڪڏهن اسان عوامي ليگ جي ڪنهن به مطالبي بچڻ کان صاف انڪار ڪريون ها ، ته پيپلز پارٽيءَ تي اهو الزام ڌريو وڃي ها ته اها جمهوريت جي بحاليءَ ۾ رڪاوٽون وجهي رهي آهي ، جا ٻنهي حصن جي عوام جي گڏيل طلب هئي . هڪ جمهوري پارٽي هئڻ جي حيثيت سان ، جنهن کي تازو عوام جي عظيم الشان تائيد حاصل ٿي چڪي هئي، پيپلز پارٽي ڪنهن به صورت ۾ انهيءَ مطالبتي جي مخالفت نٿي ڪري سگهي . تنهن کان سواءِ، بيلز پارٽي کي اقتدار جي انتقال ۾ پنهنجو جوڪر پڻ هو . هڪ اهڙي پارٽي ، جنهن کي گهٽ ۾ گهٽ ٻن مکيه صوبن ، پنجاب ۽ سنڌ ۾ حڪوتون ٺاهڻون هيون ، نٿي چاهيو ته سندس رحمت سان حاصل ڪيل ڪيادي، آئين ضايع ٿي وڃي. انهيءَ جي باوجود ، شهري اختياري جي بحاليءَ لاءِ ۽ مارشل لا جي خاتمي لاءِ — جنهن ۾ عوامي ليگ جو به حصو هجي ها — وري به پيپلز پارٽي کي ئي جمهوريت جي بحاليءَ ۾ رڪاوٽ لاءِ مورد الزام ٺهرايو وڃي ها ، جيڪڏهن اها عوامي ليگ سان ڳالهائون ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏي ها . جيڪڏهن پيپلز پارٽي عوامي ليگ جي مطالبن خلاف عدم تعاون واري تحريڪ شروع ڪري ها ته به جمهوريت جي بحاليءَ جي امڪانن جي خاتمي کان علاوه ، ٽي سگهيو ٿي، ته ملڪ سڌو سئون ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي ها .

انهن حالتن ۾ پيپلز پارٽي انهيءَ شش وڻج ۾ گرفتار هئي: يا ته هوءَ شيخ مجيب الرحمان جي ڇهه نڪتن جي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري، جنهنجو مطلب هو ته چند مهينن اندر اندر مشرقي پاڪستان آئيني طور علحده ٿي وڃي ها، يا کيس عوامي ليگ جي مطالبن جي مزاحمت ڪرڻي پئي ها، جنهن سان جمهوريت جي واپسي ۽ سول حڪومت جي قيام جو مقصد خطري ۾ پئجي وڃي ها . ان سان گڏ و گڏ اهو امڪان به موجود هو ته ملڪ جا ٻيا حصا تشدد سان جدا جدا رستن تي گامزن ٿي وڃن ها. ان لاءِ انتهائي ضروري هو ته ڇهه نڪتن تي سياسي لاه ڪرڻ

جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي وڃي ته جيئن جمهوريت بحال ڪرائي سگهجي ۽ پاڪستان کي به ٺڪرا ٺڪرا ٿيڻ کان بچايو وڃي .

جهه نڪاتي فارسولا علحدگي جو هڪ خفيہ فارسولا هو ، جنهن پر هڪ جي بجاءِ ٻن مرحلن تي وار لڳائڻ شامل هو . اسان چاهيو ٿي ته عوامي ليگ سان ڪنهن نه ڪنهن ٺاهه تي پهچي ، ڇهن نڪتن جي ٻئي واري روڪي سگهون ۽ اهو تاثر پيدا ڪريون ته شيخ مجيب الرحمان جي مطالبن سان معنوي طور متفق ٿيڻ بغير سندس مطالبو پورا ٿي وڃن ٿا . هي مقصد اهڙي موثر آئيني ۽ انتظامي تحفظ ذريعي حاصل ڪري سگهيو پئي ويو ، جنهن ذريعي عوامي ليگ پنهنجي علحدگي جي منصوبي تي عمل نه ڪري سگهي . اهڙي طرح اسان گهريو ٿي ته ڇهن نڪتن جي نقصان ده ۽ تباه ڪن نتيجن کي قابو پر رکون . اسان جي نزديڪ اهوتہ ممڪن هو ته مناسب آئيني ۽ انتظامي تحفظ جي ضمانت تي ٽئڪس ۽ ڪرنسي متعلق نڪتي لاءِ گنجائش پيدا ڪريون ، هر غير ملڪي واپار ۽ امداد متعلق نڪتي تي گنجائش پيدا ڪرڻ مشڪل هئي . عوامي ليگ جي هندڙي ان سلسلي پر آڏو آئي . مالي زميدارين جي سوال تي اسان جي راءِ هيءَ هئي ته هن مسئلي کي هڪ غير جانبدارانہ ڪميشن جي ذريعي حل ڪري سگهجي ٿو . مذڪوره مضبوط دليلن جي روشني پر عوامي ليگ جي اڳواڻن سان تفصيلي ڳالهه بولنه ڪرڻ جي باري پر اسان جي پيش ڪيل ڪيس پنهنجو ثبوت پاڻ فراهم ڪيو ٿي ۽ اسان اها توقع رکڻ پر حق بجانب هئاسين ته قومي اسيمبلي اجلاس منعقد ٿيڻ کان اڳ ، اسان کي ڳالهين ذريعي مسئلي جو حل تلاش ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي .

۱۰ فيبروري ۱۹۷۱ع تي مون پشاور پر هڪ پريس ڪانفرنس سڏائي ، جنهن پر ملڪ کي درپيش بحران جو خلاصو پيش ڪيو ۽ چيو ته ”اسان ان وقت تائين قومي اسيمبلي جي اجلاس پر شرڪت نه ڪندا سين ، جيستائين اسان کي اها خاطري نٿي ڏياري وڃي ته اسان جو نقطہ نظر به ٻڌو ويندو ۽ جيڪڏهن اهو نقطہ نظر مناسب سمجهيو ويو ، ته عوامي ليگ ان کي قبول ڪندي .“ مون اها ڳالهه چائي وائي مبهور رکي ته عوامي ليگ کان گهربل يقين دهاني جي نوعيت ڪهڙي هئڻ گهرجي . ان جو مقصد اهو هو ته شيخ مجيب الرحمان پاڻ کي بي نقاب ڪرڻ بغير ، اسان جي مطالبو جو جواب ڏيئي سگهي . مون اهو به ظاهر نه ڪيو هو ته اها يقين دهاني خود شيخ مجيب الرحمان ذاتي طور ڪرائي يا ان باري پر ڪوڪلهل لموني اعلان ڪري . ڪراچي ۽ پشاور جي اخبار نويسن مون کان پڇيو هو

ته ”پيپلز پارٽي اسيمبلي جو بانڪاٽ ڪندي ڇا؟“ تڏهن مون ان جو جواب واضح طور انڪار ۾ ڏنو هو. ان بعد اسان عوام سان رابطو قائم ڪيو ۽ صورتحال ۾ لڪل مشڪلاتن جي وضاحت ڪئي .

۲۱ ۽ ۲۲ فيبروري تي اسان ڪراچي ۾ ٻه ڏينهن پارٽي جي رهنماڻن جو ٻه روزه ڪنوينشن گهرايو ، جنهن جي خاتمي تي سڀني رهنماڻن حلف ڪيو ته هو جماعت جي فيصلا جا پابند رهندا . ان بعد ۲۸ فيبروري تي لاهور ۾ هڪ تمام وڏي عام جلبي ۾ مون عوام کي اعتماد ۾ ورتو ۽ پنهنجي اختيار ڪيل موقف جي وضاحت ڪئي . مون عوام کي ٻڌايو ته اسان چاهيون ٿا ته ان کان اڳ، جو قومي اسيمبلي ڪا ڪارروائي ڪري ، اسان ان ڳالهه جي هڪ دفعو وڌيڪ ڪوشش ڪندا سين ته جيئن عوامي ليگ سان هڪ قابل عمل ٺاهه ٿي وڃي . مون چيو ته جيڪڏهن اسان کي مذڪور ڳالهين جي يقين دهائي ڪرائي وڃي ته اسان قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار آهيون. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن اها يقين دهائي نه ڪرائي وڃي ۽ قومي اسيمبلي جو اجلاس ملتوي نه ڪيو ويو ته پوءِ ۱۲ ڏينهن جي عرصي اندر آئين جي تياري متعلق لڳالڳ پابندي ختم ڪئي وڃي ته جيئن آئين جهڙي نازڪ مسئلي تي فيصلو ڪندي، وقت اسان کان تڙي نڪري نه وڃي. ملڪ جي بهترين آئين جي تياري ۾ پهرين دستور ساز اسيمبلي ست سال صرف ڪيا هئا . جڏهن ته ٻي آئين ساز اسيمبلي ۱۹۵۶ع جو آئين ٻن سالن ۾ ٺاهيو هو . اڄ جا مسئلا اڳي کان ڪئين دفعا وڌيڪ پيچيده ۽ متنازع بنجي چڪا آهن . انهن حالتن ۾ انتهائي ضـروري آهي ته ۱۲ ڏينهن جي ميعاد اندر، اسيمبلي ۾ قابل قبول حل تلاش ڪرڻ جي مقصد لاءِ قومي اسيمبلي جو اجلاس ملتوي ڪيو وڃي يا ۱۲ ڏينهن جي پابندي ختم ڪئي وڃي. آئين تيار نه ٿي سگهيو ته شيخ مجيب الرحمان وقت هٽڻ مان نڪرڻ جو ٻڌائون ٿا، عجلت ۾ اسيمبلي کان آئين جي توثيق ڪرائي وڃي ها . هي پهريون موقعو نه هو جو مون آئين جي تياري لاءِ ۱۲ ڏينهن جي مقرر ميعاد کي چئلينج ڪيو هو . انتخابي سهر دوران متعدد تقريرن ۾ آئون اعلان ڪري چڪو هوس ته اهو عرصو تمام گهٽ آهي. بدن ضلع حيدرآباد ۾ هڪ عام جلبي کي خطاب ڪندي، مون حڪومت کان پڇيو هو ته جڏهن ته حڪومت خود قانوني ڍانچي جي حڪم جي تياري ۾ چار مهينا لڳايا آهن ته پوءِ آخر حڪومت اها توقع ڇو ٿي رکي ته قومي اسيمبلي آئين جهڙي اهم دستاويز کي صرف ۱۲ ڏينهن جي عرصي ۾ تيار ڪري سگهندي؟ مون عوام کي ٻڌايو هو ته جيڪڏهن اسان جي پيش ڪيل ڪابه تجويز منظور نه ڪئي وڃي ته اسان ۳۰ مارچ تي قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ هرگز شريڪ نه ٿينداسين .

اسان پنهنجي معقوليت ۽ مناهت جي جذبي جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪابه ڪسر باقي نه ڇڏي. عوام جو رد عمل به انتهائي همت افزا هو ۽ ظاهر هو ته هو مڪمل طور اسانجي موقف جي حمايت ڪري رهيا هئا. شيخ مجيب الرحمان ائين چوڻ سان منهنجي تقرير تي پنهنجو رد عمل ظاهر ڪيو، ته هو هر ڪنهن جي گالھه ٻڌڻ لاءِ ته تيار آهي، پر ڇهن نڪتن متعلق ڪابه مقامت ڪرڻ لاءِ تيار ناهي، جو اهي ”عوام جي ساک پٽ“ هئا. يعني ڪجهه به نه، ۽ ان مان ڪنهن به يقين دهائي جو جواز نٿي پيدا ٿيو.

مغربي حصي ۾ پيپلز پارٽيءَ جي موقف متعلق مثبت عوامي ردعمل معلوم ڪرڻ بعد، صدر پهرين مارچ تي قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ملتوي ڪرڻ جو اعلان ڪيو، ته جيئن ليڊر ڪنهن ٺاهه تي لهي سگهن. شيخ مجيب الرحمان اهو خطرو محسوس ڪري، ته مبادا هاڻي آئيني طريقي سان علحدگي حاصل نه ڪري سگهبي، صدر جي اعلان تي تشدد آميز رد عمل ظاهر ڪيو.

عوامي ليگ جو ڏوراهون مارڻ

مجيب الرحمان ۲ مارچ تي پهرين ڊاڪا ۽ پوءِ پوري مشرقي پاڪستان ۾ عام هڙتال ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. هن جي اهڙي اعلان تي مشرقي پاڪستان جو عوام رستن تي نڪري آيو ۽ انتظاميه مفلوج ٿي وئي. هن جي غنڊن غير بنگالي آباديءَ جو قتل عام ڪيو. عوامي ليگي ليڊر بنگله ديش جي نالي ۾ احڪامات جاري ڪرڻ شروع ڪيا. سرڪاري ملازن کي حڪم ڪيو ويو ته هو مرڪزي حڪومت سان ڪوبه تعاون نه ڪن. بئنڪن کي هدايت ڪئي وئي ته هو فقط عوامي ليگ جي حڪمن مطابق ڏي وٺ ڪن. پوليس لاءِ به عوامي ليگ احڪامات جاري ڪيا. هاءِ ڪورٽ جي ججن کي چيو ويو ته هو پنهنجي گهرن اندر رهن. شيخ مجيب الرحمان هڪ نؤآزاد ملڪ جي ڊڪٽيٽر وارو رويو اختيار ڪيو.

فوج پهرئين ڏينهن تي ڪجهه نيمر دلانه قدم کنيا، پر ٻئي ڏينهن مشرقي ڪمان جي جنرل انچارج جي حڪمن تي اها پونتي هٽي وئي ۽ ان کانپوءِ شروع ٿيل ڪوٽ ٻڙ تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ان وري ڪابه موثر مداخلت نه ڪئي. مشرقي پاڪستان جي گورنر کي، جو هميشه کان عوامي ليگ جي هٿن ۾ ڪيڏي رهيو هو، بدلي ڪري، جنرل نيڪا خان کي انجي جاءِ تي مقرر ڪيو ويو. عوامي ليگ جي هدايت تي، مشرقي پاڪستان جي هاءِ ڪورٽ جي چيف جسٽس، نئين

گورنر کي سندس عهدي جو قسم کٽائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. فوج جي منظر تان هٽي وڃڻ کانپوءِ، عوامي ليگ جي ورڪرن ۽ غنڊن عوام ۾ دهشت گردِي ڦهلائڻ شروع ڪري ڏني. ڪيترن غير بنگالين کي بي درديءَ سان قتل ڪيو ويو. مجرم کي زبردستي جيلن مان آزاد ڪرايو ويو. ڪارخانا بند ۽ مواصلات جا ذريعا معطل ٿي ويا. دڪان ڦريا ويا ۽ گهرن کي باهيون لڳايون ويون. سمورا عام انتظام درهر برهر ٿي ويا. اقتصاديات کي به ٻڙي ڏئي ڇڏي وئي. ماڻهن کي چيو ويو ته مرڪزي سرڪار کي ڪوبه ٽڪس نه ڏنو وڃي. عوامي ليگ بنگله ديش جي نالي ٽڪس جمع ڪرڻ شروع ڪيو. مهاجر، جيڪي ۱۹۴۷ع ۾ هندستان کان لڏي آيا هئا، ۱۹۷۱ع ۾ هڪ دفعو وري ان سرزمين تان پاڙان پئجي ويا، جنهن سان سندن اسيدون وابسته هيون. انهن جي جڻن مغربي حصي ڏانهن پڇڻ لاءِ بندرگاهن، هوائي اڏن ۽ ريلوي اسٽيشن تي جمع ٿيڻ شروع ڪيو. چند ڏينهن جي عرصي اندر، دهشت گردِي ۽ پروپيگنڊا جي گڏيل اثر ۽ صوبائي حڪومت جي عدم توجهي ڪري، شيخ مجيب الرحمان در حقيقت بنگله ديش جو حاڪم بڻجي ويو. سول نافرمانِي جي نالي ۾ عوامي ليگ دهشت انگيزي جو دور شروع ڪري، مشرقي پاڪستان ۾ پنهنجي متوازي حڪومت قائم ڪري ڇڏي.

هن قسم جي حالتن جو بهرحال خاتمو آڻڻو هو. مارشل لا حڪومت کي تيزيءَ سان ڪواهر ۽ قورم ڪٽڻو هو، جنهن سان خطرناڪ حد تائين بگڙندڙ حالتن تي ڪنٽرول ڪري، اها پنهنجي اٿارٽي قائم ڪري سگهي. انهيءَ مقصد سان، صدر ۳ مارچ تي ملڪي رهنمائين کي دعوت ڏني ته هو ۱۰ مارچ تي ڍاڪا ۾ گڏ ٿي، سياسي صورت حال تي سوچ وڃي ڪن ۽ قومي اسيمبليءَ جي اجلاس لاءِ ڪا تاريخ مقرر ڪن. صورت حال جي نزاکت جي پيش نظر مون به اها دعوت قبول ڪئي. مغربي حصي جي ٻين سياسي پارٽين جي ليڊرن به شريڪ ٿيڻ قبوليو. هر مجيب الرحمان حقارت آميز لهجي ۾ ان کي رد ڪري ڇڏيو ۽ انهي ڪري اها ڪانفرنس نه ٿي سگهي. انجي بجاءِ، عوامي ليگي ليڊر، مشرقي پاڪستان تي وڌيڪ ڪنٽرول قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجون ڪوششون جاري رکيون. حالتون جيئن پوءِ ٿين هئن مان نڪرنديون ٿي ويون. مرڪزي حڪومت جو حڪم هلڻ ئي بند ٿي ويو.

۴ مارچ تي مونکي صدر يحيٰ خان ملهه خان راولپنڊي اچڻ جو سڏ ٿيو. اسان ۵ تاريخ صدر سان گفتگو ڪئي ۽ کيس يقين ڏياريو ته انهي شديد بحران

کي حل ڪرڻ لاءِ اسان اهو سڀڪجه ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، جو اسان جي هٿ وس هوندو. صدر اسان کي ٻڌايو ته جيئن ته هنجي قانوني ڍانچي واري آرڊر پر انون خطرن جي خاتمي لاءِ، جن جي عمل ۾ اچڻ جو اسان کي خدشو هو، ڪافي تحفظات موجود هئا، انهيءَ ڪري اسان کي ان متعلق مزيد يقين دهائي ٿي گهڻو زور نه ڏيڻ گهرجي، جنهن جو ۱۵ فيبروري تي مطالبو ڪيو ويو هو. اسان کيس ٻڌايو ته اسانجي خيال موجب جنهن وقت قومي اسيمبلي جو اجلاس سڏايو ويو، اسپيڪر جو چونڊ ٿي چڪي، اسيمبلي هڪ خود مختيار اداري ۾ تبديل ٿي ويندي ۽ پوءِ قانوني ڍانچي اثر تي رهجي ويندي. انهيءَ ۾ ڪوشش ناهي ته پاڪستان پيپلز پارٽي پنهنجي انتخابي مهل دوران، قانوني ڍانچي کي عوام جي خود مختياري تي قوت ڏيڻ جي مخالفت ڪئي هئي، پر ان وقت اسيمبليءَ جي خود مختياري جو مسئلو هڪ ڳالهه هئي، پر ان کي علحدگي لاءِ هڪ ذريعو بنائڻ قطعي مختلف ڳالهه هئي. ان سان بين الاقوامي پوزيشن به الجھي ويندي، جنهن سان تسليمي جو مسئلو به وابسته هو. اسان صدر جو ڌيان ان ڳالهه ڏانهن پڻ ڇڪايو ته جنهن وقت هڪ دفعو آئيني بل بحال ٿي ويو، تنهن وقت صدر لاءِ پنهنجي آئيني ڍانچي تي عمل ڪندي، انجي بحاليءَ کان انڪار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي هوندو. اسان کيس ٻڌايو ته اسانجي خيال موجب، قانوني ڍانچي وارو آرڊر بي جان ڪاغذ بڻجي چڪو آهي، پر موجوده نازڪ بحران جي پيش نظر اسان سندس يقين دهائي کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، بشرطيڪ هونور آڏو پنهنجي اها ڳالهه وري دهرائي.

۶ مارچ تي صدر يحيٰي قورم کي خطاب ڪندي اعلان ڪيو ته قومي اسيمبليءَ جو اجلاس ۲۵ مارچ تي منعقد ٿيندو. هن چيو ته مسلح فوجن جي ڪمانڊر انچيف جي حيثيت سان هو پاڪستان جي سلامتي قائل رکڻ جو پڪو ارادو رکي ٿو ۽ جن کي به ڪنهن اهڙي آئين جو خدشو آهي، جو پاڪستان جي سلامتيءَ لاءِ خطرو ٿي سگهي ٿو، تن لاءِ قانوني ڍانچي ۾ ڪافي يقين دهائي موجود آهي.

۷ مارچ تي مجيب الرحمان ڏاڪا ۾ هڪ جلسي ۾ خطاب ڪيو. ان جلسي ۾ هن مسلح فوجن جي ڪردار تي تمام ڪڙي نڪتہ چيني ڪئي ۽ پنهنجي انهيءَ عهد کي دهرايو ته هو پنهنجي جدوجهد تيسين تائين جاري رکندو، جيسين هن جا ماڻهو ”هڪ آزادي قورم جا آزاد شهري“ نه بنيا آهن. هن بهر حال هڪ طرف آزاديءَ جو اعلان نه ڪيو. ۶ مارچ جي رات جو صدر يحيٰي خان شيخ مجيب الرحمان ڏانهن هڪ پيغام موڪليو ته جيئن ته هو مستقبل

قريب ۾ عوامي ليگ سان وري گالهيون هلائڻ لاء تيار آهي ، انهيءَ ڪري هو ڪن به انتهائي قدامت گڻڻ کان باز رهي . شايد اهو پيغام ئي هو جنهن کيس بڪ طرفه آزاديءَ جي اعلان ڪرڻ کان باز رکيو . بهر حال ، شيخ مجيب الرحمان پنهنجي تقرير ۾ چار نوان مطالبو پيش ڪيا . هن فوري طور مارشل لا هٽائڻ ۽ اقتدار عوام جي نمائندن کي منتقل ڪرڻ جو مطالبو ڪيو . هن وڌيڪ اهو به مطالبو ڪيو ته مشرقي پاڪستان ۾ فوج جي ڪيل گوليباريءَ جي باري ۾ تحقيقات ڪئي وڃي ۽ فوجن کي بئڪن ۾ واپس موڪليو وڃي . هن چيو ته هو ۲۰ مارچ تي سڏايل قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ تي فقط تڏهن ’غور ڪندو‘ ، جڏهن سندس اهي چار مطالبو قبول ڪيا ويندا .

ڪنگنيسن قسرجو تعطل پيدا ٿي چڪو هو ، جنهن کي نوڙڻ لاء ۱۰ مارچ تي مون شيخ مجيب الرحمان کي هيٺين تار موڪلي:

”پنهنجي ملڪ اندر تازو جيڪي واقعا ٿيا آهن ، تن مون کي گهرو صدمو رسايو آهي ۽ آئون انتهائي متنڪر آهيان . موجوده بحران اندر جن ماڻهن پنهنجيون جانين وڃايون آهن ، انهن جو پڻ مون کي دلي رنج ۽ هٿو آهي . ڏکيبل خاندانن سان منهنجي دلي همدردي آهي . اسان پاڪستان لاءِ هڪ نئون نظام چاهيون ٿا . هڪ اهڙو نظام جنهن ۾ هڪ انسان هٿان ٻئي انسان ۽ هڪ علائقي هٿان ٻئي علائقي جي استحصال جو خاتمو ٿي وڃي . اچو ته ڪوشش ڪريون ته جيئن ان قسرجو نئون نظام نه فقط آئين اندر ، پر پاڪستان جي دٻين ۾ پڻ پيدا ٿئي .

پاڻ انتهائي سنگين بحران ۾ مبتلا آهيون . ملڪ جو مستقبل خطري ۾ آهي . پاڻ ٻنهي تي تمام وڏي جوابداري عائد ٿي ٿي . جنهن تباهي جو پاڻ کي خطرو درپيش آهي ، ان کي نارڻ لاءِ اهو سڀڪجهه ڪرڻ گهرجي ، جو انساني طور ممڪن ٿي سگهي ٿو . اهو پنهنجو گڏيل مقصد هٿ ڪهرجي ته جيئن پاڪستان بچي سگهي ۽ صلح ۽ ترقيءَ جو هڪ اهڙو رستو تيار ٿئي ، جنهن تي هلي ، ملڪ جا ٻئي حصا پنهنجو پرپور ڪردار ادا ڪري سگهن .

”موجوده منحوس بحران ، مون ۾ اهو يقين پيدا ڪيو آهي ته اسين هڪ اهڙي ڏاڪي تي پهچي چڪا آهيون ، جتي پاڪستان جي ٻنهي حصن کي گهڻن مشترڪه مفاهمت تي پهچڻ گهرجي ته جيئن ملڪ

مڪمل طور قبول ڪرڻ جي مترادف هو . مغربي پاڪستان جا ڪيترا سياستدان ظاهر ظاهر ڏٺو ڇو ٿي نڪتا، جيئن جو نئين قبول ڪري چڪا هئا . مجيب الرحمان کي هٿان وارا اهي سمورا سياستدان به ايتروئي جوابدار آهن ، جيترو هن انهن جي همت افزائي تي عمل ڪيو . انجي نتيجي طور پيدا ٿيل خونريزي لاءِ پڻ هو ايتروئي جوابدار آهن . اهي ساڳيا سياستدان، هاڻي ٿورو ئي اڳهه، پنهنجي ڪيل ڪارڪردارين کان نه رڳو انڪاري ٿي چڪا آهن، پر کين اها به همت ٿي آهي جو هنن پاڪستان پيپلز پارٽي خلاف، ڪن جي گالهين ذريعي، اها مهم شروع ڪئي آهي ته هو هڪ پاڪستان جو مفاد قربان ڪري ، عوامي ليگ سان سياسي ٺاه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي .

۱۲ مارچ تي صدر يحيٰ خان ڊاڪٽر ڏانهن ويندي ڪراچي پهتو ۽ مون ۱۴ تاريخ سائنس ملاقات ڪئي . مون پنهنجو موقف وري دهرابو ۽ تازه ترين واقعات متعلق کيس پنهنجي خيالات کان آگاهه ڪيو . مون کيس ٻڌايو ته مجيب الرحمان طرفان ۷ مارچ تي پيش ڪيل چار مطالبو اسان کي اصولي طور قبول آهن ، پر جيڪوبه عارضي يا مستقل ٺاهه ٿيندو ، سواسان جي اجازت سان ٿيندو . مغربي حصي ۽ ان بعد سڄي ملڪ جي مفاد جي حفاظت جي جوابداري اسان تي آهي . صدر کي ٻڌايو ويو ته جيتري قدر گوليارِي بابت تهقيقات ۽ فوجن جي بئڪن ۾ واٽسي وارن مطالبن جو تعلق آهي ، اهي يڪدم قبول ڪري سگهجن ٿا . باقي مارشل لا هٽائڻ ۽ چونڊيل نمائندن کي انتقال منتقل ڪري ڏيڻ وارا به مطالبو به اسان کي قبول هئا، پر اقتدار جي انتقال ۽ مارشل لا هٽائڻ جي نوعيت متعلق ، مشترڪه مفاھت جي بنيادن تي اڃان ڪي تفصيل مله ڪرڻا هئا . انهي سبب ڪري اسان جي شرڪت کانسواءِ ڪي به گالهينون ڪامياب ٿي نه سگهنديون . کيس آگاهه ڪيو ويو ته جيڪڏهن مجيب الرحمان اسان سان نتيجيخيز گفتگو ڪرڻ ته آماده ٿئي، ته پوءِ اسان ڊاڪٽر وڃڻ لاءِ تيار آهيون .

انهي ڏينهن منجهند جو مون ڪراچيءَ ۾ هڪ جلسو عام ڪي خطاب ڪندي پنهنجو موقف دهرابو . مون چيو ته اقتدار پنهي اڪثريتي پارٽين کي منتقل ٿيڻ گهرجي ۽ اسان ڪنهن به ٺاهه لاءِ ته تيار آهيون پر اهو پاڪستان کي قربان ڪري نه ڪيو ويندو . عوام طرفان ان تقرير جو خير مقدم ڪيو ويو پر دشمن ڀريس ۽ اسانجي مخالفن هاسيڪاري ان کي بگاڙي، ائين ظاهر ڪيو ته آئون ڀس پاڪستان گهري رهيو هوس . نس رڳو ڀريس، پر سورن

چيئرمين ذوالفقار علي ڀٽو
۲۸ فيبروريءَ ۱۹۷۱ع تي لاهور ۾
پنجن لکن کان وڌيڪ جمع ٿيل
عوام جي عظيم الشان ۽ بي مثال جلسہ عام
کي خطاب ڪري رهيو آهي .
پٺئين صفحي تي ۱۴ مارچ ۱۹۷۱ع
تي ڪراچيءَ جي هڪ جلسہ عام
جو منظر -

مفادپرستن گڏ جي عوام ۾ انهيءَ قسم جو مونجهارو پيدا ڪرڻ چاهيو. ان لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪئي وئي ته جيئن پيپلز پارٽيءَ کي اڪيلو ڪري ڇڏيو وڃي، ان کي نظر انداز ڪجي ۽ بحران لاءِ کيس جوابدار ٺهرائجي. سڌن-ام سياستدان ۽ شڪست خورده پارٽيون انهن سان گڏجي ڪورس ۾ پيپلز پارٽي خلاف راڳ گهاٽڻ لڳيون. ٻئي ڏينهن منجهند جو مون هڪ پريس ڪانفرنس ۾ ڄاڻي وائي منهنجي تقرير کي ٺوڙي ٺوڙي پيش ڪرڻ جي سخت مذمت ڪئي ۽ پنهنجو اهو موقف واري دهرابو ته مرڪز ۾ اقتدار ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين کي ۽ صوبن ۾ هر صوبي جي اڪثريتي پارٽي کي منتقل ٿيڻ گهرجي.

قوي اسمبلي جو اجلاس ملتوي ڪرڻ تي پهرين مارچ جي اعلان کانپوءِ جيڪو ڏهاڪو ٿيو، هيءَ رد عمل ظاهر ڪيو ويو، ان کي ڪنهن به مقصد تي نڪتو نڪاهه کان مناسب قرار ڏئي نه ٿو سگهجي. مجيب الرحمان پاران ان حد تائين انتها پسندانہ ردعمل جي اظهار جو سبب ڪو ٻيو هو. مجيب الرحمان اهو ڏسندي ته آئيني طور تي علحدگي اختيار ڪرڻ جي وات مسدود ٿي وئي آهي، هن پنهنجا حربا تبديل ڪري ڇڏيا ۽ تشدد جي پاليسي جو سهارو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. ٻئي طرف اولهه پاڪستان جي ڪيترين ئي شڪست خورده جماعتن سندس حوصله افزائي ڪئي ۽ جيئن ته مسلح افواج به موثر طور تي مداخلت نه ڪئي هئي، ان ڪري شيخ مجيب الرحمان سمجهيو ته انهن کي سندن مطالبو قبول آهن. حالتون ايتري قدر ته خراب ٿي چڪيون هيون جو صدر يحيٰ خان جي اوڀر پاڪستان واري دوري جي اعلان تي شيخ مجيب الرحمان ٺٺولي واري انداز ۾ چيو ته ”صدر مملڪت جي آجيان ’بنگله ديش‘ جي مهمان جي حيثيت ۾ ڪئي ويندي.“ صورت حال جي ان پس منظر ۾ صدر مملڪت ۱۵ مارچ تي ڪراچي کان ڊاڪا روانو ٿيو.

۱۶ مارچ جي رات جو صدر مملڪت منهنجي نالي هڪ پيغام موڪليو، جنهن ۾ مون کي ۱۹ مارچ تي ڊاڪا پهچڻ لاءِ چيو ويو هو. ٻئي ڏينهن مون صدر جي پيغام جو جواب ڏيندي، کيس هڪ ڏياري ته جيڪڏهن شيخ مجيب الرحمان گالهين ۾ حصو وٺي ته مان ڊاڪا اچڻ لاءِ تيار آهيان. جيئن ته صدر مملڪت اڳ ئي منهنجي نقطه نظر کان واقف هو، ان لاءِ اسان سمجهي رهيا هئاسين ته اسان جي ڊاڪا وڃڻ ۽ هن سان گالهين جو ٻيو دور شروع ڪرڻ مان ڪوبه فائدو حاصل نه ٿيندو. ضرورت انهيءَ سرجي هئي ۽ جا گالهه اهر ترين هئي، سا اها هئي ته عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ درميان گالهه پيون شروع

ٽين . اسان اهو جائڻ چاهيو ٿي ته اهي ڳالهون ٿينديون يا نه — ان لاءِ مون ان نڪتي جي باري ۾ وضاحت طلب ڪئي هئي — جنهن جو حوالو مون ۱۸ مارچ تي ڪراچي واري پريس ڪانفرنس ۾ ڏنو هو . انهي وچ ۾ ۱۷ مارچ تي صدر مملڪت جي پرنسپل اسٽاف آفيسر سونگي هڪ ٻيو پيغام موڪليو ۽ درخواست ڪئي ته مان يادگار ڀڃڻ ۽ صدر مملڪت سان ڳالهائين . هن جي پيغام ۽ مطابق صدر يحيي خان ۽ شيخ مجيب الرحمان درميان ٿيندڙ ڳالهه ٻوليءَ جي نتيجي طور صدر مملڪت سان منهنجون ڳالهون به ضروري هيون . جڏهن اسان کي اهو معلوم ٿيو ته اسان کي شيخ مجيب الرحمان سان نه ۽ پر صرف صدر مملڪت سان ڳالهائون ڪرڻ لاءِ يادگار وڃڻو آهي، تڏهن اسان انتهائي نرمي سان اها دعوت قبول ڪرڻ کان معذرت ظاهر ڪئي .

شيخ مجيب الرحمان طرفان صدر يحيي مان ڪيترا ڀيرا ملاقاتون ڪرڻ ۽ يادگار ۾ اولهه پاڪستان جي ڪن ليڊرن جي سرگرمين سببان مختلف قسم جون ڳالهون جنم وٺي رهيون هيون . اخبارون ۽ خيال آراين ۽ افواهن سان ڀريل هونديون هيون . ڪڏهن رپورٽ ملندي هئي ته ڳالهون اطمينان بخش طريقي سان اڳتي نٿيون وڌن، ٻئي وقتي تي ٻڌايو ويندو هو ته ڳالهون ڪاميابي سان ختم ٿي ويون. پيپلز پارٽي کي ڌار ڪري هڪ عارضي حڪومت جي قيام جو مسئلو مله ٿي ويو. انهن ڳالهين ۾ سچائي جو ڪجهه رنگ ان وقت جهلڪڻ لڳو جڏهن صدر جا قانوني مشير يادگار روانا ٿيا . يادگار هنن جي موجودگي سان اندازو ٿيو ته هڪ عارضي دستور تيار ڪيو ويو آهي . غير يقيني حالتون ۽ مفاد پرست عناصر جي گهري سازش جي پيش نظر ۱۸ مارچ تي مون صدر يحيي کي هڪ تار موڪلي . ان ٽيليگرام ۾ سون، واضح طور لکيو هو ته اسان گهڙين نظرن سان يادگار جي ڦرندڙ گهرندڙ حالتن جو مطالعو ڪري رهيا آهيون . اولهه پاڪستان جي اڪثريتي پارٽي جي حيثيت ۾ اهو ڏسڻ اسان جي ذم واري آهي ته عوام جي صحيح نائنديگي ٿي رهي آهي يا نه — ڪنهن به عارضي يا مستقل لاهه ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي کي ڌار رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته اسان انجي مزاحمت ڪنداسين. اولهه پاڪستان جي عوام جي مفاد جو خيال رکڻ کانسواءِ ڪوبه لاهه پاڪستان پيپلز پارٽي لاءِ قابل قبول نه هوندو ۽ جيڪڏهن ڪو اهڙو لاهه ٿي ويو ته اهو قائم نه رهي سگهندو ۽ اسان ان کي هرگز تسليم نه ڪنداسين .

۹ مارچ جي شام جو مون کي صدر جي تار ملي، جنهن ۾ مون کي پنهنجن مشيرن سميت ڀاڪا گهرايو ويو هو. تار ۾ اهو به ٻڌايو ويو هو ته شيخ مجيب الرحمان، صدر يحييٰ ۽ مون سان گڏوگڏ لاء تيار ٿي ويو آهي.

اسان جو شرط پورو ٿي چڪو هو، جنهن ڪري صدر جي دعوت قبول ڪئي ويئي ۽ ۲۰ مارچ تي صبح جو مون ڪراچي ۾ مرڪزي ڪميٽي جي ميمبرن جي هڪ هنگامي ميٽنگ طلب ڪئي ته جيئن موجوده صورتحال جو جائزو ورتو وڃي. ۲۱ مارچ تي آئون پنهنجن ساٿين ۽ چند آئيني ماهرن سان ڀاڪا روانو ٿيس. اسان جي روانگي سان گڏ وگڏ قوم جون نظرون ڀاڪا طرف منتقل ٿي ويون. هڪ عام ماڻهو به ان ڳالهه کان بغويي يا خبر هو ته فيصلي جو آخري وقت پهچي چڪو آهي. ڀاڪا جا چند ڏينهن پاڪستان جي مستقبل جي لاء فيصلو ڪن ثابت ٿيندا.

ڀاڪا: عظيم اهمت

اسان ساڍي چئن بجي ڀاڪا پهتا سون. هي هڪ هنگامي ۽ سرويوار هو. سفر دوران هونگ جهاز جي چئن انجنيٽرن مان ٻه خراب ٿي چڪيون هيون. آئون ڀاڪا مٿان پرواز ڪندي ناقابل بيان تشوېش ۾ مبتلا هوس. منهنجو ذهن ان ڳالهه کي تسليم ڪرڻ لاء تيار نه هو ته اسان جي ملڪ جي هن سرزمين سان تعلق رکندڙ اسان جا عوام، جن پاڪستان جي قيام ۽ تعمير لاء هڪ تاريخي ڪردار ادا ڪيو هو، علحدده ٿيڻ چاهين ٿا. آئون اها ڳالهه تسليم ڪرڻ لاء به تيار نه هوس ته ۷ ڪروڙ ۲۰ لک عوام پاڪستان کي ختم ڪرڻ چاهين ٿا. مون کي ان جو يقين نه ٿي آيو ته گذريل چند سالن ۾ هتي ايتري بيزاري وڌي چڪي آهي، جو اسان جا ڀائر ۽ پيٽرون خود پنهنجي ملڪ خلاف بغاوت جو اعلان ڪندا، جنهن لاء لکين ماڻهن پنهنجون جانيون قربان ڪيون هيون. ورهاڱي وقت پاڪستان، اوڀر پنجاب، اولهه بنگال ۽ آسام وڃايو هو. رياست چئون ۽ ڪشمير ڀارت جن هٿن ۾ هلي وئي ۽ هاڻ فقط ۲ سالن بعد ئي ملڪ جي اڪثريتي آبادي واري حصي جي قسمت ڊاوان ڊول ٿي رهي هئي.

جهاز مان لهندي ئي فوجي عملو اسان کي گهيري ويو. فوجي جوان هوائي اڏي جي نگراني ڪري رهيا هئا. انهن سان اهي مهاجرين به هئا، جيڪي اجهو وٺڻ لاء ڪنٽرول ٽاور وٽ پهچي ويا هئا. انهن بد قسمت مهاجرين جون انڊوهناڪ ڪهاڻيون شايد ڪڏهن به وساري نه سگهجن. وي - آء - بي روم ۾ برگيڊيئر ارباب خان اسان کي ٻڌايو ته اسانجي رهائش جو انتظام فوج جي بچاء عوامي ليگ

ڪندي . شيخ مجيب الرحمان انهيءَ تي زور ڀريو هو ته اسان جي رهائش ۽ سار سنڀال سندن ڀار تي ڪندي . عوامي ليگ جا ڪارڪن ڪيترين ئي ڪيسن سان هوائي آڏي تي موجود هئا . منهنجا چند ساٿي انهن انتظامن کان ڪجهه بد دل هئا ، پر مون ان تي رضامندي ڏيکاري . بهر حال ، هڪ ڪرنل تجويز پيش ڪئي ته حفاظت طور فوجي عملو اسان جي حفاظت ڪندو . اسان جلد ئي محسوس ڪيو ته اهو مشورو ڪنهن حد تائين مفيد ثابت ٿيو . رستي ۾ هڪ مخالفانه مظاهري کي منهن ڏيڻو پيو ، جيڪو يقيناً اڳ رٿيل منصوبي تحت ڪرايو ويو هو . هوٽل جي لابي ۾ عوامي ليگ جي ورڪرن غنڊه ڪري جو مظاهرو ڪيو ۽ وڏي آواز سان اسان کي گاربون ڏيون ويون . ڪجهه وقت لاءِ لفت کي روڪي ڇڏيو ويو . جڏهن اسان ڪمرن ۾ پهتاسين ته برگيڊيئر ارباب خان پنهنجي هيڊ ڪوارٽر کي عوامي ليگ طرفان ڏنل آجيان جو اطلاع ڏنو . مجيب الرحمان کي ٻڌايو ويو ته سندس ڪارڪن اسان جي رهائش ۽ سار سنڀال ۾ ناڪام رهيا ، هئا ان لاءِ هاڻ اسان جي ڍاڪا ۾ رهائش جو انتظام فوج سنڀالي رهي آهي .

انهيءَ ڏينهن ساڍي ۷ بجي شام جو مون ايوان صدر ۾ صدر يحيٰ سان ملاقات ڪئي . صدر ۱۶ مارچ کان ۲۰ مارچ تائين شيخ مجيب الرحمان سان ٽيل ملاقاتن جي باري ۾ ٻڌايو ته ۱۸ مارچ تي شيخ مجيب الرحمان هڪ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو هو ته گهالهيون اڳتي وڌيون آهن . ان جي نتيجي ۾ عوامي ليگ جي آئيني ماعرن ۽ صدر درسيان وٽيل آئيني انتظامن تي گهالهون ٿيون . صدر مون کي عوامي ليگ جي رهنائين جي پيش ڪيل تجويزن کان آگاهه ڪيو .

انهن تجويزن جون خاص گهالهيون هي هيون : مارشل لا فوري طور هٽايو ويندو ۽ مرڪز ۾ اقتدار جي منتقلي عمل ۾ آڻڻ بغير، پنهنجن ئي صوبن ۾ اقتدار مستقل ڪيو ويندو . ان تجويز مطابق مرڪز ۾ اقتدار صدر خود سنڀاليندو رهندو ، ۽ جيڪڏهن هومناسب سمجهندو ته پنهنجي لاءِ مشير به چونڊيندو ، جي عوام جي چونڊيل نمائندن مان نه هوندا . هيءَ به تجويز پيش ڪئي وئي ته قومي اسيمبلي کي ابتدائي طور پن ڪميٽين ۾ تقسيم ڪيو ويندو . هڪ اولهه پاڪستان لاءِ ، جنهن ۾ اولهه پاڪستان جا نمائنده شامل هوندا ۽ ٻي بنگله ديش لاءِ ، جنهن ۾ اوڀر پاڪستان جا نمائنده شامل هوندا . اولهه پاڪستان جي ڪميٽي اسلام آباد ۾ اجلاس منعقد ڪندي ، جڏهن ته بنگله ديش جي ڪميٽي پنهنجو اجلاس

ياڪا ۾ منعقد ڪندي . ٻئي ڪميٽيون مقرر وقت اندر، جدا جدا رپورٽون تيار ڪنديون ۽ پنهنجون تجويزون قومي اسيمبلي کي پيش ڪنديون. اهو ڪم قومي اسيمبلي جو هوندو ته اها ٻنهي ڪميٽين جي رپورٽن تي بحث مباحثو ڪري ، اهڙا ذريعا ۽ رستا ڳولهندي ، جنهن تحت ٻئي حصا گڏجي رهي سگهن . عارضي انتظامن تحت ۱۹۶۲ع جي آئين ۾ ترميم ڪئي ويندي ۽ ڇهن نڪتن جي بنياد تي اوڀر پاڪستان کي خود مختياري ڏني ويندي . اولهه پاڪستان وارن صوبن کي ۱۹۶۲ع جي آئين مطابق صوبائي خود مختاري ڏني ويندي. اولهه پاڪستان جا صوبا صدر جي منظوري سان پنهنجي لاءِ جيڪو طريقو ڪار مناسب سمجهندا هو اختيار ڪندا ۽ پورو منصوبو صدر جي اعلان جي شڪل ۾ ظاهر ڪيو ويندو.

صدر يحيي خان مذڪور تجويزون ٻڌائڻ بعد سون کي چيو ته هن مجيب الرحمان تي اهو واضح ڪيو آهي ته هي تجويزون انهيءَ صورت ۾ قبول ڪري سگهجن ٿيون، جڏهن آئون (پٽو) ان تي رضامندي ڏيکاريان ۽ کيس (صدر کي) وڌيڪ اطمينان تڏهن ٿيندو، جڏهن اولهه پاڪستان جا باقي نمائنده به ان جي تائيد ڪندا. صدر وڌيڪ ٻڌايو ته سندس ارادو آهي ته هو انهن تجويزن جي حمايت ڪندڙ اڳواڻن کان تحريري طور لکائي وٺندو. سندس خيال هو ته اهي تحريرون انهن تجويزن کي عملي جامو پهرائڻ ۾ مددگار ثابت ٿينديون .

انهيءَ تجويز جا دور رس نتيجا برآمد ٿين ها، پر اوڀر پاڪستان جا حالات معمول تي آڻڻ لاءِ ذري برابر به ڪا توقع نه هئي . ڪابه تجويز، جنهن سان تعطل ختم ٿيڻ جو امڪان پيدا ٿي سگهيو ٿي ، ذهن ۾ آڻڻ لاسي هئي . مون صدر يحيي خان کي ابتدائي ڳالهين بعد آگاهه ڪيو ته آئون ان تجويز تي آخري راءِ سوچي سمجهي هوءَ ڏيندس. آئون پنهنجن ساٿين سان صلاح مشورو ڪرڻ به گهران ٿو. - منهنجي روانگي کان اڳ صدر مون کي مطلع ڪيو ته ورنهڙ صبح جو ۱۱ بجي آئون ۽ شيخ مجيب ساڻس ايوان صدر ۾ ملاقات ڪنداسين .

هن تجويز ۾ وڏا خطرا مضمهر هئا. آئون اڃا تازو ڍاڪا پهتو هوس ۽ حالتن جو ابتدائي رخ ڏٺو هوم. مون کي ان جائزي لاءِ ٿوري گهڻي وقت جي ضرورت هئي . هونل پهچي مون پنهنجن ساٿين آڏو 'ٻن آئيني ڪميٽين متعلق تجويز' رکي . هنن ان تي روشني وڌي . انهن جي راءِ هئي ته ان کي قبول نه ڪيو وڃي ، ڇو ته ان جو مقصد به پاڪستان قائم ڪرڻ هو. اهو ٻڌي مون کي ڪجهه سڪون مليو ته منهنجن ساٿين جي راءِ به اها ئي آهي، جيڪا منهنجي هئي. اسان

جي راء هئي ته ايترو اهم مسئلو نجي طور طئي نه ٿيندو ۽ نه ئي ان سطح تي تحريرون ان جو حل ڪڍي سگهنديون. ان جي منظوري لاءِ نئين اسيمبلي کي عوام جو اعتماد حاصل ڪرڻو پوندو. ٻه يا ان کان وڌيڪ سياسي رهنما اسيمبلي کي نظر انداز نٿي ڪري سگهيا، جيڪا آئيني ۽ قانوني اختيارن جي مالڪ هئي.

۲۲ تاريخ تي مان مقرر وقت کان چند منٽ اڳي ايوان صدر پهتس. -
 مجيب الرحمان نيڪ ۱۱ بجي پهتو. اسان هڪ ٻئي جو خير مقدم ڪيو ۽ ٻه چار رسمي الفاظ ادا ڪيا. ان بعد صدر وٽ پهتاسين. اتي وري رسمي خير عافيت ڪئي وئي. شيخ مجيب الرحمان انهيءَ واقعي تي افسوس جو اظهار ڪيو ۽ جيڪو مون سان هوائي اڏي کان هوٽل تائين ۽ هوٽل اندر پيش آيو هو. هن چيو ته هن عوام کي قابو رکڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي آهي، پر جڏهن جذبات پڙڪن ٿا ته پوءِ هر ماڻهو کي قابو ڏيارڻو نٿو رکي سگهجي. مون جواب ڏنو ته آءُ انهن ڳالهين کان پريشان ٿيڻ وارو نه آهيان، جو منهن جو مقصد هڪ تسلي بخش تصفيه تي پهچڻ آهي ۽ ان کانسواءِ ڪجهه به نه. ان بعد شيخ مجيب صدر کي مخاطب ٿي پڇيو ته ڇا اوهان عوامي ليگ جي تجويزن جي آخري منظوري ڏني آهي؟ صدر کيس ياد ڏياريو ته ان لاءِ منهنجو رضامنڊ ٿيڻ ضروري هو ۽ انهيءَ تي بحث ڪرڻ لاءِ ئي آئون اتي موجود آهيان. انهيءَ تي مجيب الرحمان چيو ته هن پنهنجون تجويزون صدر جي حوالي ڪري ڇڏيون هيون. هاڻي اهو ڪم صدر جو هو ته هو مون کي ڦاٽل ڪري. هن سلسلا ڪلام جاري رکندي چيو ته هڪ دفعو مسٽر پٽو تجويزن کي بنيادي طور تسليم ڪري ته ان تي وڌيڪ ڳالهه بولڻي سگهندي. ان کان اڳ ڳالهه بولڻهه غير رسمي ٿيندي ۽ هو صدارتي ايوان کان ٻاهر نڪرڻ بعد اخبار نويسن کي ٻڌائيندو ته هن جي صدر بحالي سان ملاقات ٿي، جتي مسٽر پٽو به موجود هو. صدر جواب ڏنو ته اهو ڪافي ناهي، پر مجيب الرحمان پنهنجي ضد تي قائم رهيو. انهيءَ ملاقات دوران مجيب الرحمان جو رويو نرم ٻه ڪشيدو رهيو. صدر ڪشيدي کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪافي ۽ ريفريشمينٽ آئڻ جو حڪم ڏنو. ڪافي پيئندي ئي شيخ مجيب الرحمان چيو ته کيس جلدي آهي، ڇو ته اڄ صبح جو سويل سندس هڪ ساٿي انتقال ڪري ويو آهي. ان سان گڏ ئي هوائي ڪڙو ٿيو. هن صدر کان اجازت طلبي ۽ آئون کيس ڪار تائين اماڻڻ لاءِ گڏ ويس.

جيئن ئي اسان ٻاهر نڪرڻ لاءِ ملٽري سيڪريٽري جي ڪمري ۾ پهتاسين ته شيخ مجيب الرحمان اتي ويٺل جنرل محمد عمر، جنرل اسحاق، صدر جي ملٽري سيڪريٽري ۽ صدر جي نيول اي - ڊي - سي کي چيو ته هو ڪمري کان ٻاهر هليا وڃن، ڇو ته کيس مون سان ڪجهه گالهون ٻولهيون ڪرڻيون آهن. آئون سندس اهڙي اڃانڪ تبديلي تي ڪجهه تعجب ۾ پئجي ويس. هن منهنجو هٿ مضبوطيءَ سان پڪڙيو ۽ مون کي ڀرسان ويوڻ لاءِ چيو. هن مون کي چيو ته حالتون تمام اڻڀر ٿي چڪيون آهن ۽ انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ کيس منهنجي مدد گورجي. انهيءَ موقعي تي اسان کي احساس ٿيو ته ستان ڪٿي ڪمري جي پٽين کي ڪن نه هجن، تنهنڪري اتان اٿياسين ۽ برآمدِي مان ٿيندا هڪ جاءِ تي وڃي ويٺاسين، جيڪا صدر جي سيلون جي پٺ ۾ هئي.

اتي شيخ مجيب الرحمان وري ساڳي ڳالهه ورجائي، جيڪا هن ملٽري سيڪريٽري جي ڪمري ۾ چئي هئي. هن وڌيڪ چيو ته هاڻي حالتون ايتريون ته بگڙجي چڪيون آهن، جو انهن کي معمول تي آڻي نٿو سگهجي. هن جو چوڻ هو ته آئون سندس تجويزون مڃان، تڏهن ئي حالتون سڌري سگهن ٿيون. هن انهيءَ تي زور ڏنو ته ان کانسواءِ ڪوبه متبادل رستو نه آهي. هن چيو ته هن هاڻي اهو محسوس ڪيو آهي ته اولهه پاڪستان جي نهائنده جماعت پيپلز پارٽي آهي ۽ باقي اولهه پاڪستاني رهنما سندس وقت ضايع ڪري رهيا هئا. هن اهو به از خود انڪشاف ڪيو ته هن خان عبدالولي خان کان سواءِ باقي رهنماڻن کي چنڊي چڏيو هو، ڇاڪاڻ ته هن جي خيال موجب خان ولي خان گهٽ ۾ گهٽ هڪ صوبي جي نمائنده جماعت جو نه رهنما هو. هن چيو ته هاڻي کيس يقين ٿي چڪو آهي ته اسان ٻنهي جو اتفاق ڪرڻ ضروري آهي. هن ائين به چيو ته آئون اولهه پاڪستان لاءِ جيڪي ڪجهه چاهيندس، هو انجي مڪمل حمايت ڪندو. ان جي عيوض آئون اوڀر پاڪستان جي باري ۾ عوامي ليگ جي تجويزن کي عملي جامو پهرائڻ ۾ تعاون ڪريان. اهڙي طرح هن مون کي اولهه پاڪستان جو وزير اعظم بنجڻ جي رٿ ڏني ۽ اوڀر پاڪستان سندس حوالي ڪري ڇڏڻ تي زور ڏنو. هو بضم هو ته بحران جو خاتمو ڪهڙي طرح ممڪن آهي ۽ ٻيو ڪوبه رستو نه آهي. هن مون کي فوج کان خبردار ڪيو ۽ چيو ته ان تي اعتبار نه ڪريان؛ جيڪڏهن هنن پهريائين کيس تباهه ڪيو ته پوءِ هو مون کي به تباهه ڪندا. منهنجو جواب هو ته آئون تاريخ جي مقابلي ۾ فوج هٿان تباهه ٿيڻ وڌيڪ پسند ڪندس. ان جي باوجود هو زور ڀري رهيو هو ته آئون

ابتدائي طور ٻن آئيني ڪميٽين واري تجويز قبول ڪريان. هن وڌيڪ آئين به چيو ته هن وقت اسيمبلي جو گڏيل اجلاس ٿيڻ ناممڪن ٿي چڪو آهي. ان کي غير معين مدت لاءِ ملتوي ٿيڻو ٿي ووندو. هن جي اها به خواهش هئي ته منهنجي ۽ سندس درميان ٻي ملاقات ٿيڻ گهرجي ۽ ان خفيه ملاقات لاءِ هو پاڻ انتظام ڪندو. ان وچ ۾ آئون مسٽر مصطفيٰ ڪرڪي هدايت ڪريان ته هو سائنس رابطنو قائم رکي. ورندي ڏينهن هو پنهنجو هڪ ماڻهو موڪليندو ته جيئن هو مسٽر ڪرڪي سندس گهر تائين پهچائي.

مون شيخ مجيب الرحمان تي واضح ڪيو ته قومي اسيمبليءَ جي التوا لاءِ منهنجي گذارش نيڪ نيتي تي سڀني هئي ۽ ان متعلق هن جو رد عمل خواهه مغواهه متشددانه رهيو. هاڻي، ان کان فقط چند ڏينهن پوءِ، هن جي مرضي هئي ته اسيمبليءَ جو اجلاس سرڳو منعقد ٿي نه ٿئي. صدر سان ۽ مون سان هلايل ڳالهين دوران، انهيءَ ضرورت جي تصديق ٿي وئي ته اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ اسانجو صلاح مشورو ڪرڻ ڪيتري قدر نه ضروري هو. مون کيس ٻڌايو ته اهو ئي سبب هو، جنهن ڪري آئون ٻنهي اڪثريتي پارٽين جي اڳواٽ ڳالهين تي زور ڏيئي رهيو هوس، مگر هن، ان سلسلي ۾ اسانجي هر ڪوشش کي چنڊي ڇڏيو هو. انهيءَ ڪري، جيتوڻيڪ هن اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي ڪرڻ متعلق منهنجي معقول مطالبي کي غلط سمجهيو ۽ غلط نموني ۾ استعمال ڪيو، تاهه بعد وارا واقعا منهنجي پهرئين موقف جي حمايت ڪري رهيا هئا. مون کيس ٻڌايو ته آئون لازمي طور سندس تجويز تي ٻورو ٻورو ڌيان ڏيندس ۽ ڪنهن مناسب مفاهت تي پهچڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندس. بهر حال، ان تجويز جي جيڪا به آخري صورت پيئي، اها قومي اسيمبليءَ کان بهال ڪرائي ويندي ۽ جيڪڏهن ضروري سمجهيو ويو ته هڪ قرارداد جي صورت ۾ صدر کي اختيار ڏنو ويندو ته هو ان باري ۾ صدارتي اعلان جاري ڪري. مون کيس انهيءَ کان به آگاهه ڪيو ته اسيمبليءَ کان ٻاهر جيڪا به تجويز طئه ٿي، ان باري ۾ آءٌ ڪابه شيءِ لکيت ۾ ڏيڻ لاءِ تيار نه هوس. جڏهن ته اسيمبليءَ ۾ عوام جا نمائنده منتخب ٿي چڪا آهن ۽ هو پنهنجي حق طور، اها جوابداري ادا ڪرڻ جا منتظر به آهن، تڏهن انفرادي طور يا پنهنجي پارٽي پاران، آئون ڪا به اهڙي جوابداري ڪڍڻ لاءِ تيار نه آهيان. مجيب الرحمان اها ڳالهه جهٽ پٽ سمجهي ورتي. هن پنهنجي جواب ۾ چيو ته ”توهان صحيح آهيو، آئون به ڪا به شيءِ تحريري طور نه ڏيندس. پر پهرين توهان آئين ڪرڻ کان انڪار ڪريو ۽ پوءِ آئون توهان جي تقليد ڪندس.“

مجيب الرحمان ، اسيمبلي جي مختصر ترين اجلاس تائين واري تجويز به رد ڪري ڇڏي . ڪهڙا به انتظام ڪيا وڃن پر هو فيصلو ڪري چڪو هو ته هاڻي هو قومي اسيمبلي جي اجلاس کان سواءِ سڀ گالهريون مڃرائيندو . اهو تاثر ڏيڻ بعد هو وڃڻ لاءِ اٿي ڪڙو ٿيو . مان سندس موٽر تائين آيس ۽ اسان هڪ ٻئي کي خدا حافظ چيو . عوامي ليگي رهنا مان منهنجي هيءَ آخري ملاقات هئي .

ايوان صدر مان نڪرڻ بعد شيخ مجيب الرحمان اخبار نويسن کي ٻڌايو ته هن صدر سان ملاقات ڪئي ۽ مان اتي ملاقات دوران موجود هوس . هن اسان جي الڳ گالهه ٻولهه جو ذڪر نه ڪيو ، جيڪا سندس مرضي موجب ٿي هئي - جڏهن مان هونل واپس پهتس ته اخبار نويسن مون کان سوال ڪيو ته ڇا منهنجي ۽ شيخ مجيب جي ڪا ڌار ملاقات به ٿي آهي؟ مون چيو ته شيخ مجيب الرحمان ايوان صدر مان نڪري جيڪو تاثر ڏنو آهي مان ان جي ترديد ڪرڻ نٿو چاهيان .

شيخ مجيب الرحمان کي خدا حافظ چوڻ بعد مان صدر يحيٰ طرف موٽيس ، جيڪو پنهنجي سيلون مان اسانجي ملاقات جو منظر ڏسي چڪو هو - صدر جڏهن ائين چئي حيرت جو اظهار ڪيو ته ” اوهان ٻنهي هتي مون سلهايو “ ، تڏهن مون کيس ٻڌايو ته اهو سڀڪجهه سياست جو هڪ حصو آهي . مون صدر کي پنهنجين گالهين جي انهن حصن کان آگاهه ڪيو جيڪي بحران متعلق هئا ۽ اهي گالهيون نظر انداز ڪيون ، جيڪي اعتماد پر وٺي ٿيون هيون . مون صدر آڏو عوامي ليگ جي ليڊر جي تجويزن متعلق پنهنجي راءِ به ظاهر ڪري ڇڏي .

مون صدر کي ٻڌائي ڇڏيو ته مان اهڙي تجويز جو قريق بنجي نه سگهندس جيڪا ٻن پاڪستانن جي صورت ۾ ظهور پذير ٿيندي هجي . ان تجويز تي منهنجو مکيه اعتراض اهو ٿي هو ، حالانڪ ان ۾ ٻيون به ڪيتريون خاصيون هيون - اولهه پاڪستان جي صوبن جي خود مختياري جي لاءِ عبوري عرصي دوران مختلف طريقيڪار وضع ڪيو ويو هو ، جيڪو ناقابل قبول هنڌن کان علاوه قومي اسيمبليءَ جي منظوري کان سواءِ ناقابل عمل پڻ هو . ملڪ تي حڪمراني جو واحد ذريعو مارشل لا هو . ان سان ئي صدر جا اختيار ۽ سرڪڙي حڪومت جو وجود هو . مارشل لا کڻڻ بعد ٻنهي جي قانوني حيثيت ختم ٿي وڃي ها . ان بعد قومي سطح تي پڻ هڪ اهڙو خلا پيدا ٿي وڃي ها ، جنهنکي پرڻ لاءِ قومي اسيمبلي مجاز هئي ، جا قومي سطح تي ڪلي اختيار جو هڪ نئون ذريعو قائم ڪري ها . اهڙي ڪنهن به قومي ذريعي کانسواءِ ، جيئن رٿيو ويو هو ته اختيارات صوبن کي

منتقل ڪري ڏنا ويندا ، هر صوبي جي حڪومت کي حقيقي ۽ آئيني خود مختار حيثيت حاصل ٿي وڃي ها . انهن حالتن ۾ صوبائي حڪومتن جو قيام ، قانوني مشڪلاتن کان سواءِ ڪيترن ٻين مسئلن کي به جنم ڏئي ها . مجيب الرحمان جو مقصد به اهو هو . هو چاهي پيو ته هو اوڀر پاڪستان تي قانوني ۽ حقيقي خابطو حاصل ڪري ۽ پوءِ اهڙي صورت ۾ اوڀر پاڪستان کي ڌار ٿيڻ کان روڪي ٿي نه سگهجي ها . ان حالت ۾ الهندي حصي جا صوبا به آزادي جو اعلان ڪري سگهيا ٿي . ٻن آئيني ڪميٽين جي ابتدائي طور الڳ الڳ ميٽنگن ڪرڻ ڪري ٻنهي حصن جي علمحدگي کي تقويت ملي ها . قومي اسيمبلي جي اهڙي ورياست کانپوءِ ، واحد اسيمبلي جي صورت ۾ ان جي اجلاس جي ڪا به توقع نه هئڻ ڪري ، ملڪ کي ورياستن کان بچائي نه سگهجي ها . انهن اعتراضن ۽ سببن جي روشني ۾ مون هن تجويز کي من و عن مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو .

تاهه حالتن جي تقاضا هئي ته اسان ملڪ کي بچائڻ لاءِ ڪنهن ٺاهه تي پهچون . مون چيو ته اسان عبوري انتظامات متعلق صدر جي رٿيل اعلان تي فقط ان وقت رضامند ٿينداسين ، جڏهن قومي اسيمبلي انجي منظوري ڏئي . اسان اهو به محسوس ڪري رهيا هئاسون ته پهرين اسيمبلي جو گڏيل اجلاس ٿيڻ ضروري آهي ، ته جيئن ان ۾ مرڪز جي حيثيت جو تعين ٿي وڃي ۽ پوءِ انجي ڪم جو دائرو مقرر ڪيو وڃي . هڪ ڀيرو مرڪزي اختيارن جو فيصلو ٿي وڃي ها ته بعد ۾ ڪميٽيون ان جي قومي ڍڪ هيٺان ٻين ڪمن لاءِ پنهنجو دائرو مقرر ڪري سگهن ها ، پر ان جي هرگز گنجائش نه هئي ته شروع ۾ ٻه ڪميٽيون ڌار ڌار اجلاس منعقد ڪن .

مون صدر کي مشورو ڏنو ته مجيب الرحمان کي ان قسم جي ٺاهه تي آماده ڪرڻ لاءِ هو پنهنجا اختيار ۽ اثر رسوخ ڪم آڻي . اسيمبلي جو اجلاس ٿورن ڏينهن کانپوءِ منعقد ٿي سگهي ٿو ۽ اهي سڀ معاملو هڪ هفتي اندر طئه ٿي سگهن ٿا . يقيناً مجيب الرحمان کان مناسب حد تائين مفاهت جي توقع رکي ٿي وئي ، ته جيئن قومي اتحاد جو تحفظ به ٿي سگهي ۽ هو پنهنجا ڪجهه مطالبو مڃائي سگهي . صدر يحيٰي مون کي درخواست ڪئي ته مان اهي سڀ گالهليون شمار جو ساڍي چئن بجي سندس ماهرن آڏو تفصيلي طور بيان ڪريان . ان ريت مون پنهنجي آئيني ۽ سياسي مشيرن سان گڏ صدر جي مشيرن سان ملاقات ڪئي . ان موقعي تي اسان عوامي ليگ جي تجويزن جو تفصيلي جائزو ورتو ۽ مفاهت جي طريقي متعلق پنهنجو موقف ڏهرايو .

۲۳ مارچ تي صدر يحيٰ خان اولهه پاڪستان جي ٻين رهنمائن سان مليو. هنڪي ٻڌايو ويو ته انهن مذاڪرات دوران، صدر ٻين گالهين سان گڏ ڪين سنهنجي انهن خيالن کان آگاهه ڪيو ته پروڪليميمشن (صدارتي اعلان) جي شرائط ۽ وفاق جي اختيارات متعلق اسيمبليءَ کان اٿارٽي وٺڻ ضروري آهي. مونڪي بعد ۾ ٻڌايو ويو ته بلوچستان جي هڪ ليڊر چيو هو ته جيڪڏهن ٻه ڪميٽيون ٺهي سگهن ٿيون، ته پوءِ پنج ڪميٽيون ڇو نٿيون ٺهي سگهن؟ پر انهن سڀني سون وارا اعتراضات قبول ڪيا ۽ قومي اسيمبليءَ کانسواءِ ڪنهن به قسم جي مستقل مفاهت ڪي رد ڪري ڇڏيو. مون جڏهن مسٽر محمود علي قصوري ۽ ٻين ساٿين کي ۲۳ مارچ تي مجوزو اسڪير متعلق ڪين پنهنجي فيصلي کان آگاهه ڪرڻ لاءِ وٺڻ موڪليو، تڏهن وري به انهن سڀني ان جي زوردار تائيد ڪئي.

۲۳ ۽ ۲۴ مارچ تي عوامي ليگي رهنمائن ۽ صدر جي صلاح ڪارڻ درميان لمبين چورين مينگن جو سلسلو جاري رهيو. انهن مينگن ۾ عوامي ليگ پنهنجي اصلي تجويز کان ڦري وئي. هاڻي انهن ٻن ڪميٽين بجاءِ ٻن آئيني ڪنوئشنن جي گهر ڪئي. هن چاهيو ٿي ته ٻه آئيني ڪنوئشنون به آئين پيش ڪن ۽ اهي فقط ڪن تجويزن متعلق رپورٽون تيار نه ڪن. قومي اسيمبلي بعد ۾ گڏجي، ٻنهي آئينن کي گنڊ ڏئي، ”ڪانفيڊريشن آف پاڪستان“ جو آئين تيار ڪندي. اهو پهريون ڀيرو هو جو عوامي ليگ، پاڪستان لاءِ رسمي طور ڪانفيڊريشن جي تجويز پيش ڪئي هئي. نئين اسڪير مطابق، مرڪزي حڪومت کي صوبن ۾ هنگامي حالتن هئڻ وقت به مٿن ڪنهن به قسم جو ڪنٽرول ۽ اختيار نه هو. دراصل، هنن هڪ جدا ملڪ ٿي گهريو. ۲۴ تاريخ عوامي ليگ جي جنرل سيڪريٽري مسٽر تاج الدين احمد هڪ پريس بيان جاري ڪيو ته اسان صدر يحيٰ خان کي پنهنجي پوزيشن کان آخري طور آگاهه ڪري چڪا آهيون ۽ هاڻي گالهه ٻولهه لاءِ باقي ڪجهه به نه رهيو آهي.

۲۳ مارچ تي ”يومر پاڪستان“ هو. ٽيوهه سال اڳ هن ئي ڏينهن تي، ”قرار داد لاهور“ بحال ڪيو ويو هو، جنهن ۾ بر اعظم جي مسلمانن لاءِ هڪ الڳ وطن جي گهر ڪيل هئي ۽ پاڪستان جي خود مختيار مملڪت جو رسمي طور مطالبو ڪيو ويو هو. ايڪٽيون سالن کانپوءِ اسان ان خواب ۽ ان تي تعمير ڪيل عظيم الشان عمارت کي منتشر ٿيندو ڏسڻ وارا هئاسين. هن تاريخي ڏينهن تي قومي هشت ۽ جلال جي مظاهري بجاءِ، اسان پاڪستانين جي پاڪستانين خلاف نفرت ڏئي، قومي انبساط بجاءِ زبردست ڪشيديگي ڦهليل

ڏني ۽ سڀني کان وڌيڪ تڪليف ده ڳالهه اها، جو هر گهر جي چوٽ تي فخر سان پاڪستاني جهنڊو جهولبو ڏسڻ بجاءِ، اسان پهريون دفعو ڏٺو ته سرڪاري عمارتن ۽ عوامي ادارن سميت، هر هنڌ تي ”بنگلہ ديش“ جو نئون جهنڊو چڙهي رهيو هو۔ ان ڏينهن تي مليشيا ۽ پاڪستان جي بنگالي جوانن کي، پريڊ ڪري پاڪستان جي طاقت ۽ توانائي جو مظاهرو ڪرڻو هو۔ ان بجاءِ اسان ڏٺو ته مقامي نوجوانن ۽ نئين قاتل ڪيل مليشيا، بنگلہ ديش جي سولجرن جي حيثيت سان، هٿيار کڻي پريڊ ڪري پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪيو۔ شيخ مجيب الرحمان پاڻ پنهنجي گهر تي بنگلہ ديش جو جهنڊو چاڙهيو۔

اسان مان انهن لاءِ اهو هڪ نهايت دردناڪ نظارو هو، جن پنهنجي جواني ۽ واري وقت کان وٺي پاڪستان جي نظريه سان محبت ڪئي هئي ۽ جن ملڪ اندر يا ٻاهرين خانن ۾ پاڪستان جي خدمت لاءِ پنهنجون زندگيون وقف ڪري ڇڏيون هيون۔ درحقيقت، واقعات وقت کان وڌيڪ تيزيءَ سان تبديل ٿي رهيا هئا۔ ڪنهن به صورت ۾ فيصلا ته بهرحال ڪرڻا ٿي هئا۔ اسين جن ٽرڪن چاڙهيءَ جي ڪناري تي پهچي چڪا هئاسين۔ يا ته اسان کي پنهنجو قدم پوئتي هٽائڻو هو يا قدم اڳتي وڌائي، ڪرڻ شرط ٺڪرا ٺڪرا ٿي وڃڻو هو۔ اهو لمحو برحق هو ۽ هو وقت بوم الحساب جو وقت هو۔ اهو ٻڌڻ هڪ ڏکيو ڪوئيدڙ احساس هو ته پنهنجي عزيز هر وطن جي قسمت ۽ سندن مستقبل، جن ان هٿن جي جوڙين ۾ هو، تن مان هڪ، حڪمت خداندي سان منهنجو هو۔

۲۴ تاريخ صبح جو آئون وري صدر يحيٰ خان ۽ سندس پرنسپل اسٽاف آفيسر، ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان مليس۔ مون کين آگاهه ڪيو ته مفاھمت لاءِ وقت تيزيءَ سان هٿن مان نڪري رهيو آهي، انهيءَ ڪري ضروري آهي ته ڪنهن به وڌيڪ دير مدار ڪانسواءِ ڪنهن نه ڪنهن نتيجي تي پهچجي۔ مون پنهنجي ٻارڻي ليڊرن مان ڪن کي واپس موڪلي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته مون محسوس ڪيو ته اهڙيءَ نازڪ گهڙيءَ ۾ انهن جي مغربي پاڪستان ۾ موجودگي وڌيڪ ضروري هئي۔ خاص طور انهيءَ ڪري جو مجيب الرحمان جي سخت ۽ غير لچڪيدار رويي ڪري منهنجي ٻارڻيءَ جي يادگار وڌيڪ ترسڻ مان ڪوبه مقصد حاصل نه ٿئي ها۔ بهرحال، اسان وري به اتي ترسڻ جو فيصلو ڪيو، جو مسٽر غلام مصطفيٰ ڪر ڏانهن هڪ ايلچي موڪليو ويو هو ته ان رات کيس شيخ مجيب الرحمان سان سلائي لاءِ هڪ ماڻهو هونل مان پاڻ سان گڏ وٺي ويندو۔

۲۴ تاريخ جي رات جو مسٽر ڪر مجيب الرحمان سان مليو ۽ ڏٺائين ته هو تمام پريشان هو. هن مسٽر ڪر کي ٻڌايو ته چنگانگ ۾ تمام گهڻي گڙ ٻڙ ٿي پئي آهي ۽ ڪي فوجي آفيسر هٿن مان نڪري رهيا آهن. جيئن ته صورت حال آخري ڪڙيءَ تي پهچي رهي هئي، انهيءَ ڪري هن مسٽر ڪر کي منهنجي لاءِ چيو ته کيس سندس تجويزون لازمي طور قبول ڪري اولهه پاڪستان جو وزير اعظم بڻجي وڃڻ کپي ۽ مشرقي پاڪستان جو معاملو سندس ۽ عوام جي حوالي ڪري ڇڏيو وڃي. مسٽر ڪر، شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌايو ته آئون ته کيس اهو به نام پهچائيندس، پر مونکي شڪ آهي ته هو پاڪستان جي ورهاڱي متعلق ڪا به تجويز قبول نه ڪندو. مسٽر ڪر جي روانگي کان اڳ مجيب الرحمان کيس چيو ته اسان توهان سان رابطو قائم رکنداسين ۽ ۲۵ تاريخ جي رات جو ملڻ لاءِ وري ڪنهن ماڻهوءَ کي موڪلينداسين ته توهان کي وٺي اچي.

۲۵ تاريخ صبح جو آئون پنهنجي ٻارڻيءَ جي سيڪريٽري جنرل مسٽر جي. اي. رحيم ۽ مسٽر ڪر سان گڏجي صدر يحيٰ خان ۽ ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان ڪن تجويزن تي بحث ۽ مباحثي ۽ آخري صورت حال تي گفتگو ڪرڻ لاءِ پهتس، جن ۾ مسٽر تاج الدين جو اليڪٽيئر پڻ شامل هو. ۲۵ تاريخ منجهند مهل صدر جي مشيرن اسانجي صلاحڪارن کي عوامي ليگ جي آخري تجويزن کان آگاهه ڪيو.

شيخ مجيب الرحمان جو ايلچي شام جو ۸ بجي مسٽر ڪر کي وٺڻ لاءِ آيو. مسٽر ڪر ان ايلچيءَ کي ٻڌايو ته جيئن ته صورت حال ۾ ڪابه نئين تبديلي نه آئي هئي، انهيءَ ڪري سندس ليڊر کي ٻڌائڻ لاءِ ڪابه نئين ڳالهه نه هئي، تنهنڪري بهتر ٿيندو ته ميٽنگ ملتوي ڪئي وڃي. ۲۶ تاريخ صبح جو ڪراچي روانه ٿيڻ کان اڳ اسان شايد وري صدر سان ملڻ ۽ جيڪڏهن ڪي به اهم تبديليون ٿيون ته پوءِ اسين ترسي پونداسين ۽ شام جو عوامي ليگ جي ليڊر سان ملنداسين. ايلچي، انهيءَ وقت مسٽر ڪر کي ٻڌايو ته صدر ته شام جو ۷ بجي، اڳي ئي ڍاڪا مان روانه ٿي چڪو آهي. اسان ايوان صدر ۾ فون ڪري، انجي تصديق ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر تصديق ٿي نه سگهي.

انهيءَ شام جو شيخ مجيب الرحمان هڪ بيان جاري ڪيو ۽ ۲۷ مارچ تي جنرل اسٽرائيڪ ڪرڻ جو اعلان ڪيو ته جيئن چنگانگ ۾ ۽ ڪن ٻين

هنڌن تي فوج جي ڪنيل قدم جي مذمت ڪري سگهجي . مون کي ياد آهي ته مون انهيءَ صورت حال متعلق پنهنجي ساٿين سان ڳالهائيندي پڇيو هو ته اهڙيءَ نازڪ گهڙيءَ ۾ اهو قدم ڪنهن ڪمزوريءَ جي نشاني آهي يا هاسيڪاري ڪنهن سوچيل سمجهيل منصوبي مطابق ڪيو ويو آهي ؟

رات جو انڪل ساڍي ۱۰ بجي اسان رات جي ماني ڪائي ، پنهنجن ڪمرن ڏانهن روانه ٿي ويسين . هڪ ڪلاڪ کانپوءِ بندوٽن جي آوازن تي اسان سجاڳ ٿياسين - ڪيترائي دوست منهنجي ڪري ڀر گڏ ٿي چڪا هئا ۽ اسان فوج کي حرڪت ڪندي ڏٺو - اسان پنهنجي هونل جي ڪمري مان ٽن ڪلاڪن تائين ملٽري آپريشن ٿيندا رهياسين - ڪيتريون جايون جلي رهيون هيون ۽ اسان ”دي پيپل“ اخبار جي آفيس واري جاءِ ڏهندي ڏٺي - هيءَ مقامي انگريزي روزانه اخبار فوج ۽ اولهه پاڪستان خلاف استعمال ٿيڻ لاءِ ڀر تيار بي باڪ ۽ پيش پيش هوندي هئي - پنهنجي چوڌاري ماحول ڀرندو ڏسي منهنجا خيال ’نهي ۽ مستقبل ڏانهن موٽي ويا - آئون سوچڻ لڳس ته آخر اسان جو ڇا ٿيندو - هتي آئون پنهنجي اکين آڏو منهنجي پنهنجي ماڻهن جو موت ۽ تباهي ڏسي رهيو هيس - ڪنهن به ڳالهه تي سڌيءَ طرح سوچڻ مهال هو - منهنجي ذهن ۾ ڪيترا ئي خيال ايندا ۽ ويندا رهيا - ڇا اسان اهڙي نقلي تائين پهچي چڪا آهيون ، جتان موٽي نٿو سگهجي - يا ڇا وقت اهي ٿت چٽائي ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ هڪ نئون باب کوليندو؟ مون چاهيو ٿي ته ڪاش آئون انجو جواب ڄاڻي سگهان !

۲۶ تاريخ صبح جو ڪرنل سعيد اسان کي هوائي اڏي تائين وٺي هلڻ لاءِ آيو - جيئن ئي اسين هونل جي لابي مان گذري رهيا هئاسين ، غير ملڪي اخبار نوٽين جو جٿو اسان کي گهيري ويو ۽ هو ڪيترائي سوال پڇندا رهيا ، پر مون کين ڪو به جواب نه ڏنو - هوائي اڏي ڏانهن ايندي ڪرنل سعيد مون کي ٻڌايو ته مجيب الرحمان کي رات جو ٽيڊ بجي سندس رهائش گهر تان گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ هن وقت کيس ڪنٽرول ڪميشن جي هڪ اسڪول ۾ رکيو ويو آهي . مون ڪرنل سعيد کي چيو ته هن سان بهتر سلوڪ روا رکڻ گهرجي . انهيءَ جي باوجود ته ڇا وهي واهري رهيو آهي ۽ انهيءَ جي باوجود ته شيخ مجيب الرحمان ڇا پئي ڪرڻ چاهيو ، هو هڪ عوامي ليڊر هو ۽ عزت جو مستحق هو - ٿي سگهي ٿو ته ان مان تهنيت جي پوءِ ايندي هجي ، پر منهنجي نيت نيڪ هئي - ڪرنل سعيد مون کي يقين ڏياريو ته عوامي ليگ جي ليڊر جي چڱيءَ طرح سان

سار سنڀال لڏي ويندي ۽ ان کي مناسب عزت پڻ ملندي - هوائي آڏي ڏانهن ايندي، اسان رستي تان ڏٺو ته گهرن جي چوٽن تان بنگله ديش جا جهنڊا لهي رهيا هئا ۽ رستي تي رڪارٽون ڪڙيون هيون . جيئن ئي آئون ڊاڪا ڇڏي رهيو هوس، مستقبل جا خيالات وري مونکي ويڙهي ويا . مون بارگناهه الاهي مان دعا گوڀري ته واقعات جو هي ٿيرو ڪٿي دور رس تباهي ۽ باهسي تصادم جو پيش خيمو نه ثابت ٿئي . مون کي اهو هئي ته عام ماڻهو جي حب الوطني ۽ وارو جذبو وري هڪ دفعو زور سان اڀرندو ۽ فسطائيت تي غالب ايندو -

ڪراچي ڏانهن واپسي

اولهه پاڪستان ۾ اسانجي سلامتيءَ جو سخت الڪو هو - شام جو ساڍي ڇهين بجي جڏهن اسان ڪراچيءَ جي هوائي آڏي تي پهتائين ته هڪ ٻي پناهه هجور اسانجو استقبال ڪيو ۽ مون تي تقرير ڪرڻ لاءِ زور ڀريو، پر آئون ته ڪنهن به تقرير ڪرڻ جي سوچ ۾ ئي نه هوس - پهر حال آئون فقط ايترو چئي سگهيس ته : ” هدا جي فضل سان پاڪستان کي آخر بچايو ويو آهي.“ پنهنجي دل اندر مونکي اها ئي توقع هئي ۽ آئون دعا گو هوس ته ڪاش آئون صحيح هجان. مستقبل ئي ٻڌائي سگهندو ته پاڪستان کي بچايو ويو يا وڃايو ويو، پر ايترو البت چئي سگهجي ٿو، ته جيڪڏهن حڪومت ۲۵ تاريخ جي رات جو ڪارروائي نه ڪري ها ته ٻئي ڏينهن عوامي ليگ ” بنگله ديش “ جي آزاديءَ جو اعلان ڪري ڇڏي ها — ان لاءِ سچڪجهه تيار ڪري ڇڏيو ويو هو — انهن جي هٿيار بند تياري ۽ انهن جي فوجن جي توجهه جي سرڪڙت ۽ گهٽين ۾ ڪڙيون ڪيل رڪاوٽون ، اهڙا ثبوت هئا جي اکين سان ڏسي سگهيا ٿي ويا - ۲۷ تاريخ واري جنرل اسٽرائيڪ حڪومت کي گمراهه ڪرڻ ۽ ڪنهن غلط قدم کڻائڻ لاءِ ڪٿي ٿي وئي - نيت اها هئي ته ۲۶ مارچ تي جمع نماز بعد ” بنگله ديش “ جي آزاديءَ جو اعلان ڪري ڇڏيو وڃي -

۲۶ تاريخ جي شام جو صدر مملڪت قوم کي خطاب ڪيو . هن اسان جي ملڪ جي منجهيل ۽ پٽڪيل عوام کي ٻڌايو ته عوامي ليگ کي غير قانوني قرار ڏنو ويو آهي ۽ جيئن تائين ملڪي حالتون مڪمل طور ڪنٽرول ۾ نه آهن، مارشل لا کي وڌيڪ سخت ڪيو ويندو - صدر ٻڌايو ته شيخ مجيب الرحمان اوڀر پاڪستان ۾ جيڪو قدم کڻي رهيو هو، اهو غداريءَ وارو قدم هو . هن عوامي ليگ جي ليڊر ۽ سندن ٻارئيءَ کي پاڪستان جو دشمن قرار ڏنو، جن

اوپر پاڪستان کي ملڪ کان ٽوڙي الڳ ڪري ڇڏڻ پئي چاهيو ۽ چيو ته کين انهن ڏوهن جي ضرور سزا ملندي - صدر عوام کي يقين ڏياريو ته جيئن ئي حالتن اجازت ڏئي، هوجلد از جلد جمهوريت بحال ڪندو.

ان بعد، ۲۶ مارچ کان پاڪستان ۾ سياسي سرگرميون ڪافي حد تائين گهٽجي چڪيون آهن. سخت سينسرشپ لاڳو ڪئي وئي آهي ۽ عام جلسن تي پابندي آهي. چيو ويو آهي ته مشرقي پاڪستان ۾ حالتون آهستي آهستي فوج جي ڪنٽرول ۾ اچي رهيون آهن. ٻيهر حال اهو ڪنٽرول پنهنجي عارضي ثابت ٿي سگهي ٿو، جيڪڏهن گهڻي عرصي تائين اصلاح نه، پر فقط طاقت ئي پاليسي جو مکيه عنصر رهيو.

دنيا ۽ اسانجو بحران

اسانجي بحران ۾ ڌارين طاقتن جو رويو، جيڪڏهن غير دوستانه نه ته مابوس ڪن ضرور رهيو. هڪ اهڙي کلي ڳالهه متعلق، جنهن ۾ هڪ قوم پنهنجي وجود لاءِ جدوجهد ڪري رهي هجي، دنيا جي راءِ غير مشروط طور پاڪستان جي حق ۾ هئڻ گهرجي هئي. هتي هڪ ملڪ پنهنجي قومي سالميت جي تحفظ لاءِ پنهنجو بنيادي فرض بجا آڻي رهيو هو. پاڪستان، مشرقي پاڪستان جي عوام تي ڪو مڙهي نه ڇڏيو ويو هو. مملڪت پاڪستان جن صوبن تي مشتمل آهي، انهن رضا ڪارانه طور هڪ آزاد مملڪت قائم ڪرڻ پسند ڪيو هو. درحقيقت، جيڪڏهن عوام جي مرضي اهڙي واضح نموني ۾ استعمال نه ٿئي ها ۽ ايتريون ساريون قربانيون نه ڏنيون وڃن ها، ته مملڪت پاڪستان جو وجود قائم ٿي نه سگهي ها. تنهن کان علاوه، پاڪستان ٽيويهه سالن کان قائم آهي ۽ ماضيءَ جي سنگين غلطي جي باوجود، قوم بي حساب هيٺاهين مٿاهين مان ڪاميابيءَ سان گذري چڪي آهي. پاڪستان ڀارت جي ڪيترين سازشن جو مقابلو ڪري چڪو آهي ۽ سندس خلاف ٻه دفعا ڪيل مسلح حملن کي ڪاميابي سان هٽائي چڪو آهي. هيءَ دنيا ۾ وڏي ۾ وڏي اسلامي مملڪت ۽ اقوام عالم جي پنجون نمبر وڏي ۾ وڏي قوم آهي. ڇا پاڪستان کي پنهنجي وجود برقرار رکڻ لاءِ اڃا به ڪنهن وڌيڪ سند جي ضرورت آهي؟

ڀارت کانسواءِ، ٻاهرين دنيا سان پاڪستان جا تعلقات گهڻو ڪري خوشگوار پئي رهيا آهن. پاڪستان مسافر دنيا ۽ عسرين جي موقف جي تائيد

ڪري، انهن جي پيش بها خدمت پئي ڪئي آهي. پاڪستان جا ايشيا، افريقه ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن، توڙي مغربي يورپ ۽ آمريڪا سان دوستانه تعلقات پئي رهيا آهن. هي ملڪ اقوام متحده جي چارتر سان وفادار پئي رهيو آهي ۽ برطانوي دولت مشترڪه جو ميمبر پڻ آهي. ۱۹۶۰ع کانو ئي، پاڪستان سوويت يونين ۽ مشرقي يورپي قومن سان پنهنجا ناتا وڌائڻ لاءِ ائٽڪ ڪوشش ڪندو پئي رهيو آهي، ۱۹۶۲ع واري چين - ڀارت جنگ کانپوءِ عوامي جمهوريه چين سان پڻ سندس تعلقات انتهائي خوشگوار ۽ مضبوط ٿي چڪا آهن.

بين الاقوامي معاملات ۾ پنهنجي سٺي رڪارڊ هئڻ جي باوجود، اسان جي بحرائي دؤر ۾، چين کانسواءِ اڪثر ملڪن جو رويو، تذبذب ۽ ڀس پيش وارو پئي رهيو آهي. پاڪستان ڪنهن به ٻئي ملڪ خلاف انهن جي حمايت طلب نه ڪري رهيو هو. پاڪستان جي حمايت ۾، ۽ ڪنهن به ٻئي ملڪ خلاف، ڪا پوزيشن اختيار ڪرڻ جو به سوال نه هو. ڪنهن به ملڪ کي اهڙيون حالتون درپيش نه هيون جو پاڪستان جي حمايت ڪرڻ ڪري، ان جا ڪنهن ٻئي ملڪ سان تعلقات بگڙي وڃن ها. انهيءَ ڪري غير ملڪي طاقتن کي ائين ڪرڻ ۾ ڪابه ڀس پيش ٿيڻ نه گهرجي هئي ته هين الاقوامي قانون جي بنيادي طور قائم شده اصول مطابق، ٻين ملڪن تي انهيءَ لاءِ زور رکڻ ها ته هو هڪ ٻئي جي اندروني معاملات ۾ ڪابه مداخلت نه ڪن.

برطانوي ۽ آمريڪي پريس جو رويو، جيڪڏهن ڪهت ڀر گهٽ چئجي، ته به ائين ئي چئبو ته نهايت افسوسناڪ رهيو آهي. عام طور مغربي پريس پنهنجي حياتي سان علحدگي پسنديءَ جي تحريڪ جي حمايت ڪئي - مشرقي پاڪستان ۾، بحران جي انتهائي سنگين دؤر ۾، ڪيترن غير ملڪي صحافين، صحافتي اخلاق ۽ غير جانبداريءَ جون سموريون حدون اورانگي، ڪليو ڪلايو بنگله ديش جا جهنڊا تقسيم ڪيا ۽ علحدگي پسندن جي حوصله افزائي ڪئي.

ڀارت جي هشيءَ تي، سوويت يونين حڪومت پاڪستان ڏانهن هڪ مراسلو موڪليو، جنهن ۾ مشرقي پاڪستان جي بحران جو سياسي حل ڳولڻ تي زور ڏنو ويو هو. ائين ڪندي، سوويت يونين پنهنجي تاريخ به وساري ويئي. ان پنهنجي سرحدن کان ٻاهر، هنگري ۽ چيڪوسلاويڪيا ۾ پنهنجي وجود جي بقا لاءِ ڪيل فوجي مداخلت کي وساري ڇڏيو ۽ هڪ اهڙي مسئلي لاءِ، جنهن جو تعلق فقط پاڪستان جي عوام سان هو، حڪومت پاڪستان کان مطالبو ڪيو

ته ان جو هڪ خاص نموني جو حل ڳوليو وڃي. اهڙيءَ طرح سان برطانيه پڻ برابر جو شريڪ رهيو. انجو ثبوت ان ننڍڙي ليڪن اهم واقعي مان ملي ٿو، جڏهن اسلام آباد، لاهور ۽ ڪراچيءَ ۾ برطانوي هاءِ ڪميشن، اهو ڄاڻي پهچي ته بحران اڃان ختم نه ٿيو آهي، اپريل جي ۲۱ تاريخ تي راڻيءَ جي سالڪره جي تقريب ملهائڻ لاءِ اڳ جاري ڪيل دعوت ناما، مشرقي پاڪستان جي حالات جي پيش نظر منسوخ ڪري ڇڏيا. علحدگي پسندن سان همدردي ظاهر ڪرڻ جو اهو هڪ غير معمولي برطانوي طريقو هو. جيڪڏهن پاڪستان اتر آئرلينڊ ۾ رتو ڇاڻ ٿيڻ ڪري، لنڊن ۾ پنهنجي ڪا تقريب منسوخ ڪري ڇڏي ها ته ان متعلق برطانيه جو رد عمل ڪهڙو هجي ها؟ علحدگي پسنديءَ جي غير ملڪي همدرديءَ جا اهي فقط چند مثال آهن. ٻين به ڪيترن ئي عيارانه ۽ مڪارانه طريقن سان مغربي ملڪن علحدگي پسندي جي حمايت ۾، پاڪستان جي اندروني معاملات ۾ مداخلت ڪئي آهي. فقط چين ئي پاڪستان جو هڪ اهڙو عظير ۽ دوست پائيزي آهي، جنهن پاڪستان جي جرات مندانہ حمايت ڪئي آهي. چين هڪ قدم پاڻ اڳتي وڌي، پاڪستان جي صدر ڏانهن هڪ خط موڪليو، جنهن ۾ چين جي وزير اعظم يارتي اڳرائي جي صورت ۾، پاڪستان جي عوام کي چين جي مڪمل حمايت جو يقين ڏياريو.

ڀارت جو دشمنانه رويو متوقع نه هو، پر هو ان ۾ به انتها کي پهچي ويو. هن علحدگي پسندن جي حمايت لاءِ کلي ڪلاڻي مداخلت ڪئي. هن پاڪستان کي تباهه ڪندڙ طاقتن جي ظاهر ظهور حمايت ڪئي. ڀارت جي وزير اعظم لوڪ سڀا ۾ علحدگي پسندن جي ڏاڍي شدت سان حمايت ڪئي ۽ اعلان ڪيو ته مشرقي پاڪستان جي مسئلي کي پاڪستان جو اندروني معاملو قرار ڏئي نه ٿو سگهجي. پارليامينٽ جي ٻنهي ايوانن، علحدگي پسندن جي حمايت ۾ هڪ متفقہ ٺهراءُ بحال ڪيو. مغربي بنگال کي هندوستانی مداخلت ڪارڻ جو هڪ اهڙو اڏام-تختو بنايو ويو آهي، جتان هو مشرقي پاڪستان ۾ گهسندا رهن ٿا. تخریب ڪارڻ لاءِ به اهو هڪ پناهه گاهه بنائي ڇڏيو ويو آهي. ڀارت جي سرحدي سيڪيورٽي فوج، سادن ڪيڙن ۾ مشرقي پاڪستان اندر موڪلي وئي آهي. باغين کي وڏي تعداد ۾ هٿيار ۽ گولا بارود مهيا ڪري ڏنا ويا آهن. ڀارتي فوجن، سرحدن تي، خاص ڪري سلهت، کلنا ۽ جيسور ۾ باغين جي ڀرپور مدد ڪئي آهي. ڀارت جي بحري جهازن پاڪستان جي تجارتي جهازن خلاف نه رڳو هراس پيدا ڪيو، پر خليج بنگال واري رستي روڪي ڇڏڻ جي به ڪوشش

ڪئي . سڄي ڀارت ۾ ، علحدگي پسندن لاءِ چنڊا ڪٺا ڪيا پيا وڃن . ماڪي قانون ساز ادارا ، ڀارتي راءِ عامه علحدگي پسندن جي حق ۾ سازگار بنائي رهيا آهن .

ڀارت جي اهڙن ڏسن کي آزاد بنگله ديش جي حمايت ۾ از خود شروع ٿي ويل مظاعرا سمجهي نظر انداز ڪري نٿو سگهجي . اها سازش ايتري ئي قدس آهي ، جيتري خود تقسيم — ۽ اگر تله سازش کانپوءِ اها وڌيڪ وڌائي ڇڏي وئي آهي . ڀارت جي مشرقي پاڪستان تي هميشه حريصانه نگاهه پئي رهي آهي ته جيئن ان کي پاڪستان جي تباهيءَ لاءِ پيش خيمو بنائي سگهجي — آنجهاني وزيراعظم جواهر لعل نهرو ، بذات خود اها پاليسي مرتب ڪئي هئي ته مشرقي بنگال سان ، باقي پاڪستان کان جدا ڪانه رخ اختيار ڪيو وڃي — انهيءَ جدا ڪانه رخ لاءِ مشرقي بنگال جي هڪ ڪروڙ هندن جي آبادي ۽ مشرقي بنگال سان مغربي بنگال جي نسلي وابستگي به ڪنهن حد تائين جوابدار هئي . تقسيم کانپوءِ جڏهن ڀارت متروڪ ڪرڻ جا قوانين رائج ڪيا ، تڏهن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي وئي ، ته جيئن اهي مشرقي پاڪستان سان لاڳو نه رهن . ڀارت ، مشرقي ۽ مغربي بنگال جي سرحدي واپار کي هٿي ڏني ۽ مشرقي بنگال ۽ ڀارت درميان آمد رفت لاءِ ويزا ۽ ڀرمت جا سخت قانون لاڳو نه ڪيا — شروعات کان ئي ڀارت جي اها ڪوشش پئي رهي ته مشرقي بنگال کي پاڪستان کان چٽي ڌار ڪري ڇڏجي — جيڪڏهن مغربي بنگال ۾ ڪميونسٽن جو اثر وڌي نه وڃي ها ، نڪسل باڙي تحريڪ ۽ ناڪا ۽ ميزو قبائل جون مصيبتون ڀارت کي پريشان نه ڪن ها ، ته هو هيل تائين وڌيڪ انتهائي ۽ خطرناڪ قدم ڪري ، مشرقي پاڪستان تي چڙهي اچي چڪو هجي ها ، پر هاڻي هو ڪنهن حد تائين محتاط آهي .

عام چونڊن ۾ عوامي ليگ جي ڪاميابيءَ بعد ، ڀارت جي وزير اعظم فوري طور عام چونڊون ڪرايون ، ته جيئن هو به مشرقي بنگال ۾ بغاوت جي حمايت لاءِ پنهنجا هٿ وڌيڪ مضبوط ڪري سگهي — ڀارت ۾ چونڊن دوران ، مغربي بنگال ۾ ڀولن جي باقاعدي برقرار رکڻ جي بهاني ، هڪ لک ويهه هزار ڀارتي فوجي مغربي بنگال ۾ آڻي ڪٺا ڪيا ويا — اهو سڀڪجهه ان بحران جي پيش خيمي طور ڪيو ويو ، جو هن وقت پاڪستان ۾ پيدا ٿي چڪو آهي — ۳۰ جنوري تي هڪ ڀارتي هوائي جهاز ، جو جموءَ مان اڏاڻو هو ، ڀڄائي لاهور آندو ويو — هاڻي اها گباله صاف ظاهر ٿي چڪي آهي ته اهو سڀڪجهه هڪ اڳواٽ

رٿيل منصوبي مطابق ڪيو ويو هو ته جيئن ملڪ جي ٻنهي حصن درميان جهازن جي آمدرفت بند ڪرڻ جو بهانو ملي - اهو انهيءَ ڪري ڪيو ويو ته جيئن مشرقي ۽ مغربي پاڪستان درميان ، ڀارتي علائقي مٿان سڌيءَ طرح آمد رفت جو سلسلو بند ٿي وڃي -

موجوده بحران ، انهن مضبوط تعلقات کي ڪولي ظاهر ڪري ڇڏيو آهي ، جي ڀارت عوامي ليگ ۽ ان جي ليڊرن سان ڦاٽڻ ڪري ورتا هئا - ٻاهرين ملڪن پر ڀارتي سفارت خانن بنگله ديش جو مسئلو ائين ڪڍي ورتو آهي ، جيئن اهو انهن جو پنهنجو مسئلو هجي - آل انڊيا ريڊيو بنگله ديش جي حمايت پر ڪوڙن جا تبديل نشر ڪرڻ شروع ڪري ڏنا آهن - عاجذگي پسندن جي وڏي تعداد ڪنگڙي پر وڃي پناه ورتي آهي ۽ انهن کي مغربي بنگال ۽ ڀارتي حڪومتن جي مڪمل حمايت حاصل آهي - ڀارت هڪلي نديءَ تي هڪ خفيه ريڊيو اسٽيشن ڦاٽڻ ڪئي ، جنهن تان بنگله ديش جي نالي پر اعلان نشر ڪيا ويندا هئا - جيڪڏهن چين پنهنجو واضح موقف اختيار نه ڪري ها ۽ ڀارت مغربي بنگال ۽ آسام پر پنهنجي مهيبتن پر مبتلا نه هجي ها ته هيل تائين هو مشرقي پاڪستان تي ڀرپور نموني پر جارحانه حملو ڪري ڏئي ها -

ايران ۽ ترڪي جهڙن دوست ملڪن ۽ ايشيا پر وچ مشرق ۽ افریقا جي ڪن ٻين ملڪن کانسواءِ ، بين الاقوامي طرز عمل ، هڪ اهڙي مسئلي متعلق جنهن جو واسطو فقط پاڪستان جي اندروني سرحدن سان هو ، نهايت مايوس ڪن رهيو آهي . هيءَ صورتحال ۱۹۶۵ع واري حالت جي بلڪل برعڪس هئي ، جڏهن پاڪ - ڀارت جنگ دوران ، يوگوسلاويه ۽ مليشيا کي ڇڏي ، سڄي دنيا پاڪستان جي انهيءَ حد تائين حمايت ڪئي هئي جو ڀارت جي آنجهاني وزير اعظم ، لعل بهادر شاستري کي انهيءَ حقيقت جو اعتراف ڪرڻو پيو هو - ته ڀارت پنهنجي ڀار و مددگار بڻجي چڪو آهي -

دفتر خارجہ پنهنجي فرائض جي ادائگي پر قطعي طور ناڪام رهيو - انجو رويو نه فقط رڳو دفاعي ، پر شرمناڪ حد تائين نادانانه پڻ هو . ڪوبه ملڪ جڏهن پنهنجي سرگرم خارجہ پاليسي پر ڦيرو آڻي ، ان کي دفاعي خارجہ پاليسي بنائيندو آهي تڏهن ان سان ائين ٿي ٿيندو آهي - جنهن به ملڪ جا معاملات عام نوڪر شاهي ۽ اهڙن نااهل فردن جي هٿن پر هليا ويندا آهن ، جن کي غير سياسي حڪومتون پنهنجي مرضيءَ مطابق مقرر ڪنديون آهن ، ته ان سان به ائين ٿي ٿيندو

آهي. دفتر خارجہ نہ فقط مشرقي پاڪستان جي درد ناڪ واقعن جي وضاحت ۾ ناڪام رهيو، پر ان ايتري ته گهل ڪري وڌي، جو ڀارت دنيا جي راءِ عامه کي ڪشمير جي جهڳڙي متعلق الجھائي وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. انهيءَ حد تائين، جو ان ڪشمير ۾ مشرقي پاڪستان جي مسئلن کي هڪ قطار ۾ برابر برابر آڻي بيهاريو آهي، حالانڪه اهڙي ڪا به گالھه ڪانهي. مشرقي پاڪستان پنهنجي مرضيءَ سان پاڪستان جو انٽر انڪ بشيو آهي، جڏهن ته ڪشمير جو مستقبل اڃان طئه ٿيو آهي ۽ اها گالھه ڀارت جون پهريون وزير اعظم، پنڊت جواهر لعل نهرو به قبول ڪري چڪو آهي. بهر حال، پاڪستان جي عوام کي بي ڊپورهي، انجو ڪو به خاص فڪر نه ڪرڻ گهرجي. انهن کي هن بحران مان مستقل طور هڪ سبق پرائڻ گهرجي. پنهنجي آزادي برقرار رکڻ لاءِ ڪين ٻان جد و جهد ڪرڻي آهي ۽ هر قسم جي غير ملڪي مداخلت کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻو آهي. تاريخ عوام جي اهڙين ڪاميابين جي داستانن سان ڀري پئي آهي، جي پنهنجي قوم جي قسمت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ وٺي، هر قسم جي ٻاهرين مداخلت جو مڙس ماڻهو ٿي مقابلو ڪندا آهن. جنهن وقت پاڪستان جو عوام، صحيح رهنمائي هيٺ متحد ٿي اٿي کڙو ٿيو ۽ پنهنجي گهر ٻڌڻ جو پڪو پهم ڪيو، ان وقت ڪوبه غير ملڪي اثر ۾ ڊسءِ، ڪيس پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ کان روڪي نه سگهندو. جيڪڏهن اسان جو عوام خبردار ناهي، ته پوءِ اسان غير ملڪي اثرات کان ٻان بچائي نه سگهنداسين. ڪا به مقبول قيادت عوام کي بطل ٿي وڃڻ نه ڏيندي، بلڪ اها عوام ۾ اجتماعيت جو روح ٽوڪي، ڪين ڪنهن به بحران مان ڪاميابيءَ سان ڪڍي ايندي.

قانوني ڍانچي جون ڪوتاهيون

هن کان اڳ گذشتہ ۲۳ سالن جي عرصي ۾ ڪيل ڪوتاهين، ۽ غلط اندازين جي ڪيٽلاگ جو مختصر طور ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي، ته ڪيئن سنگين سياسي غلطين ۽ سرمايه داريءَ جي بي پناهه ٽرلٽ، پاڪستان کي ٻن نڪرن ۾ ورهائجي وڃڻ جي ويجهو آندو. صدر يحييٰ خان جي حڪومت، غلطين جي انهيءَ گڏ ٿيل ڍنگ کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اها ٻان هڪ گرداب ۾ ڦاسي پئي. اها ٻان به غلطين کان پاڪ نه رهي سگهي. آئون ته انهيءَ حد تائين به چوڻ لاءِ تيار آهيان ته صدر يحييٰ خان عام چونڊون نه نيڪ نيتي سان ڪرايون پر سياسي واقعات ايترو ته تڪڙا واقع ٿيا، جو اهي سمورا ان ڍانچي اندر سماجي نه سگهيا، جو هن ٻان پيش ڪيو.

۲۸ مارچ ۱۹۶۹ع تي نوم ڏانهن نشر ڪيل پنهنجي خطاب ۾ صدر يحيي خان چيو هو ته مارچ ۱۹۷۰ع جي آخر ڌاري ، هو هڪ اسڪيم پيش ڪندو ، جا ” عارضي قانوني ڍانچي جي صورت ۾ “ هوندي ۽ ان مطابق ” قومي اسيمبلي جون چونڊون “ ڪرايون وينديون . بهر حال ، قانوني ڍانچي جو آرڊر ، جيئن مارچ جي آخر ۾ نافذ ٿيو ، عارضي هجڻ کان گهڻو اڳتي وڌيل هو ۽ انجي پنهنجي لفظن ۾ ، ان ۾ فقط صدر ئي ترسيم ڪري سگهيو ٿي . ان کان علاوه انجي مندرجات ، انجي ساخت هڪ ” آئيني “ ڍانچي جي آرڊر جهڙي بڻائي ڇڏي هئي . انهيءَ صورت ۾ پڻ ، بهر حال ، آرڊر اندر ڪيترا تضاد موجود هئا . انجو مطلب هو ته مارشل لا جي فوٽب پرتقار رهي ۽ ساڳئي وقت ، ان ۾ آئين به ڇيل هو ته انجي پاڇي هيٺ هڪ قومي اسيمبليءَ ۾ عوام جا نمائندا ملڪ لاءِ آئين تيار ڪندا . تاريخ ڏيکاريو آهي ته اهڙي قسم جون ٻيون ۽ هڪ ٻئي سان گڏ هلندڙ طاقتون ، خوشگواڙي سان بقاء باهمي طور گڏ رهن ، آئين ڏکيو ٿيندو آهي . آمريت ۽ جمهوريت جون ڌارائون هڪ ٻئي کان مختلف ۽ متضاد ٿينديون آهن ، جن کي عملي طور هرگز ملائي نٿو سگهجي . اهو اڳواٽ ڏسڻ گهربو هو ته ٻه ” هڪ جهڙيون “ طاقتون ، هڪ عوام جي ۽ ٻي فوجي جنتا جي ، ساڳئي وقت حاڪم ٿيڻون رهي سگهن . آرڊر ، اسيمبليءَ جي خود مختاري تي پڻ پابندي وجهندي ، صدر کي اهو اختيار ڏنو هو ته هو اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل آئين کي بحال ڪرڻ کان انڪار ڪري سگهي ٿو . شايد ان وقت اهو اندازو نه لڳايو ويو ته ڪنهن به فرد واحد لاءِ ، پوءِ چاهي اهو ڪيترو به طاقتور ڇو نه هجي ، جمهوريت جي اجازت کان سواءِ قومي اسيمبليءَ جي ڪيل فيصلي کي رد ڪرڻ ، ناممڪن هوندو . جمهوريت سان اهڙي قسم جي منهن زوري ڪنهن آخري بحران کي پڙڪائي سگهي ٿي .

قانوني ڍانچو انهيءَ خيال کان جامع ۽ وسيع هو ، جو ان جي تهديد ۾ دستور جا رهنما اصول ۽ پنج بنيادي اصول مرتب ڪيا ويا هئا ، جن تي دستور جو بنياد رهڻو هو . ان ۾ ڪيترن نمونن سان قومي اسيمبليءَ جو طريقه ڪار پڻ واضح ڪيو ويو هو ، جن ۾ اسيمبليءَ جي آفيسرن ، طريقه ڪار جي قاعدن ۽ ڪورم باهت وضاحت ڪيل هئي ، ليڪن پنهنجي جامعيت جي باوجود قانوني ڍانچو ناڪام رهيو . ان ۾ راءِ شماريءَ جي طريقه ڪار جو هڪ وڏو خال ، رعابت طور اسيمبليءَ کي فيصل ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو ويو هو . قدرتي طور اسيمبلي پنهنجي خود مختاري ۽ آئين جي تياريءَ ۾ سهوليت جي خيال کان سادي اڪثريت جو طريقو اختيار ڪري ها ، جو لازمي طور قانوني ڍانچي کي چئلينج ڪري ها ۽

اسيمبلي ۽ حڪومت درميان نڪر ٿي پئي ها - آرڊر ۾ هڪ وفاتي ۽ پارليامينٽري سرشتي واري حڪومت جي گنجائش ته رکي وئي هئي مگر ان ۾ هڪ اهم سوال ان فيصلو ڇڏيو ويو هو ته وفاقي اسيمبلي هڪ ايوان واري هوندي يا ٻن ايوان واري - ان کان وڌيڪ اهم ڳالهه اها ته صوبائي خود مختاري جهڙو اهم موضوع، آخري تجزيه ۾ تشنه ۽ کليو ڇڏي ڏنو ويو هو ۽ ان تي انتخابي مهل جي هڪ لمبي مدت جي اجازت ڏني، ان کي هڪ ڌماڪي خيز موضوع بنائي ڇڏيل هو - شايد اهي غلطيون، انهن غلط اندازن ڪري درپيش آيون ته قومي اسيمبلي ننڍڙين اختلافي ڀارن جو مجموعو هوندي ۽ ڪا به ايڏي وڏي پارٽي اڀري نه ايندي، جا اسيمبليءَ تي چانهنجي وڃي ۽ پنهنجي مرضي مٿس مسلط ڪري سگهي.

حڪومت پنهنجي جمهوريت جي بحاليءَ جي اسڪيم مطابق صوبائي خود مختياري جي مطالب جي اهميت سمجهڻ ۾ ناڪام رهي. اها هيءَ مطالبو پورو ڪرڻ لاءِ ڪيترا ٻيا طريقا اختيار ڪري سگهي ٿي. هڪ طريقو اهو به ٿي سگهيو ٿي ته مارشل لا لافذ ڪرڻ کان بچڻ ۽ صدر يحيٰ خان صوبائي خود مختياري جي حدن مقرر ڪرڻ جهڙو اهم مسئلو طئه ڪرڻ لاءِ، سياسي ليڊرن جي هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي ها. حڪومت طرفان ليڊرن کي هڪ تسر جو نوٽيس ڏيڻ ڪهڻو هو ۽ کين ٻڌائڻ ڪهڻو ته اها ون يونٽ ۽ مساوي نمائندگي (پيٽرن) وارو اصول ختم ڪرڻ ۽ عام چونڊون ڪرائڻ لاءِ تيار آهي، پر شرط اهو آهي ته خود مختياري جي مسئلي تي ٺاهه ڪيو وڃي، ورنه نه - اهو شرط سياسي رهنماڻن کي خود مختياري بابت ڪو حل تلاش ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري سگهي ها. ٻيءَ صورت ۾ کين جمهوريت جي بحاليءَ جي راه ۾ رڪاوٽون وجهڻ ڪري عوامي نفرت ۽ غم و غصي جو شڪار ٿيڻو پوي ها. ون يونٽ ۽ مساوي نمائندگيءَ جا اصول جيئن ته عوام ۾ نهايت نامقبول هئا، انهيءَ ڪري ليڊرن کي انهن کي هميشه لاءِ برقرار رکڻ جو جوابدار سمجهيو وڃي ها. سياسي ليڊرن کي ڪنهن نه ڪنهن ٺاهه تي پهچڻ لاءِ ضرور مجبور ڪيو وڃي ها. خود مختياري جي حد متعلق ٺاهه ٿي وڃي - ڪن کانپوءِ، آئين جي باقي اصولن تي "عام راءِ" وٺي سگهجي ها، جنهن ۾ عوام کان هر اصول متعلق واضح طور پڇي سگهجي ها ته هو ان کي قبول ڪن ٿا يا رد ٿا ڪن. آئين جا اصول هڪ دفعو عام راءِ ذريعي طئه ٿي وڃڻ کانپوءِ آئين جو سودو لڪڻ لاءِ هڪ آئيني ڪميشن قائم ڪري سگهجي ها. آئين جو آخري سودو هڪ دفعو وري استصواب راءِ عامه لاءِ پيش ڪري سگهجي ها ۽ خود مختياري جي درجي متعلق اڳهه طئه ڪيل سمجهوتي جي بنيادن تي، ليڊرن کي آئين متعلق پنهنجي خيالن پيش

ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي ها . اهڙي طرح سان تيار ڪرايل آئين کانپوءِ عام چونڊون ڪرائي ، چونڊن بعد بڪدم اقتدار هٿ ڪرڻ جي چونڊيل نمائندن جي حوالي ڪري ڇڏيو وڃي ها . ٻي صورت ۾ راءِ عامه ذريعي معلوم ڪيل ، آئين جي اصولن ۽ خودمختياري متعلق ٺاهه کي آئيني صورت ڏيئي ، آئين ساز اسيمبليءَ کان بحال ڪرائي ، بعد ۾ اسيمبليءَ کي قانون ساز اداري ۾ تبديل ڪري سگهجي ها ، جيئن قانوني ڍانچي ۾ تجربي ڪيو ويو هو .

خودمختياري جهڙي اهم ۽ مکيه مسئلي کي فيصل ڪرڻ کانسواءِ ڇڏي ڏيڻ ، هڪ سنگين غلطي هئي . مشرقي پاڪستان ۾ اجازت ڏني وئي ته چونڊون ان اڻ فيصل شدہ مسئلي تي لڙيون وڃن . ماڻهن جي بنيادي جذبات کي ڇوڙ لاه ، ايترو گهڻو وقت ڏئي ڇوڙ به ايندي ئي وڏي غلطي هئي . مغربي حصي ۾ هڪ ترقي پسند پارٽي چونڊن ۾ نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي . جيڪڏهن آئين نه ٿئي ها ته پاڪستان اڄ ڪرا ڪرا ٽپل هجي ها . مشرقي پاڪستان ۾ ، ٻيهر صورت ، ترقي پسند قوتن کي انتهائي ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو . باقي ٻيون پارٽيون ته مشرقي پاڪستان ۾ لڙهي ويون ۽ اهڙي ڪا به شئي نه رهي جا عوامي ليگ کي قابو ۾ رکي سگهي .

سڀ کان زياده قابل توجهه حقيقت اها آهي ته قانوني ڍانچي ۾ صوبائي خودمختياري متعلق جيڪو فقرو ڏنل آهي ، اهو مارچ ۱۹۷۱ع کان وٺي ، جڏهن اهو نافذ ڪيو ويو ، ويندي ۶ مارچ ۱۹۷۱ع تائين ، ڇهن نڪتن کي چئلينج ڪرڻ لاه استعمال ٿي نه ڪيو ويو . قانوني ڍانچي واري آرڊر ۾ چيو ويو هو ته صوبن کي وڌ ۾ وڌ خودمختياري حاصل هوندي ، پر ”وفاقي حڪومت وٽ ٻن قانون سازي ، انتظاميه ۽ ماليات متعلق ايترا اختيار هوندا ، جن ذريعي اها پنهنجون اندروني ۽ بيروني جوابداريون بچائي ، آزاديءَ جو تحفظ ڪري ۽ ملڪ جي سرحدن جي سلامتي برقرار رکي سگهي“ . ڇهه نڪتا ان فقري جي ٻنهي برعڪس هئا ، پر حڪومت ڇهن نڪتن متعلق ڪا به وضاحت نه ڪئي . انجي بجاءِ ان پروگرام کي پاڙون پگهڙڻ جي اجازت ڏني وئي . مشرقي پاڪستان ۾ انجي گورنر کيو ڪلايو ڇهن نڪتن جي قبوليت جي وڪالت ڪئي . قانوني ڍانچي جي نفاذ کانپوءِ هڪ سال تائين ، جڏهن صدر ۶ مارچ تي تصور نالي خطاب نشر ڪندي خاطري ڏياري ، ته قانوني ڍانچو هڪ اهڙي آئين جي ضمانت هوندو ، جنهن ۾ پاڪستان جي سلامت خلاف ڪا به ڳالهه نه هوندي ، ان سلسلي

پر ڪجهه به نه ڪيو ويو. اها يقين دهائي دراصل ڇهن نڪتن متعلق هئي -
 پر ان وقت تائين سچ پچ ته تمام گهڻي دير ٿي چڪي هئي .

حڪومت ۽ اڪثريتي پلانون

حڪومت عوامي ليگ ۽ انجي ڇهه نڪاتي پروگرام کي ايترو چوٽ
 ڇڏڻ جي اجازت آخر ڏني ڇو؟ ان لاءِ ڪيترائي سبب آهن ، ليڪن سڀ کان
 مکيه سبب، انجواڪاڀي ڌر سان تعصب ۽ نفرت هو. اختياري وارن شيخ مجيب الرحمان
 طرفان صوبائي ڪمانڊ هيٺ ملٽري جهڙو هڪ فورس قائم ڪرڻ تي ته ڪنهن به
 ناخوشگوارِي جو اظهار نه ڪيو ، ڇاڪاڻ ته اهو فورس ڪاڀي ڌر کي ڪڇڻ لاءِ
 گهريل هو، پر انجي برعڪس، پيپلز پارٽي جڏهن مغربي حملي پر ساڳئي سر جو
 فورس قائم ڪرڻ گهريو، تڏهن حڪومت انتهائين حساسيت جو اظهار ڪيو .
 مجيب الرحمان بٽاڪ هڻي هئي ته هو اوڀر پاڪستان مان ڪاڀي ڌر کي ختم
 ڪري ڇڏيندو . هتيءَ خاطرِي انهن لاءِ هئي، جي حالتون جيئن جو تئين برقرار
 رکڻ جا حامي هئا . وڏن واپارين ۽ نوڪر شاهي پر انهن جي ايجنٽن، حڪومت
 کي انهيءَ تي آماده ڪيو ته عوامي ليگ کي شڪ جو فائدو ڏيڻ گهرجي .
 مرڪزي حڪومت جا وزير پيپلز پارٽيءَ کان ڦار ڪائيندا هئا ۽ مجيب الرحمان
 کي انهن مان ڪيترن جي حمايت حاصل هئي . اهي وزير فقط مشرعي پاڪستان
 مان ڪنيل نه هئا، پر مغربي پاڪستان مان پڻ. مغربي پاڪستان جو هڪ وزير ستر
 محمود هارون وڏي فخر سان عوامي ليگ جي ليڊرن سان پنهنجي قديمي تعلقات
 جو ذڪر ڪندو هو . سندس وڏي ڀاءُ ستر يوسف هارون ، جنهن جا غير ملڪن
 سان تعلقات ۽ ماضي داغدار هو ، جنهن لاءِ مجيب الرحمان انشورنس ايجنٽ
 طور ڪم ڪندو هو ، دعويٰ ڪئي ته هن حڪومت ۽ عوامي ليگ درميان
 ايلچي پئي جو ڪم ڪيو هو ۽ هن عوامي ليگ جي ڪافي مالي امداد پڻ
 ڪئي هئي. عوامي ليگي ليڊر کي مغربي طاقتن جي به حمايت حاصل هئي ۽ ان
 حقيقت کان حڪومت پڻ ڇڳيءَ طرح سان آگاهه هئي .

مشرقي پاڪستان ۾ ترقي پسند طاقتن جي خاتمي لاءِ ڪيترا طاقتور
 اثرات، سمورو وقت عوامي ليگ جي حمايت ۾ ڪم ڪري رهيا هئا . اهو ئي
 سبب آهي جو عوامي ليگ ، هڪ علحدگي پسند پارٽي ، باعزت پنجِي وئي
 اهو ئي سبب آهي جو شيخ مجيب الرحمان طاقت جو سرچشمو پنجِي ويو، ورنه
 مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ جي اهڙي بي مثال ڪاميابيءَ جو ڪوبه امڪان

نه هو. چونڊن کان فقط چند مهنا اڳ جي رپورٽ هئي ته عوامي ليگ هان جڏهن هڪ ٻول تي آزمائشي چونڊون ڪرايون، تڏهن ان ڏٺو ته سمورن ووٽرن ۾ سندن پارٽيءَ جو تعداد ۴ سيڪڙي کان وڌيڪ نه هو. انهيءَ انڪشاف کانپوءِ عوامي ليگ مغربي پاڪستان لاءِ نفرت ۽ دشنام طرازي جي مهتر تمام گهڻو تيز ڪري ڇڏي. هن موتمار زهر کي روڪڻ لاءِ ڪا هڪ آڱر به نه کڻي وئي. عوامي ليگ جا ورڪر ۽ غنڊا پوري آزاديءَ سان ووٽرن وٽ وڃي کين دٻائيندا رهيا ۽ صوبائي انتظاميه کين ڪجهه به نه چوندي هئي. اهو سمورو عرصو مشرقي پاڪستان جي ملٽري گورنر جون همدرديون موجب الرحمان سان شامل حال رهيون، ۽ اهڙي ماحول ۾، چونڊن کانپوءِ به عوامي ليگ جون سرگرميون جاري رهيون.

اهو تضاد به ملاحظه ٿئي ته عمود هارون ۽ جنرل شير علي جهڙن مرڪزي حڪومت جي وزيرن انتظامي مهتر وارو سڄو سال، ان کان اڳ ۽ پوءِ پڻ، پيپلز پارٽي خلاف ڪلم ڪلا ڪيو. جڏهن سانگهڙ ۾، مون تي ۽ منهنجي پارٽيءَ جي رفيقن تي ڏينهن ڏني جو هڪ سشنل ۽ مڃنونا نه گروهه قاتلانہ حملو ڪيو، تڏهن ڪن ڏوهارين خلاف معمولي ۽ نالي ماته ترم ڪئي، ان واقعي تي پردو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. جيل ۾ به اسانجي ئي ڪيترن پارٽي ورڪرن کي وڌو ويو. در حقيقت، انهي سبب ڪري ئي اسان جي پارٽيءَ جا ڪيترا اميدوار چونڊن تان هٽ ڪئي ويا. قومي اسيمبليءَ جي ٻن اميدوارن کي جيل ۾ هوندي ڪامياب ڪيو ويو. چونڊن کان فقط هڪ يا ٻه ڏينهن اڳ اسان جي پارٽيءَ جي اسيد وارن جا ٻولنگ ايجنٽ گرفتار ڪيا ويا. لاڙڪاڻي ۾ منهنجي گهر واري تڪ ۾، چونڊن کان ٻه ڏينهن اڳ غنڊن کي چوٽ ڇڏيو ويو ته هو ووٽرن ۾ هراس ٺهلائين.

مغربي پاڪستان ۾ پيپلز پارٽي، جنهن لاءِ حڪومت جو اندازو هو ته اها ويهه سيٽون به نه ڪٿي سگهندي، ۸۸ سيٽون ڪٿي ڪامياب ٿي. اهو پنهنجي سرهڪ انقلاب هو. پيپلز پارٽي اهڙين طاقتن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي، جي ناقابل شڪست سمجهيون وينديون هيون. هن سمورن رجعت پسند عناصر ۽ مفاد پرستن جي گڏيل طاقت کي شڪست ڏني. جيڪڏهن ڪا غيرجانبدار انتظاميه هجي ها ته پيپلز پارٽي قومي اسيمبليءَ جون هڪ سؤ کان گهٽ سيٽون نه ڪٿي ها ۽ ائين ئي ٿئي سگهيو ته عوامي ليگ ان کان وڌيڪ سيٽون تي ڪامياب ٿي ها.

چونڊن جي نتيجي طور حڪومت مغربي حصي ۾ حقيقي سياسي طاقت سان جائز رويو اختيار ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي. پيپلز پارٽي قومي مسئلي جي حل جي تلاش لاءِ، بنان ڪنهن جهجهڪ جي حڪومت سان تعاون ڪيو. چونڊن کانپوءِ ڪراچيءَ ۾ صدر يحيٰي خان سان پهريون ملاقات ۾ مون کيس ٻڌايو هو ته جيتري قدر منهنجو تعلق آهي، آئون ان رويو جو ڪوبه ذڪر ڪرڻ نٿو چاهيان جو انتعابي مهل واري سڄي سال کان اڳ ۽ بعد ۾ انتظاميه طرفان پيپلز پارٽيءَ سان روا رکيو ويو. منهنجي لاءِ ماضيءَ جي ڪا حقيقت ناهي، منهنجي پيش نظر فقط قومي مفاد آهي ۽ انهيءَ جذبي سان آئون آئينده پيش ايندڙ صورت حال کي ڏسنس. انهيءَ جذبي تحت پيپلز پارٽي عوامي ليگ سان تعاون ڪرڻ ٻئي گهريلو ۽ پر عوامي ليگ جي ليڊرن جا اراده قومي مفاد وٽان نه هئا، جنهن ڪري ڪوبه باقصد تعاون حاصل ٿي نه سگهيو.

اقتدار جي منتقلي جي سلسلي ۾، ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين جو ڪنهن گڏيل ناهه تي پهچڻ ضروري هو، پر درحقيقت مسلح فوجون، جن وٽ اقتدار جو، واڳون هيون ۽ جن کي اقتدار منتقل ڪرڻو هو، سي پڻ واسطيدار ڌر هيون. تنهن کانسواءِ قانوني ڀانڱي واري آرڊر ڪري صدر پڻ هن سلسلي جي هڪ ڌر بنجي چڪو هو. مسلح فوجن جي سربراهه جي حيثيت سان صدر يحيٰي خان سياسي گنت وڌيندڙ هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو. هن ۳ نومبر ۱۹۷۰ع تي چونڊن کان اڳ ۽ پوءِ جنوري ۽ مارچ ۾ شيخ مجيب الرحمان سان طويل مذاڪرات ڪيا. ۱۸ جنوري تي، لاڙڪاڻي جي هوائي اڏي تي صدر اخبار نويسن کي ٻڌايو هو ته هو به هن زنجير جي هڪ ڪڙي آهي. بلڪ صدر يحيٰي خان ته هڪ ڪڙيءَ کان به وڌيڪ ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ تيار هو. هن عوامي ليگ سان ڪنهن سمجهوتي ڪرڻ لاءِ اهو سڀڪجهه ڪيو جو سندس اختيار ۾ هو. ايتري قدر جو هن مجيب الرحمان کي ”پاڪستان جو آئينده وزيراعظم“ پڻ ڪري ڪوٺيو هو. هو ڪنهن به سمجهوتي لاءِ ڪاهي ڪئي هئي ڪناري تائين وڃڻ لاءِ به تيار هو.

شيخ مجيب الرحمان

انهيءَ سڀڪجهه هوندي، شيخ مجيب الرحمان ناڪام رهيو. جنهن صورت ۾ هو اقتدار جي چانئڻ تي پهچي چڪو هو، پوءِ به هو ڇو ڪامياب نه ٿي سگهيو؟ پهرئين مرحلي ۾ هو بلاشبه پاڪستان جو وزيراعظم بنجي سگهيو ٿي،

۽ پوءِ پنهنجي پارليامينٽري اڪثريت سان، شهري انتظاميه ۽ مسلح فوجن تي ڪنٽرول ڪري، علحدگي پسند سياستدانن ۽ مغربي پاڪستان جي سوقي پرستن جي تعاون ۽ گڏنگ واپارين جي حمايت سان هو پنهنجي پوزيشن ٺاهي، ٻئي مرحلي ۾ پنهنجو بنڪل ديش وارو مقصد حاصل ڪري سگهي ها - پر شيخ مجيب الرحمان پنهنجو وجهه وڃائي ويٺو - اهو وجهه سندس ستوس هو، پر هو اهو پنهنجي هٿان وڃائي ويٺو - تباهي هن جو مقدر ٿي - ماڪڪي خون ريزيءَ ۾ جهونڪي ڇڏيو ويو - هن جي ماڻهن، اسان جي ماڻهن جون مصيبتون، هن جي وعدي جي برعڪس، ختم ته نه ٿيون، پاڻ تمام گهڻيون وڏي ويون - جيڪڏهن اها محض چريائي نه هئي، ته به اڄوڪو ته سبب هوندو؟

پهرين مارچ کان اڳ يعني صدر طرفان قومي اسيمبلي ملتوي ڪرڻ کان اڳ، شيخ مجيب الرحمان جي حڪمت عملي اها هئي ته آئيني علحدگي پڻ ڏاڪن ۾ حاصل ڪئي وڃي - ان کانپوءِ جيڪڏهن ٺاهڪن نه، ته به مسلح فوجن لاءِ اهو ڏاڍو ڏکيو ٿي ها ته پاڪستان جي هڪ قانوني طور برسر ائندار آيل وزير اعظم کي غدار جو لقب لائي سگهن. ساڳي طرح سان صدر يحيٰ خان لاءِ به اهو ڏاڍو ڏکيو ٿي ها ته ڇهه نڪاتي آئين کي، هڪ دفعو قومي اسيمبليءَ ۾ بحال ٿي وڃڻ کانپوءِ، رد ڪري ڇڏي - شيخ مجيب الرحمان اها رٿي هئي ته پهرئين ڏاڪي ۾ هو پاڪستان جو وزير اعظم بڻجي وڃي ۽ بعد ۾ پنهنجو اقتدار ڄماڻڻ کانپوءِ، ٻئي ڏاڪي ۾ هن جو ارادو پنهنجو آخري مقصد حاصل ڪرڻ هو - هن اهڙو ماحول پيدا ڪرڻ چاهيو ٿي، جنهن ۾ هو آئيني ۽ قانوني ذريعن سان، پاڪستان جي ٻنهي حصن کي آسانيءَ سان الڳ الڳ ڪري سگهي - پهرين مارچ کانپوءِ اها حڪمت عملي بلڪل بدلائي ڇڏي وئي. جنهن وقت اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي ڪيو ويو، مجيب الرحمان کي انديشو ٿيو ته هن جو راز ظاهر ٿي چڪو آهي، تنهنڪري هن مرڪزي حڪومت سان بغاوت جو فيصلو ڪيو.

جيڪڏهن شيخ مجيب الرحمان قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ مفاومت لاءِ گفتگو ڪري ها ته هو پنهنجي مطالبن کي گهڻي حد تائين حاصل ڪري سگهي ها. پر اهو ڪافي نه هو - هن گهريو ٿي ته هن جا مطالبه حرف به قبول ڪيا وڃن، ته جيئن کيس پنهنجي ٻئي مرحلي وارو مقصد حاصل ٿي سگهي. هن کي ڊپ هو ته جيڪڏهن ڇهن نڪتن جي ڪلي قبوليت کان ڪا به ڳالهه گهٽ ٿي ۽ ان سان لاڳو ٻيا مطالبه به نه مڃيا ويا، ته پوءِ پاڪستان جي وزير اعظم هئڻ جي باوجود، کيس قانوني طور علحدگي حاصل ڪرڻ ۾ ڏاڍي

ذڪيائي ٿيندي . انهيءَ ڪري هن قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ ڪنهن به ناهه ڪرڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو . شيخ مجيب الرحمان کي اجلاس ملتوي ٿيڻ کان پوءِ به پنهنجي مطالبن مان گهڻا حاصل ٿي سگهن ها، پر پوءِ هن قومي اسيمبلي ذريعي انهن مطالبن جي پوراڻي واري تجويز به ٽڙي ڇڏي . اها تجويز هن انهيءَ ڪري ٽڙي ڇڏي، جو حالات کيس وقت کان اڳ پنهنجن اصلي ۽ اندروني ارادن ظاهر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو ۽ هن سڌو سنئون علحدگي جو مطالبو پيش ڪيو. صورت حال پارليامينٽري مرحلي کان گهڻو ڇڙهي چڪي هئي . اهو ضروري ٿي چڪو هو ته مشرقي پاڪستان جي اقتدار تي زوري قبضو ڪري وٺجي ۽ قومي اسيمبليءَ کي وساري ڇڏجي .

آخر ۾ مجيب الرحمان کي ڪهڙيءَ ڳالهه غلط اندازو لڳايو ، اها غالباً ايندڙ ڪافي عرصي تائين هڪ گجھارت رهندي . شايد هن پر ضرورت کان وڌيڪ خود اعتمادِي پيدا ٿي چڪي هئي ۽ هو پاڻ جهلي نه سگهيو. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته مٿس انتهاپسنڌن جي دٻاءُ هئڻ ڪري ائين ٿيو. انهيءَ جي جواب ڳولڻ لاءِ هن جي ڪردار ۽ شخصيت جو بنور مطالعو ڪرڻو پوندو. هن جي خواهشات ۽ تعصبات جو تفصيلي جائزو وٺڻو پوندو. هن جي پس منظر، هن جي گهريلو زندگي، هن جي عادتَن ۽ هن جي رجحانن کي ڄاڻڻو پوندو. هن جي طبيعت ۽ هن جي تعليم جو تجزيو ڪرڻو پوندو. هڪ سياسي رهڻا جي حيثيت سان هن جي صلاحيتن، هن جي حڪمت عملي ۽ هن جي طريقيڪار کي پوري ڌيان سان پرکڻ جي ضرورت آهي. هيءَ هڪ الجھيل شخص آهي، جنهن جو مطالعو پڻ اهڙو ئي الجھيل هوندو.

شيخ مجيب الرحمان هڪ متاثر ڪن شخصيت آهي ۽ هو آسانيءَ سان متاثر ڪري سگهبي ٿو. جيتوڻيڪ بنيادي طور ، هو نه ته مفڪر آهي ۽ نه ئي موجد، جو ڪا نئين ريت گهولهي لهي، پر سجاڳ ذهن ۽ حاضر دماغ هئڻ ڪري ڪا به ڳالهه آسانيءَ سان جهٽي وٺندو هو. هن ڪيترا جرئت مندانه ابتدائي قدم ڪيا. شاگرد ليدر جي حيثيت سان ، شيخ مجيب الرحمان تحريڪ پاڪستان سان وابسته رهيو. هندو حاڪميت ۽ استحصال جي خاتمي لاءِ، مسلمانن جي شروع ڪيل جدوجهد کان هو خاص طور متاثر هو. ويهن سالن کان پوءِ هن بنگله ديش کي پنهنجو مقصد بنائي ورتو. هن دفعي هن اهو استحصال ختم ڪرڻ ٿي چاهيو، جنهن کي هن ”پنجابي استحصال“ ڪري ٿي ڪوٺيو. پهرين هن برطانوي محڪوبي کان آزادي حاصل ڪرڻ ٿي گهري، پر هاڻي وري هن ان غلاميءَ مان آزادي حاصل ڪرڻ ٿي چاهي، جنهن کي هن ”مغربي پاڪستان جو گت“ ٿي محسوسيو. ڇاڪاڻ

تہ هو هڪ دفعو پاڪستان جي تحريڪ سان وابستہ رهيو هو ، انهيءَ ڪري اهو فرض ڪري وٺڻ ضروري نه هو تہ هو هميشه نظريہ پاڪستان جو پابند رهندو۔ تاريخ اهڙن ماڻهن جي مثالن سان ڀري پئي آهي تہ اول انهن هڪ نظريہ لاءِ ڪم ڪيو ۽ پوءِ ان سان ئي غداري ڪئي هجي۔

پاڪستان جي ابتدائي سالن ۾، مجيب الرحمان هڪ عام نوجوان هو ۽ کيس صف اول جو سياستدان نٿي ليکيو ويو۔ هو مهاجرين جي آباد ڪاري ۽ اهڙن ٻين ڪمن سان واسطيدار، هڪ مسلم ليگي ورڪر هو۔ ۱۹۴۸ع ۾ لساني تنازعي دؤران هن گهڻو ڪم ڪيو ۽ بنگالي زبان کي قومي ٻولي تسليم ڪرائڻ ۾ هن اهم ڪردار ادا ڪيو۔ قاعد اعظم جڏهن ڊاڪٽر جي ڪرزن هال ۾ قومي زبان جي مسئلي تي ڳالهائيو، تڏهن هن اتي ڪيل مظاهرن ۾ حصو ورتو۔ انهيءَ احتجاجي تحريڪ هلائڻ ڪري کيس گرفتار ڪيو ويو۔ قيام پاڪستان جي پهرئين سال اندر، شيخ مجيب الرحمان جي اها پهرين پابندي ۽ گرفتاري هئي۔

۱۹۴۹ع ۾ مجيب الرحمان، هڪ اڀرندڙ سياستدان جي حيثيت سان، مسلم ليگ ڇڏي، نئين قائم ڪيل 'عوامي مسلم ليگ' ۾ شريڪت ڪئي ۽ ان جي تنظيم ۾ حصو ورتو، جيڪو عوامي ليگ جو پهريون نالو هو۔ هيءَ پارٽي مسٽر حسين شهيد سهروردي، ڪلڪتي مان اچي پاڪستان ۾ آباد ٿيڻ کان چند مهينا پوءِ، ۱۹۴۹ع ۾ شروع ڪئي هئي۔ پارٽي ٽن مکيه گروهن تي مشتمل هئي: پهريون ۽ مکيه گروھ، ٻنهي حصن جي انهن سياستدانن جو هو، جنهن جا مسلم ليگي حڪومت سان اختلاف هئا۔ ٻيو گروھ مولانا پاشاني جي اڳواڻي هيٺ سوشلسٽن جو هو، جنهن کي مشرقي پاڪستان ۾ پارٽيءَ جو صدر بنايو ويو ۽ ٽئين گروھ ۾ اهي مسلم شاگرد هئا، جن لساني اختلاف ۾ ڀرپور حصو ورتو هو ۽ کين هندن جي حمايت حاصل هئي۔ جيتوڻيڪ ۱۹۵۰ع ۾ مشرقي پاڪستان جي شاگرد ليڊرن جيڪو هڪ وڏو قومي ڪنوينشن ڪوٺايو هو، ان ۾ پاڪستان جي دستوري نظام متعلق ڪي اهڙا به مطالبو ڪيا ويا هئا، جي ڪيترا سال پوءِ پيش ڪيل ڇهن نڪتن سان مشابهت هئا، حالانڪ ڊسمبر ۱۹۵۲ع ۾، لاهور واري ڪنوينشن ۾ عوامي ليگ جيڪو منشور بحال ڪيو، ان ۾ ڪنهن به قسم جو علائقي تصور نه هو۔ انهيءَ منشور جا ٽي مکيه آئيني نڪتا اهي هئا تہ مملڪت جي سربراهه جي چونڊ سڌي ووٽ ذريعي ٿي، بنيادي حقوق بحال ڪيا وڃن ۽ عدليه کي آزاد رهڻ ڏنو وڃي .

عوامي ليگ ۽ ڪرشمڪ سرامڪ پارٽي ٻارٽي ١٩٥٤ع وارن چونڊن ۾ مسلم ليگ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ مشرقي پاڪستان ۾ متحده محاذ بنايو. فرنٽ جو ٢١ نڪاتي پروگرام هڪ هم گير پروگرام هو، جنهن ۾ علاقائي خود مختاري وارو مطالبو به شامل هو. شيخ مجيب الرحمان نهايت سرگرمي سان محاذ ۾ ڪم ڪيو. متحده محاذ مشرقي پاڪستان جي چونڊن ۾ نهايت نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي پر ان ڪاميابي ۽ گهڻو جٽاءُ نه ڪيو. بهر حال، انجي نتيجي طور مجيب الرحمان ٻارهن ٻين عوامي ليگي ليڊرن سان گڏ، مسٽر سهرورديءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ٻيءَ دستور ساز اسيمبليءَ تي چونڊجي آيو. هو حزب اختلاف جو هڪ سرگرم رڪن ۽ هڪ پرحوش مقرر هو. هن جي ان وقت جي تقريرن کي غور سان مطالع ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ڪنهن وهر ۾ مبتلا ٿيندو هئي ويو. هو بنگال جي حاڪميت جي حق ۾ سختيءَ سان ڳالهائيندو هو ۽ پنهنجي عوام جي استحصال جو ذڪر نهايت تيز لهجي ۾ ڪندو هو. مغربي پاڪستان ۽ خاص طور پنجاب لاءِ نفرت هن جي دل ۾ ٻاڙون پڪڙيندي ٿي وئي.

عوامي ليگ ١٩٥٦ع وارو آئين مان مٽ ۾ قبول ڪري ورتو ۽ سپٽمبر ١٩٥٦ع ۾ مشرقي پاڪستان ۾ وزير اعليٰ مسٽر عطاءُ الرحمان ۽ مرڪز ۾ وزير اعظم مسٽر سهرورديءَ جي اڳواڻيءَ ۾ عوامي ليگ جون حڪومتون قائم ٿيون. مجيب الرحمان صوبائي حڪومت ۾ وزير صنعت و تجارت بنيو. بعد ۾ مسٽر سهروردي هن کي وزارت مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن جو مکيه سبب هن جي وزير اعليٰ سان ٿيل هڪ جهڙپ هئي.

انهيءَ عرصي ۾ پارٽيءَ ۾ ٻه نمايان تبديليون رونما ٿيون. پارٽيءَ جي مشرقي پاڪستان واري ڪائونسل جي ايماءَ تي پارٽيءَ جي نالي مان لفظ ”مسلم“ خارج ڪري، ڊسمبر ١٩٥٥ع ۾ ان کي ”عوامي ليگ“ ڪري ڇڏيو ويو. انهيءَ ڪري پارٽيءَ جي هندن ۾ مقبوليت، جا مشرقي پاڪستان اندر اڳي ئي ڪافي هئي، توهائن وڌي. انجي نتيجي طور مغربي پاڪستان جا ڪيترا اهم ميمبر پارٽيءَ کان الڳ ٿي ويا. ١٩٥٧ع ۾ مولانا پاشاني ۽ انجي ڪاپي ڌر وارن پوئلڳن هن پارٽيءَ کان الڳ ٿي، نيشنل عوامي پارٽي قائم ڪئي. انهن ٻن گروهن جي جدا ٿي وڃڻ بعد، بنگالي قوميت وارو عنصر، جنهن جي اڳواڻي نوجوان نسل ڪري رهيو هو ۽ جن کي هندن جي حمايت حاصل هئي، مضبوط ٿي ويو. نوجوان نسل کي هندن جي استحصال جو تجربو نه هو، حالانڪه تفسير کان اڳ بنگال ٿي برصغير ۾ استحصال جو بد ترين نموني ۾ نشانو بنيل هو پر هنن

فقط مغربي پاڪستان کي استحصالِي سمجهيو. هن گروهه ۽ انجي حامين اڳتي هلي، مجيب الرحمان جي اڳواڻيءَ ۾ علحدگي پسندن جو هڪ نوس گروهه قائم ڪيو.

۱۹۵۸ع ۾ ايوب خان مارشل لا نافذ ڪيو ۽ ۱۹۶۲ع تائون ڪنهن به سياسي سرگرميءَ جي اجازت نه هئي. مارشل لا کان جلد ئي پوءِ، شيخ مجيب الرحمان کي گرفتار ڪري، چند سالن لاءِ جيل ۾ بند ڪري ڇڏيو ويو. ائين ٿولڳي ته هن جي رويه ۾ فيصله ڪن تبديلي ان عرصي اندر آئي. جڏهن کيس آزاد ڪيو ويو، هو ملڪي معاملات کان نهايت مابوس ٿي چڪو هو. آئينده ٽن سالن ۾ هو سياست ۾ گهڙڻ لاءِ ڀرتور بندو، پنهنجي لاءِ ڪنهن وڏي موقعي جي انتظار ۾ رهيو. ۱۹۶۳ع ۾ شيخ مجيب الرحمان جي سياسي اهميت تسار گهٽ هئي. در حقيقت، تفضل حسين، جو مائڪ ميان جي نالي سان مشهور هو، پنهنجي روزانه اخبار ”اتفاق“ جي ڪري ڪانسن وڌيڪ اثر رسوخ وارو سمجهيو ويندو هو. مائڪ ميان، جو مسٽر سهروڙدي کانپوءِ مجيب الرحمان جو قابل اعتبار صلاحڪار بنيو، غالباً مشرقي پاڪستان جو واحد سياستدان هو، جو ايوب خان جي حڪومت لاءِ صحيح معنيٰ ۾ بربرشانيءَ جو باعث ثابت ٿيو. صوبائي انتظاميه شيخ مجيب الرحمان جي سرگرمين ڪري خاص طور پریشان ٿئي ڏني. ڪيترن ماڻهن جي خيال موجب هو هڪ استعمال ٿيل مهورو هو، جو مسٽر يوسف هارون جي انشورنس ايجنٽ طور بي مقصد رلندو ٿي ويو.

مون شيخ مجيب الرحمان سان ۱۹۶۳ع ۾ ۱۰ سندس قيد مان رهائيءَ کان پوءِ ڀاڪرا ۾ ملاقات ڪئي، ان کان اڳ ۱۹۵۵ع ۾ مان ساڻس هڪ دفعو مسٽر سهروڙديءَ جي ڪراچيءَ واري رهائش گاهه تي مختصر طور ملي چڪو هوس. مون کيس شاهباغ هونل جي لابيءَ ۾ ڏٺو ۽ گڏجي چاهه پيڻ لاءِ چيو. اسان سياست تي سنجيدگيءَ سان ڪابه ڳالهه ٻولهه نه ڪئي، جو هو چئي چڪو هو ته هو سياست کان الڳ ٿي چڪو آهي. هن مسٽر ڏاڪر حسين جي ساڻس دشمنيءَ جو پڻ ذڪر ڪيو. هن جي خيال موجب مسٽر ڏاڪر حسين، جوان وقت مشرقي پاڪستان جو گورنر هو، صدر ايوب کي چوري، کيس گرفتار ڪرايو هو. مون مجيب الرحمان کي چيو ته آئون اهو تصور به نٿو ڪري سگهان ته سندس پايه جو ماڻهو سياست ڇڏي سگهي ٿو. ان تي هن هڪ تلخ مسڪراھت سان جواب ڏنو ته صدر ايوب جي جيلن منجهانئس سموري گريمي ڪڍي ڇڏي آهي. جيتوڻيڪ هو اهو اعتراف ڪري رهيو هو ته هو سياست ڇڏي

چڪو آهي، پر سندس ڳالهين مان ظاهر هو ته هو، جيڪي ڪجهه ٿي رهيو هو، ان ۾ گهري دلچسپي وٺي رهيو هو۔ پر لڳو ائين ٿي، ته هو اڪيلائيءَ جو شڪار آهي ۽ مارشل لا جي سياسي سچ ۾ بظال ٿي چڪو آهي۔

۱۹۶۴ع جي آخر ڌاري، مجيب الرحمان، مشرقي پاڪستان جي انهن سياستدانن سان هڪ هو، جي مس فاطمه جناح جا حامي هئا. مس جناح طرفان کيس ڪا به اهميت نه ڏني وئي، بلڪ ڪن موقعن تي ته سندس غير جوابدارانه بيانن ڏين ڪري هن کليو ڪلايو سندس چنڊ ڪڍي هئي. مشرقي پاڪستان جي ٻين سياستدانن سان گڏجي، هن ان مهل ۾ حصو ورتو پر انهن سڀني جون گڏيل ڪوششون به مس فاطمه جناح کي مشرقي پاڪستان مان وٺڻ جي اڪثريت نه ڏياري سگهيون. اهو صحيح آهي ته اها چونڊ بنيادي جمهوريت جي سڀرن ڌريمي لڙي وئي هئي، پر ڊسمبر ۱۹۷۰ع ۾، انتخابي حد بندين جي ڪيترن چورس ڪڏڻ هوندي به شيخ مجيب الرحمان چونڊون کٽي وڃي ها، ۱۹۶۵ع واري جنگ دوران، مشرقي پاڪستان جي گورنر مسٽر منعم خان، جنگي مقامد ۾ تعاون لاءِ، مشرقي پاڪستان جي ليڊرن جي هڪ سينٽڪ ڪميٽي، جنگ کانپوءِ صدر ايوب خان ڏانهن موڪليل پنهنجي رپورٽ ۾ مسٽر منعم خان ڄاڻايو هو ته ان سينٽڪ ۾ مجيب الرحمان منعم خان کي مشورو ڏنو هو ته هو پنهنجي آزاد پنڌال جي صدر بنجڻ جو اعلان ڪري، مغربي پاڪستان کان الڳ ٿي وڃي. پر اها ڳالهه اتي ئي رهجي وئي.

جنوري ۱۹۶۶ع ۾ جڏهن ايوب خان معاهده تاشقند تي صحيح ڪئي، تڏهن مجيب الرحمان کي هڪ وڏو موقعو ملي ويو۔ ۱۹۶۳ع ۾، مسٽر سهروڙيءَ جي انتقال ڪرڻ ڪري، جو پارٽيءَ ۾ قومي معيار جو واحد ليڊر هو، هن جي راه مان هڪ وڏي رڪاوٽ هٽي چڪي هئي. فيبروري ۱۹۶۶ع ۾ شيخ مجيب الرحمان، پاڻ کي ڇهه نڪاتي فارسولا ڌريمي سياست جي پهرين صف ۾ پهچائي ڇڏيو۔ هو مشرقي پاڪستان جي اسٽيج تي تيسائين قابض رهيو، جيسائين جون ۱۹۶۶ع ۾ گرفتار نه ڪيو ويو۔ هن جي گرفتاري کان اڳ، جون جي شروعاتي ڏينهن ۾ ڊاڪٽر ۽ نارائڻ گنج ۾ فساد ٿيا هئا ۽ ڪي جانينون ضايع ٿيون هيون مگر تنهن هوندي به هن جي گرفتاري ڪري ڪا به خاص هلچل شروع نه ٿي۔ ۱۹۶۷ع جي آخر ڌاري، اڃا هو جيل ۾ ئي هو ته هن کي اگر تلا سازش گيس کي سٺهن ڏهڻو هو. مجيب الرحمان سندس هڪڙي جي حمايت ۾ ڪنهن به شعله نشان هلچل هلڻ کانسواءِ جيل اندر بند رهيو. فيبروري

۱۹۶۹ع ۾ کيس جيل مان ڪڍيو ويو، پر ان لاءِ هن پاڻ با سندس ڀارڻيءَ ڪا به تحريڪ نه هلائي هئي، بلڪ هو ان تحريڪ جي طفيل ڇڏيو، ڇا مون سيپٽمبر ۱۹۶۸ع ۾ مغربي پاڪستان ۾ ابوب خان خلاف جاري ڪئي هئي۔

۱۹۶۶ع ۾ جڏهن شيخ مجيب الرحمان پنهنجا ڇهه نڪتا پيش ڪيا، تڏهن مون صدر ابوب خان کي مشورو ڏنو هو، ته سياست جي نزاکت جي تقاضا آهي ته سائس گفتگو ڪئي وڃي. آئون اهو ڏسي رهيو هوس ته ان اسڪير ۾ جهنگ کي باهه لڳائڻ جهڙا جزا موجود آهن. بنگالين جو بهر حال هڪ صحيح موقف هو ۽ سندن شڪايتون بي بنياد ۽ بي سبب نه هيون. انهيءَ موقف لاءِ آخر کين هڪ ليڊر ملي رهيو هو۔ انهيءَ جي اشد ضرورت هئي ته سندن شڪايتون فوري طور رفع ڪيون وڃن. مون کي انديشو هو ته ڇهه نڪاتي نعري ۾ اڀيل آهي، متان اهو تحريڪ ۾ ۽ تحريڪ هڪ وڏي برفاني چپ ۾ نه تبديل ٿي وڃي۔ سچ پچ ته صورت حال اهڙي ئي هئي. جنهن وقت ڇهه نڪتا پهرين پيش ڪيا ويا، مجيب الرحمان ائين چونڊو ۽ قبول ڪندو رهيو ته انهيءَ پروگرام تي مفاھمت ٿي سگهي ٿي. ڪن موقعن تي هن چيو هو ته ڇهه نڪتا ڪو ٻائيل نه آهن. ان وقت انهن ۾ غير ملڪي امداد جو ڪو ذڪر نه هو، ڇا ترقي پذير ملڪن لاءِ نهايت اهم ٿيندي آهي، ۽ نه ائين چيو ويو هو ته اها خالصتاً صوبن جي اختيار ۾ رهندي۔ مال جي بين الصوبائي چر ۾ تي ڪا بندش نه هئي، پنهي ملڪي حصن ۾ اندروني ۽ بيروني قرضن جي تقسيم نه هئي ۽ نه ئي ڪا اهڙي ڳالهه هئي ته صوبن کان هيترو يا هيترو سيڪڙو ٽئڪس جو حصو وصول ڪيو ويندو.

جيڪڏهن ابوب خان ان وقت منهنجي مشوري تي ڌيان ڏئي ها، ته ڪنهن نه ڪنهن معقول ٺاهه تي پهچي، ان ڪيس جي معقول بنيادي تقاضائن کي تسليم ڪري سگهجي ها۔ جيڪڏهن ابوب خان ۱۹۶۶ع ۾ ائين ڪري ها، جيئن هن ۱۹۶۹ع ۾ گول ميز ڪانفرنس وقت ڪرڻ پئي گهريو، ته پاڪستان جا مسئلا هن ڪڙيءَ تي نه پهچن ها۔ بد قسمتيءَ سان ابوب خان، سندس ئي قول مطابق، زبان جي هٿيار کان ڪم وٺڻ بجاءِ، هٿيار جي زبان کان ڪم وٺڻ پسند ڪيو۔ هن شيخ مجيب الرحمان کي وڏي ڪٽي گرفتار ڪيو. ان کانپوءِ جيڪو اکر تلا سازش ڪيس شروع ٿيو، اهو به انتهائي بي ڀنگائي سان هلايو ويو ۽ انجو رد عمل اهڙو ڏماڪي خيز ثابت ٿيو، جنهن جا نتيجا اسان اڄ ڏينهن تائين ڀيا لوڙهيون۔ هن ڪيس مان فقط شيخ مجيب الرحمان کي ئي فائدو پهتو۔

ايوب خان جا 'جي حضوري' پلي ائين پيا سمجهن ته موجوده واقعات ڪري سندس پوزيشن صاف ٿي وڃي ٿي - ليڪن جون ۱۹۶۶ع کان فيبروري ۱۹۶۹ع تائين مجيب الرحمان کي بند ڪري ڇڏڻ جو اهو مطلب هرگز نٿو نڪري ته مشرقي پاڪستان جي معاملات کي صحيح نموني ۾ منهن ڏنو پئي ويو - ظاهري طور خاموش سطح جي تهه هيٺان ، نهڪندڙ بي چيني وڌندي پئي وئي . ڊيگ ته نهڪي پئي ، رگومٽائرس ڊگ ڊگيل هو . ايوب خان فقط بحران کي ملتوي ڪندو رهيو ، جو موجوده حڪومت جي غلط اندازن ڪري مچي مچي ۱۹۷۱ع ۾ نيٺ اچي ڦاٽو -

جبل مان نڪرڻ کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان ڪيترا اڀيرا بيان ڏنا ۽ ڪجهه غلطيون به ڪيون . مغربي پاڪستان جا مفاد ڀرست هن جي چوگرد اچي مڙيا ۽ گنهون وقت ته ائين ٿي معلوم ٿيو ته ايوب خان جي صدارت ۾ شايد هي پاڪستان جو وزيراعظم ٿي ويندو - مسٽر يوسف هارون ، جنهن کي مغربي پاڪستان جو گورنر بناڻ لاءِ امريڪا مان اسپورٽ ڪيو ويو هو ، تنهن اهڙي قسم جي انتظام جي حرفت هلائي هئي - هڪ نامعقول سرڪاري ڪارندي پڻ اهڙي قسم جي سياسي ٺاهه ٺاهڻ لاءِ پرهور ڪردار ادا ڪيو هو - ان معاھت مطابق ۱۹۶۲ع واري آئين ۾ درستين جو هڪ اهڙو سلسلو تجويز ڪيو ويو هو ، جنهن ذريعي ان ۾ وزير اعظم جي عهدي جي گنجائش نڪري سگهي - پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ طرفان گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت کان انڪار ڪرڻ ڪري ، مفاد ڀرستن جي ان سازش شڪست کاڌي . تحريڪ جاري رهي ۽ آخرڪار ايوب خان کي منظر تان هٽي وڃڻو پيو -

مارچ ۱۹۶۹ع ۾ پئي مارشل لا جي نفاذ ، شيخ مجيب الرحمان کي سخت مذبذب ڪري ڇڏيو - ان کان جلد ئي پوءِ ، هڪ فرانسيسي صحافي سائس ملڻ بعد پنهنجي رپورٽ ۾ چيو هو ته عواصي ليکي ليڊر - سخت پريشان ۽ پاڻ کي غير يقيني محسوس ڪري رهيو هو - کيس گرفتاري ۽ جوڊپ هو - بهر حال ، مجيب الرحمان کي جاد پتو پئجي ويو ته ، مارشل لا اختياري وارن جو رويو سائس غير همدرانه نه آهي . آهستي آهستي هن انهن جو اعتماد حاصل ڪري ورتو ۽ حڪومت سان با مقصد گفتگو ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌڻ شروع ڪيو - شروعات ۾ هو محتاط نموني ۾ مارشل لا ريڪيوليوشن جو پابند رهيو - پوءِ قدم به قدم سندس سرگرمين جي رفتار ۽ مطالبن جي شدت وڌي تيز ٿيندي - ۱۹۶۹ع جي آخر ڌاري هو سياسي

طور ڪافي مورچا بندي ڪري چڪر هو۔ سرڪيزي وزارت جي وزيرن ۽ مشرقي پاڪستان جي انتظاميه طرفان هن کي ڪافي هشي ڏني پئي وئي. هن کي ٻنڪرن ۽ وڏن واپارين طرفان وڏي پيماني تي مالي ۽ مادي مدد به ملڻ شروع ٿي. کيس هٿيار ٻاهران موڪليا ويا۔ هن پنهنجي پارٽيءَ کي صحيح طريقي سان منظر ڪرڻ شروع ڪيو۔ هن اڳتي ڌوڪڻ شروع ڪيو ۽ کيس روڪڻ وارو ڪوبه نه هو۔ پريس هن جي طرف هئي ۽ ڇهه نڪاتي تحريڪ وڌيڪ کان وڌيڪ قوت اختيار ڪندي رهي۔ ماڻهن جي وقار جي ڌڪندڙ رڳ تي هڪ رڪي، هونگالي قوميت جي نازڪ جذبات سان ڪيڏي رهيو هو۔ بي مثال احتجاجي هٿن واري صلاحيت جو هو پورو پورو فائڊو وٺي رهيو هو۔ مغربي پاڪستان خلاف سندس بنفص ڀريل زهريلين تقريرن ۽ حيا سوز نفرت انگيزيءَ کي انتظاميه طرفان اليڪشن جو هڪ حصو سمجهي نظر انداز ڪيو ويو۔

۱۹۶۹ع جي آخر تائين شيخ مجيب الرحمان ڪافي قوت جمع ڪري ورتي هئي، جا ۱۹۷۰ع ۾ اها اڃا به وڏي ۽ نوسبر جي ڊڪڊاڻگ طوفان کي پنهنجي حق ۾ استعمال ڪري، هن انکي انتهائي چوٽ چڙهي ڇڏيو۔ ڊسمبر ۱۹۷۰ع ۾، انتخابات جي خاتمي شرط جيڪو مجيب الرحمان اڀريو، اهو ۱۹۶۵ع واري ويڳاڻي ۽ ڏليل، اداس ۽ مايوس مجيب الرحمان کان بلڪل ٻئي ڦسر جو هو۔ اها هڪ عظيم ڪاميابي هئي. ڇهه نڪتا، جن تي ۱۹۶۶ع ۾ تمام گهٽ توجه ڏنو هئي وڌو ۽ جن تي فيبروري ۱۹۶۹ع تائين ڪنهن به سنجيدگيءَ سان سوچيو نه هو، عوام جي عقيدتي جي حيثيت حاصل ڪري چڪا هئا۔ بنگال ۾ تبديليءَ لاءِ حالات ٻيچي راس ٿي چڪا هئا۔ بنگال کي هڪ هيرو جي تلاش هئي۔ حالات شيخ مجيب الرحمان کي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو۔ هو هڪ غير رواجي سياسي مظهر بنجي پيو۔ مجيب الرحمان، هڪ شعله مزاج احتجاجي ته اڳي ٿي هو، هر گذشتہ ٻن حڪومتن جي مسلسل غلطين ۽ غلط اندازن مجيب الرحمان کي هڪ عظيم بنگالي ليڊر بنائي ڇڏيو.

ڪن مبصرن جو خيال آهي ته بحران جي ٻئي دؤر ۾ شيخ مجيب الرحمان انتها پسند جي چيني ۾ قاسمي چڪو هو. منهنجي خيال موجب، اهو صحيح ناهي. هن کي ايترو ئي اختيار حاصل هو، جيترو هڪ عوامي تحريڪ جي اڳواڻ کي هوندو آهي. عوام تي ايڏو فيصلو ڪن اثر رکندڙ شخص، چند شاگرد ليڊرن ۽ ٻين منظر ۾ رهندڙ انتها پسند عوامي ليگن جو قيادي سرگزر نٿو ٿي سگهي. پنهنجي عام حڪمت عملي جي هڪ حصي مطابق،

مجيب الرحمان پاڻ اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ته هو خود ته اعتدال پسند آهي، پر مٿس انتها پسندن جو وڏو دٻاءُ آهي. ليڪن اهو فقط ٻاهريون بنو هو.

شيخ مجيب الرحمان کان همض فاش غلطيون ۽ ڪن فيصلن ڪرڻ ۾ سعت لغزشون سرزد ٿيون. هن الهندي حمصي جي اڪثريتي پارٽيءَ کي نظر انداز ڪري شڪست خورده ۽ بدنام سياستدانن سان سوڊي هازي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن مسلح فوجن جي گهٽ طاقتور هئڻ جو تمام غلط اندازو لڳايو هو ۽ انهن جي رخ سمجهڻ ۾ پڻ هو غلط فهميءَ جو شڪار رهيو. پنهنجي سول نافرمانيءَ واري تحريڪ شروع ڪرڻ کانپوءِ، هن مسلح فوجن جي مات ۾ جو مطالعو ڪرڻ ۾ وڏي غلطي ڪئي. هو ان خوش فهميءَ ۾ مبتلا رهيو ته هو ستن پنهنجي طاقت جو ڏکو وهاري چڪو آهي، جنهن ڪري هاڻي فوج ڪن شرطن تي پيش پوڻ تي سچ پچ آماده ٿي چڪي آهي. هو اهو يقين ڪري چڪو هو ته پنهنجي زبردست انتخابي ڪاميابيءَ جي ڏي تي، هو سياسي دٻاءُ ذريعي پنهنجي منزل تي پهچي ويندو. پر هو پنهنجي منزل کان به گهڻو اڳتي نڪري آيو.

آخر ۾ هن جيڪا هوزيشن اختيار ڪئي، ان لاءِ ڪنهن حد تائين غير ملڪي دٻاءُ جو پڻ اثر هو. ائين ٿو معلوم ٿئي ته پارٽي حڪمرانن جي خواهش تي هن فوج مان نڪرڻ کان پوءِ جلد بازيءَ کان ڪم ورتو. شايد ڀارت وچ مشرق ۾ حالتن جي تبديليءَ ڪري پريشان هو ۽ انهيءَ پريشاني وچان هن چاهيو ٿي ته جيئن وڏين طاقتن جو توجه مشرق وسطئي ۽ ٻين بين الاقوامي معاملات تي مبذول آهي، تيسين مجيب الرحمان ست ڏني، بنگله ديش پاڪستان کان ڪسي وٺي - يا، ائين ته نه هو ته ڀارت چين ۽ آمريڪا جي نئين نئين تي اک ٽٽ ڪري رهيو هو؟ سبب ڪهڙو به هجي، بهر حال سياسي گفت وشنيد جي آخري دؤر ۾ هن خطرناڪ حد تائين غلط اندازو لڳايا.

مون شيخ مجيب الرحمان کي جنوري ۱۹۷۱ع ۾ پنهنجي ڊاڪا واري دوري وقت، اسانجي ملاقاتن دوران، چڱيءَ صلاح سان ڄاتو ۽ سڃاتو. مون هن کي نه بهت شفيق ۽ خليف ڏٺو. جن مسئلن تي کيس چڱيءَ صلاح سان دسترس حاصل هو، انهن تي هن زوردار ۽ متاثر ڪن نموني ۾ ڳالهائون ٿي، پر جن مسئلن تي ڳالهائڻ لاءِ هن جي پوري تياري ٿيل نه هوندي هئي، انهن تي دليل بازيءَ کان لٽائي ويندو هو. دنيا جي معاملات متعلق هن جي معلومات مٿا چري هئي ۽ ڪن بنيادي ڳالهين کان ڪنڊرو ڪري ويندو هو. منهنجو اندازو غلط ٿي

سگهي ٿو پر مونکي مجيب الرحمان خلاف ڪوبه ذاتي بغض ناهي - جڏهن هو جيل ۾ هو ، تڏهن مون ڪيترا دفعا سندس خاندان وٽ وڃي انهن سان ملاقات ڪئي هئي ۽ اگر تلا سازش ڪيس دؤران مون ڪورٽ ۾ وڃي سائنس ملاقات ڪئي هئي .

۱۹۶۶ع ۾ جڏهن آئون وزير خارجہ هوس ، گرفتاريءَ کان اڳ سائنس ميس ۽ کيس انتباه ڪيو ته هو ڪي به اڀيرا قدم نه کڻي - ان وقت مون سائنس ڇهن نڪتن تي سياسي بحث ڪرڻ گهريو ته جيئن ملڪ کي خلفشار کان بچائڻ لاءِ ڪنهن مفاھمت تي پهچون . آئون پهريون پاڪستاني سياستدان هوس ، جنهن مغربي حصي جي عوام کي خبردار ڪيو هو ته جيڪڏهن مناسب وقت تي ڇهن نڪتن تي بحث ڪري انهن جو حل نه ڳوليو ويو ته ٿي سگهي ٿو ته ڇهه نڪتا ، پاڪستان جي گڏجي ۾ جنڊ جو ٻڙ بنجي وڃي . ان کانپوءِ به مون کي اها ئي توقع هئي ۽ منهنجي دعا هئي ته مجيب الرحمان ڇهن نڪتن تي مفاھمت ڪري ، هڪ متحده پاڪستان جو وزير اعظم بنجي - پر قدرت جو فيصلو ٻي طرح سان ٿيو .

شيخ مجيب الرحمان سان منهنجا اختلافات اقتدار لاءِ جدوجهد جي سلسلي ۾ نه هئا . تاريخ جي طالب علم جي حيثيت سان ، مون هميشه بنگال کي پاڪستان اندر سندس مناسب مقام ڏيڻ جي ضرورت کي تسليم ٿي ڪيو آهي ۽ اسيمبليءَ ۾ شيخ مجيب الرحمان جي اڪثريت هئڻ ڪري ، قدرتي طور ائين ٿي فرض ڪيو ويو ته هو پاڪستان جو وزير اعظم ٿيندو - عام چونڊن کان فوري بعد سندس فتح عظير تي مون کيس مبارڪ ڏني هئي ۽ ان کان جلد ئي پوءِ مون ڪوٽڙي ، سنڌ ۾ ڪيل هڪ تقرير ۾ ، جمهوريت جي دشمن اشخاص کي خبردار ڪيو هو ته انهن کي اسان بنهي درميان اختلاف پيدا ڪرڻ کان باز رهڻ گهرجي . منهنجي ڪن مخالفن بدليتيءَ سان انهيءَ قسم جو اظهار ڪيو هو ته جيئن ته مجيب الرحمان جي واضح اڪثريت جي پيش نظر آئون واحد پاڪستان جو وزير اعظم ٿئي ٿي سگهيس ، انهيءَ ڪري آئون مغربي پاڪستان جو وزير اعظم بنجڻ جي اسڪير تيار ڪري رهيو هوس - پاڪستان جي عوام کي بخوبي خبر آهي ته پاڪستان جي سالميت لاءِ مون ڪهڙي مستقل مزاجيءَ سان جدوجهد ٿي ڪئي آهي . عام چونڊن کانپوءِ جڏهن هڪ غير ملڪي اخبار نويس مونکي انهيءَ قسم جو مشورو ڏنو ، تڏهن ان باري ۾ هن منهنجو رد عمل انهن لفظن ۾ رڪارڊ ڪيو ته ” منهنجي انهيءَ مشوري تي مسٽر پٽو هڪدم چرڪي پيو ۽

هن چيو ته منهنجو پاڪستان جي نظريه تي اهڙو پختو ٿين آهي، جو منهنجي ذهن ۾
 ڪڏهن به ان قسم جو ڪو خيال ئي نه آيو آهي. (۱)

مجيब الرحمان ۽ منهنجي درميان اختلاف اصولن تي پيدا ٿيا. اهي متضاد
 حقائق جا اختلاف هئا. مجيب الرحمان جي خيال موجب آزاد بنگال ۾ حق مضمير
 هو ۽ منهنجي لاءِ پاڪستان جي بقاءَ ۾ - هن جي خيال موجب - ڇهه نڪتا عوام
 جي ملڪيت هئا - منهنجي لاءِ - پاڪستان عوام جي ملڪيت هو. اسان
 جي نقطه نگاهه ۾ اختلاف بس ائين پيدا ٿيو -

آخري فيصلو

خداوند ڪريس جي نظر هر عمل تي آهي ۽ تاريخ هميشه حق بيان
 ڪيو آهي. تاريخ کي پنهنجو آخري فيصلو ڏيڻ کان اڳ، اڄ جي سمورن
 واقعن کي جانچڻو ۽ بار بار پرکيو پوندو. جيڪڏهن تاريخ انهيءَ جي تصديق
 ڪئي ته مشرتي پاڪستان ۾ شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس عوامي ليگ
 علحدگي جي تحريڪ هلائي رهي هئي ته پوءِ هڪ ئي فيصلو ٿي سگهي ٿو.
 بهر حال - جيڪڏهن مستقبل اهو فيصلو ڏنو، ته ڇهه نڪتا علحدگي جي ڪا
 مخفي اسڪيم نه، پر هڪ پاڪستان جي جدوڙ جگ اندر رهندي، صوبائي
 خود مختياري جو مطالبو هئا ته پوءِ فيصلو ٻيءَ طرح سان ٿيندو. اسان صحيح
 آهيون يا غلط، اسان جا اقدام درست هئا يا نا درست، اسان جون ڪوششون
 وسيع قومي مفاد جي زير اثر هئي رهيون يا ذاتي مفاد ماتحت، ان فيصلي جي
 روشنيءَ ۾ ئي فيصل ٿيندا.

درحقيقت وڏو ڀڃڪڙو ۾ وڏو خود مختياري ۽ علحدگي درميان فقط هڪ سنهي ليڪ
 هوندي آهي. هڪ ڊلي فيڊريشن، ڪانفيڊريشن ۽ آزاديءَ جي ويجهو نظام
 ۾ ڪو ٿورڙو ئي فرق ٿيندو آهي، جيئن ڇهن نڪتن جي ڪيڊل مختلف معنائن
 ۾ ڏسي سگهجي ٿو. اهو بحث ڪنهن به خاتمي کانسواءِ جاري رهي سگهي ٿو.
 ليڪن اهو سوال فقط معنيٰ ڪيڏو ۽ ڇهن نڪتن جي ممڪن نتيجن کان گهڻو سٺي
 آهي. در اعمل سوال اهو آهي ته ڇهن نڪتن جي نيت ۽ مراد ڪهڙي آهي.

(۱) ۱۲ ڊسمبر جي 'ڊي نائمس' ۾ شايع ٿيل، انجي نمائندي سٽر
 پيٽر هوزل هرنس طرفان ۱۱ ڊسمبر ۱۹۷۰ع تي لاڙڪاڻي مان سوڪليل رپورٽ.

قانون ۾ ٻن ڪنهن به ڪم ۽ ان ڪم جي ارادي ۾ فرق ڪيو ويندو آهي . ڪنهن به ملڪ جي آئين جي تيار ڪرڻ ۽ انکي عمل ۾ آڻڻ جي نيت کي بنيادي اهميت حاصل هوندي آهي . سويت يونين جي ۱۹۳۶ع واري اسٽالن آئين مطابق، جواجا تائين عمل ۾ آهي ، فيڊريشن جي هر يونٽ کي علحدگي جي حق هجڻ تائين مڪمل خود مختياري حاصل آهي . پر انجي پويان واري نيت، ۱۹۵۶ع ۾ هنگريءَ خلاف ۽ ۱۹۶۸ع ۾ زيگوسلاويڪيا خلاف سويت يونين طرفان ڪنيل قدامت مان معلوم ڪري سگهجي ٿي ، جي ٻئي خود مختيار برلڪتون هيون ، ۽ جن قدامت جي نتيجي طور، بعد ۾ برينزوف اصول جاري ڪيو ويو . انهي ڪري شيخ مجيب الرحمان ۽ عواصي ليگ جي هاءِ ڪمانڊ جي نيت کي ٻن وڏي اهميت حاصل آهي .

شيخ مجيب الرحمان جا اصلي ارادا ٻلي گهڙا به هجن، پر چونڊن ۾ زبردست فتح حاصل ٿيڻ کانپوءِ سندس نيت گهڙي رهي ، ان ۾ ڪوبه شڪ باقي ٿي نٿو سگهي . هو پنهنجو مقصد بن مرحان ۾ حاصل ڪري ها يا هڪ ٻر، هن جي حڪمت عملي ۽ نائير نيل ڇا به هجي ، بهرحال سندس آخرين مقصد هڪ آزاد ۽ خود مختيار بنگله ديش قائم ڪرڻ هو . هن کي مغربي پاڪستان لاءِ نفرت هئي ۽ هو پاڪستان جو خيال مڪمل طور پنهنجي دل مان ڪڍي چڪو هو . جيڪڏهن ان لاءِ ڪنهن وڌيڪ ثبوت جي ضرورت آهي ته ۲۵ مارچ کان اڳ وارا واقعات ۽ ۲۵ مارچ کانپوءِ ظاهر ٿيل ڀارت سان ڪيل سندس مڪمل ۽ منظر سازش ، ڪافي ثبوت آهن ، جي ڏسي سڀني پاڻ فيصلو ڪري سگهن ٿا .

جيتري قدر سنهنجو تعلق آهي ، مونکي عام چونڊن کان ڪجهه مهينا اڳ، صدر جي پرنسپل اسٽاف آفيسر ، ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان ڪيل اها گفتگو ياد آهي ، جڏهن هن مون کان سئون سڌو سوال ڪيو هو، ته سنهنجي خيال موجب مجيب الرحمان جا اصلي ارادا گهڙا آهن ، تڏهن مهينن مٿان هڪ جي ورائيو هو ته ” علحدگي “ — تنهن هوندي به ، چونڊن کانپوءِ سون هڪ پاڪستان جي حد اندر رهندي ، ڪنهن سياسي ٺاه تي پهچڻ لاءِ حتي الامکان ڪوشش ڪئي ، ڇاڪاڻ ته مونکي خبر هئي ته ٻيءَ صورت ۾ رتو ڇاڻ ۽ خون ريزي ٿيندي .

۲۶ مارچ کان وٺي جيڪا رتو ڇاڻ ٿي آهي ، ان کي هر ڪنهن کي ڏڪارڻ گهرجي ، ليڪن اهو به ياد رکڻ گهرجي ته جيئن رٿيو ويو هو ،

جيڪڏهن ۶ مارچ تي علحدگي عمل ۾ اچي ها، ته مشرقي پاڪستان ۾ غير بنگالي آبادي جو جن ٻچو ناس ڪري ڇڏيو وڃي ها ۽ لکن جي تعداد ۾ ماڻهن جي اجتماعي لڏ پلاڻ شروع ٿي وڃي ها . انهيءَ ۾ به ڪوشڪ نه هئڻ گهر جي ته انجي بدلي وٺڻ لاءِ مغربي حصي ۾ بنگالين سان به ساڳيو نمونو اختيار ڪيو وڃي ها . در حقيقت ۲ مارچ کانپوءِ مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ جڏهن جولان ۾ اچي هوش سان نڪري وئي ، تڏهن اها پاڪستان ۾ ٻيڙي پارٽي هئي ، جنهن پنهنجي قوت برداشت ذريعي مغربي پاڪستان ۾ انتقاسي ڪارواين کي پنڄو ڏياري ڇڏيو .

پاڪستان ۾ ٻيڙي پارٽي تازن واقعن جي سلسلي ۾ جيڪو ڪردار ادا ڪيو آهي، ان خلاف ڪيتريون الزام تراشيون ڪيون ويون آهن. ڪنهن نڪنهن ڏينهن ۱۹۷۱ع جي هن عظيم سانحي جي دڙ ضرور ويهي ويندي : مغربي حصي جا سياستدان ، چونڊن ۾ ٻيڙي پارٽيءَ هٿان ڪاڏل شڪست جي ذلت سهائي ويندا ، ۽ مشرقي حصي ۾ عوامي ليگ ، خاص طور فيروري ۽ مارچ جي مهينن ۾ ، ٻيڙي پارٽي خلاف جيڪا نفرت سرڪوز ڪئي هئي ، اها آهسته آهسته ختم ٿي ويندي. ان وقت ، هن بحران جي رخ وڙڻ لاءِ ٻيڙي پارٽيءَ جيڪي ڪوششون ڪيون هيون ، انهن جو قدر ڪيو ويندو . اهو تسليم ڪيو ويندو ته ٻيڙي پارٽي ملڪ کي پيش آيل سنگين مسئلن جي منصفانه حل لاءِ ، مستقل طور هر ممڪن ڪوشش ڪندي پئي رهي آهي -

دانشمندانہ سوچ جي روشنيءَ ۾ ، ٻيڙي پارٽيءَ جي تعاون کي پارٽيءَ جي اعمال متعلق پنهنجي تفصيلي جو نئين سر جائزو وٺڻو پوندو. بهرحال، اسان جي خلاف جيڪي ٻه مکيه الزام عائد ڪيا وڃن ٿا ، انهن متعلق صفائي پيش ڪرڻ جي هينئر موزون مهل آهي . حالانڪ هن تذڪري ۾ ان جو جواب اڳيئي پيش ٿي چڪو آهي، ته به آئون هتي ان جو ت مختصر طور بيان ڪرڻ چاهيان ٿو .

سڀ کان اول ، اهو الزام لڳايو وڃي ٿو ته مجيب الرحمان قومي اسيمبليءَ اندر چوڻ نڪتن تي مفاومت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها ۽ ٻيڙي پارٽي ۱۰ فيروري تي ٽينڊر اسيمبلي جي ڪارروائي ۾ حصو وٺڻ کان انڪار ڪري غلطي ڪئي هئي - خيال رهي ته ٻيڙي پارٽي اسيمبليءَ ۾ شرڪت کان انڪاري نه ٿي هئي - ڪن ماڻهن طرفان اسان تي اها غلط تهمت مڙهي وڃي ٿي ته اسان بانڪاٽ ڪيو

هو. ۱۵ فبروري تي ڇاٿي ها؟ اسان فقط ڪنهن نه ڪنهن قسري يقين دعائي گهري هئي ته عوامي ليگ ڪوبه معقول مشورو قبول ڪندي ۽ ڇهن نڪتن تي هوڏ ڪري ٻي نه ويندي. ليڪن، مجيب الرحمان ڪنهن به قسري ڪري، ڪابه يقين دعائي ڪرائڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري، ان کان اڳ، جنوري پرڏاڪا پر، اسان عوامي ليگ جي ليڊرن کان جڏهن بار بار اهوسوال پڇيو هوندو ته آيا ڇهه نڪتا، هڪ اهڙو سياسي نقطه نظر آهن، جنهن پر قوسي اسيمبليءَ اندر ڪا نرمي ٿي سگهي ٿي؟ تڏهن هنن اسان کي صاف صاف ٻڌايو هو ته اسان کي ڪا به اهڙي غلط اميد وابسته ڪرڻ نه گهرجي. انهيءَ ڪري، ان الزام جو ڪوبه جواب نه آهي ته جيڪڏهن اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي نه ٿئي ها ته مجيب الرحمان ڇهن نڪتن تي مفاومت ڪري ها. بحران کي ختم ڪرڻ لاءِ هن هر معقول تجويز رد ڪري ڇڏي ۽ هو هوندي ۽ ڪنهن به ڳالهه تي نه ٺهندڙ، ڇوڙو پهرين هو، اهڙو ئي رهيو. جيترو ئي هو اقتدار کي ويجهو ايندو ويو، اوترو ئي هو هوڏي ۽ ان ٺهندڙ ٿيندو ويو: چونڊن کان اڳ هن چيو هو ته ڇهه نڪتا ڪو ٻانهل نه آهن، چونڊن کانپوءِ هن چيو ته اهي عوام جي ملڪيت ٿي چڪا آهن ۽ هاڻي انهن پر ڪا به ڦير گهير نه ٿيندي. اهڙين حالتن پر ڪير ڪيئن اهو يقين ڪري سگهي ٿو ته اسيمبليءَ پر پنهنجي نهايت نمايان اڪثريت جي باوجود، مجيب الرحمان پر اڃاڪه ڪا تبديلي اچي سگهي ها؟ ۽ وري، اها ڳالهه به وسارڻ جو ڪي نه آهي ته ۲۸ فبروري تي مون تجويز ڏني هئي ته ڪنهن به لڇڪ متعلق جيڪڏهن ڪا به يقين دعائي نٿي ڪرائي وڃي ته پوءِ انجي نعر البدل طور، ۱۲۰ ڏينهن جي حد بندي ختم ڪئي وڃي ته جيئن آئيني بل تي مڪمل نموني پر بحث سباحو ٿي سگهي. اهو نعر البدل به قبول نه ڪيو ويو. هر موڙ تي، ڪنهن به معقول مفاومت لاءِ اسانجي هر ڪوشش کي بند ٻڌي ڇڏيو ويو.

ٻئي طرف، ائين چيو وڃي ٿو ته جيڪڏهن پيپلز پارٽي، قوسي اسيمبليءَ پر عوامي ليگي حڪومت پر حزب اختلاف جو ڪردار قبول ڪري ها ته موجوده بحران کي ناري سگهجي ها. حزب اختلاف تي، بهر حال، ڪنهن آئين جي روشنيءَ پر ئي ويچار ڪري سگهجي ٿو. هن حالت پر، انهيءَ پر ڪوبه شڪ نٿو ٿي سگهي ته آئين ڇهه نڪتن تي هجي ها، جيئن عوامي ليگ عزم ڪري چڪي هئي ته ان کان گهٽ هوءَ ڪابه ڳالهه قبول نه ڪندي. اهڙو آئين پيپلز پارٽي قبول ٿي ڪا نه ڪري ها، جو پاڪستان جون ٻارون پئي ڇڏي. ڇهه

نڪاتي آئين جي مفهوم مطابق ٿيڻ، حزب اختلاف جي ڪم جو ڪو ڪو به ڪردار نه هون ٿو ڪونه. ڇهه نڪاتي انتظام مطابق مرڪز لاءِ فقط ٻه ڪاتا، گڏيل دفاع ۽ خارجو پاليسي ڇڏيا ويا هئا، تنهن مان به غير ملڪي تجارتن ۽ امداد جا محڪما ڪڍيل هئا. ڪنهن به مقصد تي معيار مطابق، ظاهر هو ته اهڙي قومي اسيمبليءَ جي حيثيت محض اذائي هجي ها، جنهن پر ڪنهن حزب اختلاف جو هجڻ يا نه هجڻ برابر هو. اهو سوال پڇي سگهجي ٿو ته پوءِ آخر حزب اختلاف ڇا لاءِ؟ اسان پنهنجي نقادن کي جواب ڏيئي چڪا آهيون، پر ڇا، هو شيخ محيب الرحمان طرفان، ان عظيم اتحاد جي مخالفت لاءِ سندن ڪيل حمايت جو ڪو جواز پيش ڪري سگهن ٿا، جو پنهنجن پارٽي قومي مفاد لاءِ ڪرڻ چاهيو ٿي؟

حال ۽ مستقبل

اڄ سڄي ملڪ ۾ ڪشيدگي ٿلهل آهي. ڀارت ڪليو ڪلايو پاڻ کي مجيب الرحمان جي طرفداري سان وابسته ڪري چڪو آهي. قوم پنهنجي نئين زندگي لاءِ جدوجهد ڪري رهي آهي. ملڪ کي لازمي طور متحد رکڻو آهي. مشرقي پاڪستان ۾ ملٽري آپريشن جاري آهي. مزاحمت جي آخري نڪاتن جي صفائي ٿي رهي آهي. اهو نهايت ضروري آهي ته حالتن کي ضابطي هيٺ رکيو وڃي، حالانڪ امڪان اهو آهي ته حالتن جي معمول تي اچڻ ۾ اڃا تمام وڏو عرصو لڳي ويندو. تشدد ۽ تصادم جا ايڪٽيويٽي واقعا ٿيندا ٿي رهندا، پر انهن کي ناگزير سمجهي، قبول ٿي ڪرڻو پوندو. بهر حال، اسان کي طويل گوريلا جنگ کي ضرور نارڻو آهي. مشرقي پاڪستان، پنهنجي ڪيترن آبادي، ناڪرو علائقي، مواصلات جي ناڪافي نظام ۽ عوام ۾ ٿلهليل بي اطميناني ڪري، گوريلا جنگ لاءِ هڪ موزون ۽ مثالي خطو آهي. بهر حال اها خوش قسمتي چئجي جو عوامي ليگ جي علحدگيءَ واري تحريڪ جا مرڪز شهرن اندر هئا ۽ ان جا اثرات اڃا سوڌو گهڻن تائين نه ٿلهليا هئا. ان کان علاوه، ڪنهن به ساڄي ڌر جي تحريڪ لاءِ طويل عرصي تائين گوريلا ڪارروائي کي اڳتي وڌائڻ يا برداشت ڪرڻ مشڪل ٿيندو آهي. تنهن هوندي به، جيڪڏهن ڪنهن سياسي تصفيه ۾ دير لڳي، ته ٿي سگهي ٿو ته ڪجهه عرصي جي خاموشيءَ کانپوءِ زور دار نموني ۾ گوريلا ڪارروائي وري شروع ٿي وڃي.

فوج کي پنهنجي ڪارروائي ۾ ڦڙتي ته ضرور ڏيکارڻي آهي، پر ان ۾ وحشائيت نه هئڻ گهرجي. باغين کي انفرادي طور چاندي لهنو آهي. اجتماعي

تباهي مان مقصد حاصل نه ٿيندو. ان سان رڳو مسئلي جي سنگيني وڌيڪ وڌندي، ٻي گناهه ماڻهن کي فوجي ڪارروائي جو شڪار ٿيڻو هوندو، جنهن ڪري اهي به دشمن ٿيندا ويندا ۽ مزيد فوجي ڪارروائي جي ضرورت ٿيندي رهندي. ان لاءِ وڌيڪ فوجون گهريون ۽ اهو چڪر ڪڏهن به ختم نه ٿيندو. نئين ۽ گهرن هٿيارن جو استعمال بلا امتياز جاري رکي نٿو سگهجي ۽ نه ئي هر گهريل هنڌ تي ۽ هر ماڻهو پويان هڪ فوجي پهريدار بهاري سگهجي ٿو. ڀارت سان سرحد ۲۳۰ ميل ڊگهي آهي ۽ اها آسانيءَ سان ٽي سگهجي ٿي. اها مڪمل طور بند ڪري ٿي ٿئي سگهجي. جلد ئي مينهوگي ۽ سيلابن وارا مهينا شروع ٿيڻ وارا آهن. انهن مهينن ۾ فوجي ڪارروائي ڏکي ٿيندي ويندي، جنهن ڪري گوريلا سرگرمين کي وڌيڪ هٿي ايندي. حڪومت کي گهڻي فوجي ڪارروائي جو ڪو طريقو ڳولي اختيار ڪرڻو هوندو. انجو دارو مدار، گهڻي حد تائين، هڪ برجستي جاسويءَ جي ڄاڻ تي هوندو ۽ جاسوسن کي وري به مقامي آباديءَ تي پرسور ڪرڻو آهي.

سراغ رسان کاتي جي ڪارڪردگي، خاص طور مشرقي پاڪستان جي انتظاميه ۾، نهايت مايوس ڪن رهي آهي. مشرقي پاڪستان ۾ هٿيارن جو اٽيار لڳندو ويو، جنهن جي يا ته ڪنهن کي خبر ئي نه پئي، يا انهن کي ڇوٽ ڇڏي ڏنو ويو. ائين ڪيئن ٿيو، جو ڊاڪا جي هڪ ئي پوليس اسٽيشن تي ۱۶۰۰۰ رائيٽلن جو اٽيار لڳي ويو ۽ ۲۵ مارچ جي رات جو، گهڻن ۾ ايتريون ساريون رڪاوٽون ڪڍيون ڪري ڇڏيون ويون؟ ڇا اها ڪنهن کي خبر نه پئجي سگهي ته ۲۳ مارچ تي چاڙهڻ لاءِ بنگله ديش جا هزار ها جهنڊا ٺاهي تيار ڪيا ويا آهن؟ ڇا ڪنهن کي به ڀارت مان ايندڙ مداخلت ڪارڻ جي رستن ۽ ٽيندڙ سڀلاءِ جو پتو ئي نه پئجي سگهيو؟ جيڪڏهن انتظاميه اهو سڀ ڪجهه ڏسڻ لاءِ پنهنجي اکين تي ٻٽي پڙي ڇڏي هئي، ته پوءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سراغ رساني واري سروس به نهايت ناڪام رهي، ۽ ان باري ۾ انتظاميه کي ڪي به صحيح اطلاعات نه رسايا ويا. اها ڳالهه به ناقابل معافي آهي ته هڪڙي شيخ معجب الرحمان ڪانواءِ، عوامي ليگ جي قيادت کي اجازت ڏني وئي ته اها ڪلڪتي پڄي وڃي ۽ اتي وڃي نام نهاد بنگله ديش جي حڪومت قائم ڪري. حڪومت کي هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجي سراغ رساني جي سروس کي اجا گهڻو متاثر ٿو هوندو.

ليڪن ان ڳالهه به خاص ڌيان لهڻو، ته جنهن وقت هڪ دفعو امن امان بحال ٿي ويو، تنهن وقت مکيه مسئلا وري به منهن ڪيندا. ان سلسلي.

جو آخري حل ، سياسي نوعيت جو ئي ٿي سگهي ٿو . فوجي اقدام ، تيسائين بي معنيٰ ثابت ٿيندا ، جيستائين اهي مجموعي طور ڪنهن سياسي هاليسي جو حصو نه هوندا . ان لاءِ گهڻي پر گهڻي ڪوشش هئڻ گهرجي ، ته جيڪڏهن ڪي فوري يا ٿوري مدت لاءِ ڪارروايون ڪيون وڃن ته اهي به آخري نصب العين ذهن ۾ رکي ، پوءِ ڪيون وڃن . مشرقي پاڪستان ۾ ڪهڙو نصب العين آهي ۽ اهو بهترين طريقي سان ڪهڙي ريت حاصل ڪري سگهجي ٿو؟

جيڪڏهن مشرقي پاڪستان کي بچائڻو آهي ته پوءِ ان کي لازمي طور مطمئن ڪرڻو پوندو . هر قسم جي سياسي توڙي اقتصادي دٻاءُ ۽ استحصال جو خاتمو ڪرڻو پوندو . جيستائين مشرقي پاڪستان ۾ امن اسان بحال نه ٿيو آهي ، تيسائين اتي مسئلي جو آخري حل نه ٿيندو ، ليڪن ساڳئي وقت ، درمياني عرصي ۾ اتي ڪوبه سياسي خلا نه هئڻ گهرجي . جيڪڏهن ڪوبه سياسي خلا پيدا ٿيڻ ڏٺو ويو ، ته پوءِ ڪوبه آخري حل ڳولڻ ، ناممڪن نه ، ته به مشڪل ترين ضرور ٿيندو ويندو . جيڪڏهن صحيح وقت تي صحيح طريقو ڪار اختيار نه ڪيو ويو ته پوءِ مشرقي پاڪستان آخر چواڻين چاڻيندو ته اهو پاڪستان جو هڪ حصو ئي رهي — جيڪڏهن مشرقي پاڪستان کي سندن جائز حقن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو ته پوءِ پاڪستان ۾ رهڻ مان ڪين ڪهڙو فائدو؟ ڪين بلا تاخير پاڪستان ۾ رهڻ جا فائدا ڏيکاري ، ان لاءِ ڪوشش پيدا ڪرڻ گهرجي . مشرقي پاڪستان جي عوام جي دلين ۾ ، قوم جي هڪ لازمي حصي هئڻ متعلق ڪنهن به قسم جو شڪ شهبوه نه هئڻ گهرجي . انهن کي ڪنهن به قول بچاءِ عمل ذريعي اهو يقين ڏيارڻو پوندو . لفظن ذريعي انهن کي ڪافي عرصي تائين دوکو ڏنو پئي ويو آهي .

حالتي جي معمول تي موٽي اچڻ سان گڏ ، سياسي سطح تي پڻ منجهن اعتماد بحال ڪرڻو پوندو . عوامي ليگ تي بندش وڃڻ ناگريز هو : هڪ اهڙي تنظيم کي ، جا علحدگيءَ لاءِ ڪوشاڻ هئي ، بي قاعدي ٺهرائڻو ئي هو . تنهن هوندي به ان تنظيم ۾ سخت قسم جي علحدگي پسندن ۽ باقي ٻين عوامي ليگ جي ليڊرن ۽ ورڪرن ۾ لازمي طور امتياز ڪرڻو پوندو . جيڪي به ان تنظيم ۽ انجي علحدگي پسند ليڊرن سان بي تعلقي جو اظهار ڪن ۽ قبول ڪن ته ڪين گمراه ڪيو ويو هو ، انهن کي ضرور معاف ڪرڻ گهرجي . ٻاهرئين ٻئي طور فقط چند حالتن ۾ ائين ڪرڻ بچاءُ ، ٿورڙو جو ڪم ڪڍي ، گهڻي پر گهڻو امتياز ڪري سگهجي ٿو . اسيملين ۾ انهن جي ميمبري ختم نه ڪرڻ گهرجي ۽ ڪين

اها اجازت هئڻ گهرجي ته هو ڪنهن به موجود پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ يا وري آزاد رهن. موجوده حڪومت جي ڪا به پارٽي جو وڏو دارومدار انهيءَ تي رهندو ته اها عوامي ليگ جي ڪيترن ليڊرن ۽ ورڪرن کي علحدگي پسندي واري مقصد کان الڳ ڪري سگهي ٿي. اهو مقصد وڏي حد تائين صوبن کي گهڻي ۾ گهڻي صوبائي خود مختياري ڏيڻ ۽ اقتصادي ڀانڄي جو بنياد سوشلزم تي رکڻ سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿو.

انهن سياستدانن، جن کي چونڊڻ ۾ زبردست شڪست آئي آهي ۽ جن لاءِ مشرقي پاڪستان جي عوام کي سخت ڏڪار آهي، اڳتي وڌائڻ سان مشرقي پاڪستان جو اعتماد هرگز حاصل ڪري نه سگهيو. انهن سياستدانن کي محدود مقاصد لاءِ ۽ فوري طور ڏکين ڏينهن لاءِ ته استعمال ڪري سگهجي ٿو، پر جيڪڏهن انهن کي گهڻي عرصي تائين اڳتي وڌائڻو پيو رهيو ته انجو اثر الٽو ٿيندو. ڪوشش اها هئڻ گهرجي ته انهن عوامي ليگين سان سڌي طرح تعلق پيدا ڪيو وڃي، جي اهو قبول ڪن ته ڪن هاءِ ڪمانڊ ڊوڪو ڏنو ۽ گمراهه ڪيو هو ۽ جي پاڪستان جي استحڪام لاءِ ڪم ڪرڻ واسطي آماده ٿين.

جيئن ئي اعتماد بحال ٿيندو ويندو، مغربي حصي لاءِ عوامي ليگ جي پيدا ڪيل مخالفت گهٽجي ويندي. انهيءَ سلسلي ۾ مغربي حصي جي سياسي شخصيتن کي پڻ ڪجهه مدد ڪرڻ گهرجي ۽ مشرقي حصي ۾ دوباره مساوي نمائندگي بحال ڪرڻ جا نعرا هڻي ۽ مشرقي پاڪستان کي ٽن صوبن ۾ تقسيم ڪرڻ جيڙيون ڳالهائون ڪري، مشرقي پاڪستان جي احساسات کي مزيد مجروح نه ڪرڻ کپي — مشرقي پاڪستان جي حيثيت ۽ درجي گهٽائڻ وارن اهڙن نظرين کي، ماڻهو اڳتي وڌڻ بجاءِ پاڻ ڀوڻي، موٽندا. خاص طور مضبوط مرڪز متعلق بي جاويدارانه بيان بازي مان مراد اها ورتي ويندي ته مٿن وڌيڪ جبر ٿيندو ۽ سندن استحصال ڪيو ويندو.

سياسي سطح تي ڪابه ڪوشش جمهوري نظام جي بحاليءَ جو نعر ابدل نٿي ٿي سگهي. عوام جي شرڪت کان سواءِ، پنهنجي قومي تقدير تي خود عوام جي گرفت کان سواءِ ۽ عوامي حڪومت کان سواءِ، نه ته موجوده بهران کي حل ڪري سگهجي ٿو ۽ نه ئي ڪا ترقي ٿي سگهي ٿي. جيترو جلد فوجي حڪومت عوام جي منتخب نمائندن جو اقتدار بحال ڪندي، اوترو جلد ملڪي مسئلن جو سياسي حل ٿيندو نظر ايندو. جيڪڏهن في الوقت مهلي پاڪستان ۾ جمهوري نظام

بحال نٿو ٿي سگهي ته گهٽ ۾ گهٽ اهو انهن حصن ۾ بحال ڪيو وڃي، جتي اهو ٿي سگهي ٿو۔ مفاد پرستن جا ايجنٽ ۽ اهي سياسي پارٽيون، جن کي عام انتخابات ۾ شڪست ملي آهي، عوام جي چونڊيل نمائندن کي اقتدار منتقل ڪري ڏيڻ جون مخالف آهن. ظاهري طور هو اهو دليل ڏين ٿيون ته جيڪڏهن مغربي حصي جي صوبن کي اقتدار منتقل ڪري ڏنو ويو ۽ مشرقي پاڪستان ۾ نه ڏنو ويو، ته ان سان صورت حال وڌيڪ سنگين ٿي ويندي ۽ انهيءَ الزام کي تقويت پهچندي ته مشرقي پاڪستان کي ڪالوني سمجهي مٿس راج ڪيو پيو وڃي۔ دراصل هن ٽولي کي، جنهن پاڻ اندروني طور ڪالوني جهڙو نظام قائم ڪيو ۽ ان کي استتلال بخشيو آهي، ڊپ اهو آهي ته اقتدار پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي منتقل ٿي ملڻو آهي۔۔ جا پارٽي اعوزم ڪري چڪي آهي ته اها انهن مفاد پرستن تي مهلڪ وار ڪري، سڄي ملڪ اندر ماضيءَ ۾ ڪيل غلطي جو ازالو ڪندي. تنهن کانسواءِ، هو نهايت بي حياتيءَ سان پيپلز پارٽيءَ تي اقتدار جي بڪ جو الزام مڙهندا رهن ٿا، حالانڪ حقيقت اها آهي ته چونڊن ۾ ٺڪرايل هي اهي ساڳيا عناصر آهن، جي ڪنهن نه ڪنهن سازش ذريعي، پوئين دروازي سان اچي، اقتدار کي چھٽڻ چاهين ٿا. پيپلز پارٽي طرفان اقتدار جي منتقليءَ جي طلب اقتدار جي بڪ نه پر عوام جي امنن ۽ خواهش جو اظهار آهي، جنهن پارٽيءَ کي ووٽ ڏنو آهي.

پاڪستان جي ڪنهن به حصي ۾ جمهوريت جو فروغ، پوري ملڪ اندر ان کي رائج ڪرڻ ۾ سهولت پيدا ڪندو۔ ائين ڪرڻ سان مشرقي پاڪستان جي انهن ماڻهن کي، جي اڃا سوڌو لڙي رهيا آهن، ترغيب ملندي ته هو هٿيار ڦٽا ڪري، لڙائي بند ڪري پنهنجا جمهوري حق حاصل ڪن ۽ جوابداريون سنڀالين. ان کانسواءِ هي سوال به پڇي سگهجي ٿو: مشرقي پاڪستان جي هڪ سياسي پارٽي ۽ پارٽي به نه ۽ پرانجي چند فردن جي گناهن جي سزا پورو ملڪ ۽ ان جا سمورا صوبا آخر ڇو ڀڳين؟ ڪيترين فيڊريشنن ۾ اها ڳالهه عام آهي ته جيڪڏهن انجي ڪنهن وفاقي يونٽ ۾ بحران يا انتشار ٿئي ٿو ته مرڪزي اختياري فقط ان هڪڙي يونٽ جي جوابداري پاڻ ڪندي آهي۔ هائوسري ملڪ ڀارت ۾، سڄي ڀارت جي ڪل آباديءَ جي اڌ کان وڌيڪ تي مشتمل وفاقي يونٽن تي، هڪ ئي وقت ۾ صدارتي راج نافذ رهي چڪو آهي.

هڪ لاگريز اصول اهو آهي ته عوام کي لازمي طور حڪومت ۾ شريڪ ڪيو وڃي. مشرقي پاڪستان ۾ ملٽري آپريشن جاري رکي، ڀارت جي جنگ

تي آماده هئڻ واري حالت ۾ هوندي ، مغربي پاڪستان اندر وڌندڙ مايوسي جي پيش نظر ، موجوده حڪومت ، پنهنجي فوجي ۽ نوڪر شاهي واري راڄ ذريعي ، موجوده بحران جي خاتمي جي اميد رکي نٿي سگهي . فقط هڪ صحيح معنيٰ ۾ نمائنده حڪومت ئي ڪامياب ٿي سگهي ٿي ، جنهن کي عوام جو اعتماد ۽ حمايت حاصل هجي . انهيءَ سبب ڪري ، پيپلز پارٽيءَ کي يقين آهي ته عوام جي نمائنده جماعت هئڻ جي حيثيت سان ، اهو نقطو انجو حق ئي نه پر فرض پڻ آهي ، ته اها ته اقتدار جلد از جلد عوامي نمائندن کي منتقل ڪري ڏيڻ جو مطالبو ڪري . جيڪڏهن فوج کان جمهوري دؤر جي منتقليءَ ۾ تاخير ٿي ، ته ئي سگهي ٿو ته چند مهينن ۾ ملڪ اهڙيءَ ڪڙيءَ تي پهچي وڃي ، جتان وري واپس موٽي نه سگهي .

اقتصادي استحصال هميشه سياسي تسلط سان گڏوگڏ جاري رهندو آهي . جيڪڏهن مشرقي پاڪستان کي بچائڻو آهي ته استحصال جو خاتمو ٿيڻ کپي . اقتصادي ميدان ۾ مشرقي حصي کي مغربي حصي کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ رعايت نه ملڻ گهرجي ، بلڪ ماضيءَ جي غلطي جي تلافيءَ طور ان تي پاڻ وڌيڪ توجه ڏيڻ گهرجي . مشرقي پاڪستان جو ، مغربي پاڪستاني سرمايدارن لاءِ ذاتي استحصال مارڪيٽ بنجڻ ، بند ٿيڻ کپي .

مشرقي پاڪستان جي اقتصادي مسئلن تي مخصوصي طور ڌيان ڏيڻ کپي . زياده فوري مسئلا خوراڪ ، صحت ۽ آبادڪاريءَ جا آهن . ڏڪار جو خطرو نارڻ گهرجي . حڪومت کي مناسب اڳوڻ تي خوراڪ جي مناسب تقسيم جو انتظام ڪرڻ ۽ بنيادي ضرورتن جي شين جي اڳوڻ تي سختيءَ سان ضابطو رکڻ کپي . وڇڙندڙ بيمارن کي ٽههجن کان روڪڻ لاءِ ڊاڪٽرن جي ٽيم کي پهرايڻ جا دؤرا ڪرڻ گهرجن . آباد ڪاريءَ جي ڪم کي ٻين سڀني ڪمن تي ترجيح ڏيڻ گهرجي ۽ غريب عوام جي سڪلاتن ۽ مصيبتن گهٽائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش وٺڻ گهرجي . اقتصادي اقدام ، سوشلسٽ طريقي پٽاندڙ ڪٺا هوندا . مثال طور سڀ کان اهم زرعي سيڪٽر ۾ ، جتي زمين جا ٺڪرا ننڍا ۽ پيداوارا گهٽ آهي ، سڌارا اهڙي طرح آڻڻ گهرجن ، جيئن انهن مان هاريءَ کي فائدو پهچي . مشرقي پاڪستان ۾ سڀ کان زياده حقن کان محروم ۽ استحصال زده طبقو ، حصي تي هارپ ڪندڙن جو آهي ، جي ڪل آباديءَ جو پندرهن سيڪڙو آهن . حصي تي هارپ وارو سلسلو ختم ٿيڻ گهرجي ۽ اهڙن سرڙين هارين کي مالڪاڻا حق ملڻ گهرجن . ساڳئي وقت ، هڪ اجتماعي تحريڪ هلائي ، زمين جي نئين

نڪرڻ تان ڀل معاف ڪرڻ گهرجي ۽ انهن کي ڪو آهڙو ذريعو، هڪ اهڙي طريقي سان تجربيڪ هلائي متحد ڪري سگهجي ٿو، جو انهن کي چئجي ته جڏهن ننڍن نڪرڻ جا مالڪ هاڻ بر گڏيا، تڏهن سندن سموري ڀل معاف ڪئي ويندي. انهي قسم جا قدم فوري طور کڻي سگهجن ٿا، جن بعد زرعي شهبي ۾ ٻيا انقلابي سڌارا آڻي سگهجن ٿا. جيئن ته اسانجي عوام جي اڪثريت گهولن ۾ رهي ٿي، انهيءَ ڪري انهن جي ضروريات جي پورائي هڪ لازمي امر آهي. زرعي صنعت تي پڻ خصوصي توجه ڏيڻ جي ضرورت آهي. زراعت اڪيلي سر، بهرحال، مشرقي پاڪستان جي بيروزگارن ۽ گهٽ روزگار يافتن جي وڏي تعداد کي ڪيائڻ لاءِ ڪافي ٺٽي ٿي سگهي. فوري طور انهن مان گهڻن کي ٻوڏن ۽ طوفان تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ۽ رستن جي تعمير جهڙن عوامي ڪمن ۾ ڪيائي سگهجي ٿو، جن جو معاوضو انهن کي بنيادي ضرورت جي شين جي صورت ۾ ڏني سگهجي ٿو. عوامي شعبي ۾ نوان ڪارخانا قائم ڪري سگهجن ٿا، جن ۾ اضافي انفرادي طاقت ۽ مشرقي حصي جي ٻين صلاحيتن کي مڪمل طور استعمال ڪري سگهجي ٿو.

مشرقي پاڪستان ۾ ڪاميابي صرف صحيح معنيٰ ۾ صوبائي خود مختاري ڏيڻ ۽ استحصال ختم ڪرڻ سان ئي حاصل ڪري سگهجي ٿي. جلد يا دير سان، ائين ڪرڻو ئي پوندو. ان کانسواءِ ڪوبه چارو ناهي — گذريل وقت کي پوئتي موٽائي نٿو سگهجي. مشرقي پاڪستان مان مغربي پاڪستان ۽ غير ملڪن ڏانهن سرمايه جي منتقلي کي بند ڪرڻو پوندو. انهيءَ جي خاطر ڏياري وڃي ته مغربي پاڪستان جون مصنوعات مشرقي حصي وارن کان وڌيڪ اگهن تي نه وڪامنديون. شين جي اگهن تي سختيءَ سان ڪنٽرول ڪيو وڃي ۽ خلاف ورزي ڪندڙن کي سخت سزائون ڏنيون وڃن. اتي جي صنعتن جا انتظامي معاملا مغربي پاڪستان جي واپارين کان ڇڏائي، مشرقي پاڪستان جي سول اختياري وارن جي هٿن ۾ ڏنا وڃن. مشرقي حصي مان ڪمپل زرمبادل، دفاع سميت مرڪز جي خرچ لاءِ مناسب حصو ڪڍي، باقي مشرقي پاڪستان تي ئي خرچ ڪيو وڃي. ڪرنسي، غير ملڪي واپار ۽ امداد جا محڪما، مرڪز جي حوالي ڪري سگهجن ٿا، بشرطيڪ مشرقي پاڪستان ۽ ٻين صوبن کي سندن حقن جي حفاظت جي خاطر ڏني وڃي ۽ انهن جي حق تلفي نه ڪئي وڃي. مرڪز پڻ پنهنجي بنيادي ضروريات جي پورائي لاءِ ٺڪس لڳائڻ جا اختيارات هاڻ وٺ رکي سگهي ٿو. انهيءَ طريقي سان، حقيقي وفاقي ڍانچي اندر رهندي، مشرقي پاڪستان جي عوام جي مطالبن جي پورائي ٿي سگهي ٿي.

ليڪن مشرقي پاڪستان مان استحصال جو مڪمل خاتمو فقط تڏهن ڪري سگهجي ٿو، جڏهن سڄي پاڪستان مان استحصال ختم ٿيندو. مسئلا هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح مليل جليل آهن جو انهن کي الڳ الڳ ڪري نٿو سگهجي. اسان کي پنهنجي قومي فڪر، نقطه نظر ۽ ڍانچي ۾ انقلابي تبديلي آڻڻ جي ضرورت آهي. اسانجي حڪومت جو اهو موقف قابل مذمت آهي، جنهن مطابق اها فرض ڪري وئي ٿي، ته اقتصادي پيداوار ۽ سماجي انصاف مان ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪري سگهجي ٿي، جڏهن اها ائين ٿي چئي ته ”عوام غيرمتوازن اقتصادي تقسيم کي پيداوار جي سست رفتاري تي ترجيح ڏيندا“ (۱) ان جي برعڪس، انهن پنهنجي کي هڪ هڪ ۾ ڏٺي، گڏوگڏ هلڻو آهي ۽ يقيناً سوشلسٽ نظام ۾ ائين ئي ٿيندو آهي، جنهن نظام جي عوام، عام چونڊن ۾ تقاضا ڪري چڪا آهن.

اسان کي ناقابل معافي غلطي جو هڪ نهايت خوفناڪ ورثو پلڻ پيو آهي؛ گذشتہ نسلن جي گناهن جو جسواب به اسان کي ڏيڻو پئجي رهيو آهي. سياست جي ابتدائي معلومات کان عاري سطحي ذهن، جي تاريخ جي شعور کان به پنهنجي ڪورا هئا، ڪيترا اهڙا بنيادي سياسي فيصلا ڪيا آهن، جن پاڪستان کي خطرناڪ تباهي جي ڪناري تي آڻي ڪڍيو آهي. اسان کي، جن بنگال جي بهادر عوام، انهن جي ثقافت ۽ روايتن کي پيار ڪيو ۽ قدر جي نڪاعن سان پئي ڏنو آهي، جن مشرقي پاڪستان جي حقن لاءِ ويڙهه کاڌي ۽ استحصال ۽ اندروني نوآبادياتي نظام کي ختم ڪرڻ جو مطالبو پئي ڪيو آهي، اڄ مشرقي پاڪستانين جي ڪاوڙ ۽ غيظ و غضب کي منهن ڏيڻو پيو آهي. اها هڪ انتهائي سنگين ستر ظريفي آهي. ليڪن اسان پنهنجي جوابدارين کان سيڪڊوش ٿي نٿا سگهون. اسان کي ان عظيم چئلينج جو مقابلو ڪرڻو ۽ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻو آهي. اسان تي هڪ نهايت ئي نازڪ ذمه داري آهي. پاڪستان جو مستقبل خطري ۾ آهي. اسان کي هڪ انسان هٿان ٻئي انسان جي استحصال ۽ هڪ علائقي هٿان ٻئي علائقي جي استحصال جو خاتمو آڻڻ ۽ هڪ نئون نظام قائم ڪرڻ لاءِ هر ممڪن جدوجهد ڪرڻي آهي — ته جيئن

(۱) حڪومت پاڪستان جي پلاننگ ڪميشن جي چوٿين پلان جو خاکو (۱۹۷۰-۷۵ع) ”نئين تعميري حڪمت عملي جا لوازمات“ واري باب جو صفحو ۱۲.

خوشحالي ، ترقي ۽ اھوت جو ھڪ نئون دؤر شروع ڪري سگھون . اسان اھو حقيقي پاڪستان ڦاٽر ڪرڻ گھرون ٿا ، جنھن لاءِ لکين مسلمانن پنھنجيون ڄاڻيون ڏنيون ۽ قربانيون ڪيون . اسان اھو سڀڪجهه عوام مان اڀرندڙ نين طاقتن ذريعي ڪري سگھون ٿا .

عوام جي ھڪ ترجمان جي حيثيت سان ، منھنجي متعلق ائين چئي سگھجي ٿو تہ منھنجي پاڪستان سان دلچسپي ذاتي آھي . اھو صحيح آھي . ھر شھريءَ کي ائين ئي محسوس ڪرڻ گھرجي . پنھنجي نوجواني واري دؤر ۾ مون دنيا ۾ پاڪستان جي مقام جو مطالعو ڪيو . انھن ڏينھن کان ، مون وٽ پاڪستان جو اھم منصب پئي رھيو آھي ، ۽ مون ھڪ ڊڪٽيٽر جو غص ۽ غضب ۽ ظلم پڻ سٺو آھي ، پر منھنجي لاءِ ، پنھنجي بنيادي عقيدن ۾ تبديليءَ جو آئون ڪوبه سبب نٿو سمجھان . پاڪستان ۾ ماضيءَ جي بي انداز غلطي ۽ موجوده بحران جي ناقابل برداشت تڪليف جي باوجود ، اسان پاڻ ۾ اھڙي اھليت ۽ صلاحيت سمجھون ٿا ، جنھن سان ملڪ جا معاملات درست ڪري سگھون .

ملڪ ۾ رھنمائي جي احساس جو فقدان آھي . سياسي افراتفري معاملات کي وڌيڪ نازڪ بنائي ڇڏيو آھي . قوم غير معين عرصي تائين تذبذب جي انھيءَ بندش ۾ رھي نٿي سگھي . بد نظميون ۽ بدعنوانيون پنھنجي نين انتھائين کي پھچي چڪيون آھن . انھن خلاف عوام ۾ بي انتها بد دلي ۽ بد گمان پيدا ٿي چڪي آھي ، ڇاڪاڻ تہ انتظاميه عوام آڏو جوابده ناھي . عوام مٿان مائوسين جا ڪارا ڪڪر ڇانڙجي رھيا آھن . نوجوان نسل شڪ ۽ بي مقصدت جو شڪار ٿي رھيو آھي . اسان پنھنجي نوجوانن کي نظر انداز ڪري نٿا سگھون . مشرقي پاڪستان ۾ نوجوانن کي ھندو استادن ۽ پروفيسرن جي آسري تي ڇڏي ، اسان ناقابل تلافی نقصان پرائي چڪا آھيون . اڄ جو نسل تہ اسان ھٿان وڃايو ، پر اسان سياسي واري نسل کي ضايع ڪرڻ جو نقصان برداشت ڪري نٿا سگھون .

تازو ڪراچيءَ جي ڪن اسڪولي ڇوڪرن ” وينسيريوس “ نالي ھڪ مخزن ڪڍي آھي ، جنھن جي اسپيني زبان ۾ معنيٰ آھي ” اسان ضرور ڪامياب ٿيندا سون “ . ان مخزن جي پھرين ايڊيشن ۾ ، ھڪ نوجوان شاگرد ” حقيقت “ جي عنوان سان ھڪ مضمون لکيو آھي . اھو ڪجهه ائين شروع ٿئي ٿو تہ:

” منهنجي ذهن ۾ ڪي سوال اڀريا — آئون هڪ سچو پاڪستان آهيان. پاڪستان ۾ ڄائس ، انجي سرزمين تي نهنس ، انجي نظربن سان منهنجي ذهني ۽ تهذيبي تربيت ٿي ، تنهن هوندي به آئون ائين ٿو — محسوس ڪريان ته آئون هڪ سرندڙ معاشري جو فرد آهيان — پاڪستان جو پهريون ڀار ، ناخلفي ۽ جو عذاب محسوس ڪري ٿو ، هو ائين ٿو محسوس ڪري ته چڻ هو خالي خولي ۽ ڪوڪلو آهي ۽ هن وقت ڪوبه اهڙو نظريو ناهي ، جنهن لاءِ هو جدوجهد ڪري . آخر ائين ڪيئن ٿيو ؟ ڪٿي آهن اهي پر جوش شخص ، جن اسان کي اسانجي قوم ڏني ، اهو نسل ڪٿي آهي ، ۽ چوانهن اسان کي اهي نظريا نه ڏنا ، جن لاءِ هنن جنگ ڪئي ، جن جي طفيل ملڪ اڃا تائين قائم آهي ، حالانڪه دنيا انجي تباهي ۽ جي پيشينگوني ڪري چڪي هئي ؟ اڄ اسانجي زندگي ۽ جا اقدار نهايت عجيب آهن — ڪردار کان ، ڪهڙن جي رنگن جي اهميت وڌيڪ آهي . اڄ هڪ انسان جو اندازو سندس ڪار ، سندس مالي مضبوطي مان لڳايو وڃي ٿو . اهو معيار اسان کي ڪنهن ڏنو ؟ آئون هڪ سرمايه دار طبقي ، هڪ سرندڙ طبقي سان تعلق رکان ٿو ، اهو عين قدرتي آهي ته آئون ڏسان ته ، مون سان گڏساري دنيا به منهنجي چوڌاري ڀڳي پرزا ٿي پئي هجي.“

هڪ نوجوان شاگرد سپاڻي جي نسل جي نمائندگي ته نٿو ڪري سگهي ، پر هن شاگرد جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي ، اهي انهيءَ صورت حال جي هڪ علامت ضرور آهن. اسان کي قومي معاملات پرئين سر روح ٽوڪڻ جي هڪ جامع اسڪيم کي هٿ ۾ کڻڻو پوندو . ورنه اسان جو موت يقيني آهي . انهيءَ ڪري نه ، ته پاڪستان علائقائي طور تقسيم ٿي ويندو ، پر انهيءَ ڪري جو پاڪستان جو تعلق هڪ بيمار معاشري سان آهي . منهنجي نئين زندگي ۽ ڪاميابيءَ لاءِ اسان کي معاشري ۾ لازمي طور انقلاب برپا ڪرڻو پوندو .

هڪ پاڪستان

مون شروع ۾ چيو آهي ته پاڪستان جو ابتدائي نقطو . ۱۹۴۷ع وارو قرار داد لاهور هو . اها تاريخ به قابل تبديل آهي . هڪ خيال کان پاڪستان جو ابتدائي نقطو ، هڪ هزار سال اڳ ، تڏهين کان شروع ٿي ٿو ، جڏهين محمد بن قاسم سرزمين سنڌ تي پنهنجو پهريون قدم ڌريو ۽ برصغير کي اسلام جي نور سان روشن ڪرايو . ان وقت کان وٺي برصغير ۾ هندن ۽ مسلمانن پسن الڳ

الڳ عناصر جي صورت اختيار ڪئي . مغليه ۽ برطانوي دؤرن جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته بر صغير ۾ پاڪستان جي بچ ، ان وقت کان هاڙون هڪڙن شروع ڪيون ، جڏهن مسلمانن هندوستان ۾ پنهنجي هوزيشن مستحڪم ڪرڻ شروع ڪئي . ڀارت ۽ پاڪستان جي ٻن خود مختيار مملڪتن جي عملي قيام ته جن ان کان الڳ وجود تفسير جي فقط رسم ادا ڪئي . اها حقيقت تسليم ڪري ، اسان کي گڏجي گذارڻ جو سبق سکڻ گهرجي .

انهيءَ حقيقت جي باوجود ، ته پاڪستان ، بر صغير جي مسلمانن جي آزادانه ووت سان وجود ۾ آيو ، ڪيترا غير ملڪي ميسر اڃان تائين انهي ڳالهه تي گهٽ ٻڌيو وٺيا آهن ته پاڪستان هڪ مصنوعي مملڪت آهي . انهن کان پڇي سگهجي ٿو ته هڪ قدر تي مملڪت ڪهڙي ۽ ٻي مصنوعي مملڪت ڪهڙي ٿيندي آهي ؟ جيڪڏهن پاڪستان هڪ مصنوعي مملڪت آهي ته مثال طور چيڪوسلاويڪيه ۽ يوگوسلاويه ، ڪهڙي طرح قدرتي مملڪتون ليکيون وڃن ٿيون ؟ ملائيشيا کي ڪهڙي شئي قدر تي مملڪت بناڻي ٿي ؟ افریقه ۾ ڪيتريون مملڪتون ، تاريخي حادثن جي نتيجي طور وجود ۾ آيون آهن . انهن جي وجود جي اصليت ، يورپ جي ساسراڄي قوتن جي متصادم رقابتن سان ملندي . انهن جو دارومدار انهيءَ تي هو ته انگريزن ، فرانسين ، پورچيگيزن ۽ جرمنن براعظم افریقه کي ڪٿي ۽ ڪيئن تفسير ڪيو . انهيءَ طريقي سان افریقه جون ڪيتريون ايراضيون ڪن به نسلي ۽ قبائلي تعلقات جو لحاظ ڪرڻ کان سواءِ ، مختلف مملڪتن ۾ ورهائي ڇڏيو ويو . دنيا جي ڪن ٻين مملڪتن سان پڻ اها حقيقت لاڳو آهي . ڪيترا اهل ، مغرب ، جن جي خيال موجب اها ڳالهه غير قدرتي آهي ته مشرقي بنگال پاڪستان ۾ هجي ۽ مغربي بنگال ڀارت جو حصو هجي ، ساڳئي قسم جون ملڪي ورهائون افریقه ۽ مشرق وسطیٰ ۾ غير قدرتي نٿا سمجهون . جرمني ، يورپ بلڪه سڄي دنيا جي هڪ اهم مملڪت آهي . هڪ ئي نسل ، هڪ ئي زبان ، هڪ ئي تهذيب ۽ پنهنجي مقدر تي بي پناهه فخر هئڻ جي باوجود ، جرمني اڄ ٻن حصن ۾ ورهائل آهي . وري ائين به آهي ته هڪ مملڪت ۽ هڪ قوم جي حيثيت سان ، جرمنيءَ جي اصليت ، قطعي طور قدرتي ناهي . جيڪڏهن بسمارڪ پيدا نه ٿئي ها ۽ هو ۱۸۶۴ع ۾ بينمارڪ خلاف ، ۱۸۶۶ع ۾ آسٽريا خلاف ۽ ۱۸۷۰ع ۾ فرانس خلاف جنگيون نه جڙي ها ته جرمن قوم شايد وجود ۾ ئي نه اچي ها . جيڪڏهن شارليمان نه هجي ها ، ته نجر ناهي يورپ جي ڪيترين مملڪتن جو ڪهڙو حشر هجي ها ، ڇا جيڪڏهن ڪائونٽ ڪيور ۽ گاري بالڊي جو وجود نه هجي ها ته اٽلي هڪ قدرتي

مملڪت هجي ها ؟ باتان جي رياستن ۽ وچ يورپ جي مملڪتن جي آخري شڪل ڪهڙي هجي ها، جيڪڏهن سلطنت عثمانيه ۽ آسٽرو- هنگرين سلطنت پنهنجي پنهنجي طاقت استعمال نه ڪن ها؟ سويت يونين ڪيتري قدر هڪ قدرتي مملڪت آهي ؟ ان ڪيئن پنهنجي موجوده صورت اختيار ڪئي ؟ جمهوريه روس ۽ وچ ايشيا جي جمهوريتن درميان آخر ڪهڙو مشترڪه چيد آهي؟ انهن جا قدرتي رشتا آخر ڪٿي پنهان آهن؟

پاڪستان ايتري قدر تي قدرتي مملڪت يا ايتري قدر ئي غير قدرتي مملڪت آهي، جيتريون اڄڪلهه جون ٻيون جديد قومي مملڪتون. جيڪڏهن پاڪستان انهيءَ ڪري هڪ غير قدرتي مملڪت آهي جو اها مذهب جي بنياد تي وجود ۾ آيل آهي، ته پوءِ اسرائيل ڪيئن قدرتي مملڪت ٿي، جنهن جو وجود پڻ مذهب ۽ نسل تي آهي ۽ ساڳئي وقت اعارڪراچيءَ جي ميٽرو پولين شهرڪان به ننڍڙي آهي ؟

جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي جغرافيائي جدائيءَ ڪري، غير قدرتي مملڪت ليکي وڃي ٿي، ته ٻيون به ڪيتريون اهڙيون مملڪتون آهن، جي جغرافيائي طور هڪ ٻئي مان ڳنڍيل نه آهن، ۽ انهن مان ڪي ته ٻين جي اهڙن سلسلن تي مشتمل آهن، جي هزار ها ميلن تي ڦهليل ۽ وڏن مفاصلن ڪري هڪ ٻئي کان بلڪل الڳ ٿلڳ آهن. چيو ته وڃي ٿو ته اسين غير قدرتي مملڪت انهيءَ ڪري آهيون، جو اسان دشمن ماڪ ڀارت ڪري ورهايل آهيون. ڇا انهيءَ جو اهو مطلب آهي ته جنهن وقت ڀارت سان تعلقات سڌري ويا، تنهن وقت پاڪستان هڪ قدرتي مملڪت بنجي ويندي ؟ ڇاڪاڻ ته الاسڪا، ڪئناڊا جي ڪري، باقي آمريڪي رياستهءَ متحده ڪان الڳ آهي، تنهنڪري جيڪڏهن ڪنهن وقت ان جا ڪئناڊا سان تعلقات ٻڙي پيا، ته ڇا آمريڪا هڪ غير قدرتي مملڪت بنجي ويندي ؟

نه ئي ائين آهي، ته فقط پاڪستان هڪ اهڙي مملڪت آهي جنهن ۾ مختلف ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون. سنڌو لهند هڪ اهڙي مملڪت آهي جنهن ۾ ڪيتريون ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون، ۽ ڀارت سميت ٻيون ڪيترون ئي اهڙيون مملڪتون آهن. جيڪڏهن پاڪستان ۾ هندن جي آبادي آهي ته ڀارت ۾ به مسلم آبادي آهي ۽ ننڍڙون لبنان، ٽن مذهبن هوندي به متوازن آهي. جيڪڏهن پاڪستان مختلف تهذيبن ۽ نسلن تي مشتمل آهي ته ڀارت ۽

رياستههه متحده امريڪا سميت ٻيون ڪيتريون اهڙيون مملڪتون آهن ، جي پاڻ انهيءَ ڳالهه تي فخر ڪن ٿيون . جيڪڏهن پاڪستان ۾ علحدگي پسندي جا رجحانات آهن ، ته ڀارت ۽ ڪيترين ٻين مملڪتن ۾ پڻ آهن . الجير يا ڪان وٺي ويندي انڊونيشيا تائين ، ڪاهه اهڙي مملڪت ناهي ، جا علائقائي ڪشيدگي کان آجي هجي . يورپ ۾ اسپين کي بازين جو مسئلو درپيش آهي . برطانيه اتر آئرلنڊ ۾ بغاوت کي ڪچلڻ ۾ مصروف آهي ، جنهن تي هن ڪيترا سؤ سال اڳ زبردستيءَ سان قبضو ڪيو هو . ويلس ۽ اسڪاٽ لنڊن جون ڀارتيون خود مختياريءَ لاءِ دٻاءُ وجهنديون رهن ٿيون ، يا ڇا اهو به ڪو علحدگيءَ جو مسئلو آهي؟ صدر چارلس بيبڪال، برٽينيءَ جي خود مختياريءَ جي مسئلي تي پنهنجو عهدو ڇڏي ڏيڻ مناسب سمجهيو .

دنيا جا اهي معالج، جي پاڪستان جا ڦٽ چٽاڻڻ چاهين ٿا، بهتر آهي ته پهرين پنهنجي بيمارين جو علاج ڳولين. انهن کي پهرين پنهنجا تعصبات ختم ڪرڻ کپن ۽ اسان کي اڪيلو ڇڏي ڏيڻ کپي ته اسان پنهنجي مسئلن سان پاڻ نبرون . هينئر دنيا جي ملڪن لاءِ وقت آهي ته هو، هڪ دفعو ۽ هميشه لاءِ پاڪستان کي ناقابل تقير تسليم ڪن . کين اهو نه وسارڻ کپي ته جيڪڏهن پاڪستان ٺڪرا ٺڪرا ٿي پيو، ته باقي بر صغیر به متحده نه رهي سگهندو .

مشرقي پاڪستان ، پاڪستان جو هڪ اڻوٽ انگ آهي . اسان جي عوام جي اڪثريت مشرقي حصي ۾ رهي ٿي ، جن جنگ ڪري پاڪستان کڻيو آهي . هاڻي مشرقي پاڪستان جا عوام انصاف طلب ڪري رهيا آهن ، اهڙي انصاف ، جهڙو مشرقي پاڪستان جا عوام چاهين ٿا . عوام اهڙي پاڪستان جي قيام لاءِ جنگ نه جوڻي ۽ قربانيون ڏيون هيون ، جنهن ۾ مٿن غير معين عرصي تائين جنريٽن جي جنتا راج ڪري ، مٿن جيترا سرباه دار انهن جو پي رحمانه استحصال ڪن ، نوڪر شاهي انهن کي ڪچلي ۽ گشتي فوجي عدالتن جي حڪم تي ڦٽڪا لڳائي ، انهن کان اطاعت قبول ڪرائي وڃي . ته ئي پاڪستان جي غريب عوام نيويهن سالن تائين ، انهيءَ لاءِ ڪشالا ڪڍيا ته پاڪستان کي هن نوبت تائين پهچايو وڃي . عوام اهو پاڪستان چاهين ٿا ، جنهن لاءِ هنن جد و جهد ڪئي ، قربانيون ڏنيون ۽ ڪشالا ڪڍيا . جنهن ۾ هو پنهنجا ڏئي پاڻ هجن ، جو استحصال جي هر طريقي کان پاڪ هجي ، جنهن ۾ سندن بچڻ لاءِ گهر ، خوراڪ ، ڪپڙن ۽ تعليم جو معقول بندوبست هجي .

ڇا نيوپهن سالن کانپوءِ به اهي گهرون ڪي گهڻيون آهن، جڏهن ته انهن لاءِ بلڪه انهن کان وڌيڪ لاءِ آئين ۾ ۽ قانون جي حڪمراني ذريعي خاطري ڏني وئي هئي ۽ جن جو پاڪستان جي باني ۽ سائن واعدو ڪيو هو؟ فقط هڪ نئين نظام، هڪ نئين قيادت ذريعي ئي عوام جون اهي اسانگيون پوريون ٿي سگهن ٿيون. هاڻي هو غير سمين مدت تائين انتظار نه ڪندا، انهن سان ڪامي عرصي تائين دوکا ٿيندا پئي رهيا آهن — هاڻي يا ته رجعت پسند طاقتون رهنديون ۽ عوام کي دوکا ڏينديون ۽ پاڪستان کي تباهه ڪنديون رهنديون، يا ته منتخب رهنما، عوام جي سڏ تي اڳتي وڌندا ۽ هن عظيم سانحي تي غالب پئي، پاڪستان کي بچائي وجهندا. انشاءه.

چھ نکاتي پروگرام جو متن ،
جيشن پهرين شايع ٿيو ۽ بعد ۾ عوامي ليگ جي
منشور ۾ ترتيب ڪيو ويو

نڪتو نمبر — ۱

اصلي

قرار داد لاهور جي بنياد تي آئين ۾ پاڪستان لاءِ صحيح معنيٰ ۾ هڪ
وفاق ۽ پارليامينٽري طريقي جي حڪومت جي ضمانت هنڻ گهر جي ، جنهن ۾
عالمي بالغ راءِدهي جي بنياد تي ، سڌي ووٽ ذريعي چونڊيل قانون ساز اداري
کي سڀ تي فوقيت هنڻ گهر جي .

ترميم ڪيل

حڪومت جي طرز وفاق ۽ پارليامينٽري هوندي ، جنهن ۾ وفاقي
قانون ساز اداري ۽ وفاق جي يونٽن جي قانون ساز ادارن جي چونڊ سڌي ووٽ
۽ عالمي بالغ راءِدهي جي بنيادن تي ڪئي ويندي . وفاقي قانون ساز اداري
تي نمائندگي آبادي ۽ جي بنياد تي ڏني ويندي .

نڪتو نمبر —

اصلي

وفاقي حڪومت فقط ٻن ڪمن سان تعلق رکندي ، يعني: دفاع ۽
مارجھ معاملات ، باقي ٻيا ڪم وفاقي رياستن جي حوالي هوندا .

ترميم ڪيل

وفاقي حڪومت فقط دفاع ۽ خارجہ معاملات لاءِ جوابدار هوندي ۽ هيٺ ڄاڻايل نڪتي (۳) ۾ ڄاڻايل شرطن مطابق ، ڪرنسي .

نڪتو نمبر — ۳

اصلي

(الف) ٻنهي حصن ۾ ٻه الڳ الڳ پر آسانيءَ سان تبديل ٿيندڙ ڪرنسيون رائج ڪيون وڃن ، يا

(ب) سڄي ملڪ لاءِ ڀلي هڪ ڪرنسي هجي . اهڙي حالت ۾ آئين ۾ اهڙا اثرائتا فقرا رکيا وڃن ، جيئن مشرقي کان مغربي پاڪستان ڏانهن سرمايه جي منتقلي بند ڪري سگهجي . مشرقي پاڪستان لاءِ الڳ رزرو بئنڪ قائم ڪئي وڃي ۽ ان لاءِ الڳ مالي هاليسي اختيار ڪئي وڃي .

ترميم ڪيل

هر حصي ۾ هر علائقي لاءِ ٻه الڳ الڳ ، هڪ ٻئي سان تبديل ٿيندڙ يا آزادي سان تبديل ٿيندڙ ڪرنسيون يا ٻيءَ صورت ۾ هڪ واحد ڪرنسي، انهي شرط سان هوندي ته هڪ وفاقي رزور سرشتو قائم ڪيو ويندو ، جنهن مطابق ريجنل فيڊرل رزور بئنڪون هونديون ، جي هڪ ريجن مان ٻئي ريجن ۾ سرمايه جي منتقلي يا اڏام کي روڪڻ جا طريقا گولينديون .

نڪتو نمبر — ۴

اصلي

نئڪس ۽ روينيو جمع ڪرڻ جو اختيار وفاقي يونٽن وٽ رهندو ۽ وفاقي مرڪز کي اهڙو ڪوبه اختيار نه هوندو . فيڊريشن کي پنهنجي گهربل خرچ جي پورائي لاءِ ملڪي نئڪس مان هڪ حصو ڏنو ويندو . گڏيل فيڊرل فنڊ ، اسٽيٽ جي سبورن نئڪس مان ڪنهن مقرر سيڪڙي مطابق ڪڍيو ويندو .

ترميم ڪيل

مالي پاليسي وفاقي يونٽن جي جوابداري رهندي . وفاقي حڪومت کي دفاع ۽ خارجہ معاملات لاءِ ، گهربل روڻيو لاءِ ڪي ذريعا مقرر ڪري ڏنا ويندا ، جي روڻيو ذريعا ، آئين ۾ طه ڪيل طريقيه ڪار مطابق ، ان نموني سان ۽ ان شرح مطابق وفاقي حڪومت خود بخود استعمال ڪري سگهندي . انهن آئيني فقرن ذريعي ، اها يقين دهائي ڪرائي ويندي ته وفاقي حڪومت جون روڻيو ضرورتون ، وفاقي يونٽن طرفان مالي پاليسيءَ تي ڪنٽرول هئڻ واري مقصد جي خاطر ڏيارڻ سان ، مستقل طور پوريون ٿينديون رهنديون .

نگو نمبر — ۵

اصلي

- (۱) ٻنهي حصن جي زرمبادلہ جي ڪمائيءَ جا ٻه الڳ الڳ اڪائونٽ هوندا .
- (۲) مشرقي پاڪستان جي ڪمائي مشرقي پاڪستان حڪومت ۽ مغربي پاڪستان جي ڪمائي مغربي پاڪستان حڪومت جي ڪنٽرول هيٺ رهندي .
- (۳) وفاقي حڪومت جي زرمبادلہ جون ضرورتون ، ٻنهي حصن طرفان هڪ جيتري يا مقرر شرح مطابق پوريون ڪيون وينديون .
- (۴) ڪچي مال جي چرپر تي ٻنهي حصن ۾ ڪابه ڊيويڊن نہ لڳائي ويندي .
- (۵) يونٽن جي حڪومتن کي آئين ذريعي اهڙو اختيار حاصل هوندو ته جيئن اهي ڪنهن به ڌارئين ملڪ سان واپاري ۽ تجارتي تعلقات رکڻ ، واپاري مشن قائم ڪرڻ ۽ انهن سان معاهدا ڪن .

ترميم ڪيل

آئين ۾ اهڙا فقرا رکيا ويندا ته جيئن هر وفاقي يونٽ طرفان ڪمابل زربادله جا جدا جدا اڪائونٽ رکيا وڃن ، جي واسطيدار وفاقي يونٽن جي حڪومتن جي ڪنٽرول هيٺ رهندا . وفاقي حڪومت جي زربادله جون ضرورتون آئين ۾ ڄاڻايل طريقه ڪار مطابق مقرر ڪيل شرح جي بنياد تي وفاقي يونٽن جون حڪومتون پوريون ڪنديون . علائقائي حڪومتن کي آئين مطابق اهڙا اختيار حاصل هوندا، جيئن اهي خارج ٻاليسي جي ڍانچي اندر رهندي ، جنهن جي جوابداري وفاقي حڪومت تي هوندي ، غير ملڪن سان تجارتي ڳالهين هلائي سگهندا .

نڪتو نمبر — ۶

اصلي

مشرقي پاڪستان لاءِ مياشيا يا ملٽري جهڙي هڪ فوج قائم ڪئي ويندي .

ترميم ڪيل

وفاقي يونٽن کي مياشيا يا ملٽري جهڙي فوج قائم ڪرڻ جا اختيار ڏنا ويندا ته جيئن هو قومي سلامتي ۾ موثر نموني ۾ حصو وٺي سگهن .

۱۹۷۰ع واري قانوني ڍانچي جي آرڊر

مان اهر اقتباسات

صدر جو ۱۹۷۰ع وارو آرڊر نمبر — ۲

۱۹۷۰ع وارو قانوني ڍانچي جو آرڊر

(گزيت آف پاڪستان، ايڪسٽرا آرڊنري، ۳۰ مارچ ۱۹۷۰ع)

نمبر ايڇ - ۲۴ (۱) ۷۰ هي يو هي - صدر جو هيٺيون آرڊر،
عام اطلاع لاءِ شايع ڪيو وڃي ٿو :-

جيئن ته صدر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ۲۶ مارچ ۱۹۶۹ع
تي قوم کي ڪيل خطاب ۾ پنهنجي طرفان اهو وعدو ڪيو هو ته هو ملڪ ۾
جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ انتهائي ڪوشش ڪندو،

۽ جيئن ته هن ۲۸ نومبر ۱۹۶۹ع تي قوم کي ڪيل خطاب ۾ انهيءَ عهد
کي دهرايو ۽ اعلان ڪيو ته پاڪستان لاءِ قومي اسيمبليءَ جي عام چونڊ لاءِ
پولنگ ۵ - آڪٽوبر ۱۹۷۰ع کان شروع ٿيندي،

۽ جيئن ته هو فيصلو ڪري چڪو آهي ته صوبائي اسيمبليءَ جي چونڊن لاءِ
پولنگ ڊير ۾ ڊير ۲۲ - آڪٽوبر ۱۹۷۰ع کان شروع ٿيندي،

۽ جيئن ته اليڪٽورل رولس آرڊر، ۱۹۶۹ع ۾ اڳيئي اهڙي گنجائش
رکي وئي آهي، ته بالغ راءِ دهيءَ جي بنياد تي عوام جي نمائندن جي چونڊ لاءِ،
اليڪٽورل رول تيار ڪيا ويندا،

۽ جيئن ته اهو ضروري آهي ته پاڪستان لاءِ هڪ قومي اسيمبليءَ جا هن آرڊر مطابق پاڪستان جو آئين تيار ڪندي ۽ هر صوبي لاءِ هڪ صوبائي اسيمبلي قائم ڪئي وڃي ،

هاڻي ، تنهنڪري ، ۲۰ مارچ ۱۹۶۹ع واري اعلان مطابق ۽ ان سلسلي ۾ کيس جيڪي به اختيار آهن ، اهي استعمال ڪندي ، صدر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر بخوشي هيٺيون آرڊر جاري ڪري ٿو :-

.....

۴. قومي اسيمبليءَ جي ترڪيب - (۱) ٽي سؤ تيرهن ميمبرن تي مشتمل هڪ قومي اسيمبلي هوندي ، جنهن مان ٽي سؤ عام جايون چونڊڻ ذريعي پريون وينديون ۽ تيرهن جايون زالن لاءِ مخصوص هونديون .

(۲) ۱۹۶۱ع واري آدم شماري ۾ ڏيکاريل انگن اکرن جي مطابقت سان ، قومي اسيمبليءَ جي جاين جو تعداد ، صوبن ۽ مرڪزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضين ۾ ، جيئن شيڊيٽون ۱- ۾ طئه ٿيل آهي ، ورهايون وينديون .

(۳) فقري (۱) جو اهڙو مطلب نه ڪيو ويندو ، ته جيئن زالن کي عام جاين تي چونڊڻ کان محروم ڪيو وڃي .

.....

۵- صوبائي اسيمبلين جي ترڪيب :- (۱) هر صوبي لاءِ صوبائي اسيمبلي هوندي ، جنهن ۾ عام جاين ۽ زالن لاءِ جاين جو تعداد ، هر واسطيدار صوبي لاءِ جانايل شيڊيٽون ۲- مطابق هوندو .

(۲) فقري (۱) جو اهڙو مطلب نه ڪيو ويندو ته جيئن زالن کي عام جاين تي چونڊڻ کان محروم ڪيو وڃي .

۶- چونڊ جا اصول - (۱) جيئن فقري (۲) ۾ ڄاڻايو ويو آهي ، ان کي ڇڏي ، باقي هر مقرر تڪ جي عام جاءِ تي ميمبر ، قانون مطابق بالغ راءِ دهلي جي بنياد تي چونڊيا ويندا .

(۲) صدر ، ريگيوليشن ذريعي مرڪزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضين مان ميمبرن جي چونڊ لاءِ الڳ ناپوڄاري ڪري سگهجي ٿو .

(۳) قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن جي عام چونڊ کانپوءِ جيترو جلد ممڪن العمل ٿي سگهيو ، هڪ صوبي جي اسيمبليءَ ۽ پرزالن جي مخصوص ڪيل جاين تي ميمبرن جي ، قاعدي مطابق اهي شخص چونڊ ڪندا ، جي ان صوبي مان عام جاين تي چونڊجي آيا هوندا .

(۴) ڪنهن به صوبائي اسيمبليءَ ۽ پرزالن لاءِ مخصوص ڪيل جاين تي ميمبرن جي ، قاعدي مطابق اهي شخص چونڊ ڪندا ، جي عام جاين تي ان اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيا هوندا .

.....

۱۲- اسيمبليءَ جي ميمبرن جو حلف — ميمبر جي حيثيت سان

اسيمبليءَ تي چونڊجي آيل شخص ، پنهنجي جوابداري سنڀالڻ کان اڳ ، ان شخص آڏو ، جو اسيمبليءَ جي ميٽنگ جي صدارت ڪندو هوندو ، هيٺين نموني ۾ حلف ڪندو ۽ ساڪ تي چونڊو ، ائين ته :-

” آئون — سنجيدگيءَ سان قسم کڻي (يا ساڪ تي) چوان ٿو ته پاڪستان تي مڪمل يقين رکائڻو ۽ آئون پنهنجا فرائض ، جي عنقریب ادا ڪرڻ وارو آهيان ، ايمانداري سان ، پنهنجي بهترين صلاحيتن مطابق ۽ ۱۹۷۰ع واري قانوني ڍانچي جي آرڊر ۽ ان آرڊر ۾ اسيمبليءَ لاءِ مرتب ڪيل قانون ۽ قاعدن موجب ۽ هميشه پاڪستان جي سالميت ، اتحاد ، ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ وفاداريءَ سان ادا ڪندس .“

.....

۱۳- قومي اسيمبلي سڏائڻ وغيره — (۱) قومي اسيمبليءَ تي ميمبرن جي

چونڊ ختم ٿيڻ کانپوءِ ، صدر ، پاڪستان لاءِ هڪ آئين جي تياري جي مقصد واسطي ، ان ڏينهن ، ان وقت ۽ جاءِ تي قومي اسيمبليءَ جي ميٽنگ ڪوٺائيندو ، جڏهن هو مناسب سمجهندو ، ۽ اهڙيءَ طرح سان قومي اسيمبلي ، ڪوٺ کانپوءِ ، انجي پهرئين ميٽنگ واري ڏينهن تي فائز ٿي ويندي .

بشرطيڪانهي ۽ فقري جو اهڙو مطلب نه ڪڍيو ويندو ته ميمبرن جي سڀني ڄاڻن جي نه پرچڻ جي بنياد تي، صدر قومي اسيمبليءَ کي سڏائي نٿو سگهجي .

(۲) فقري (۱) مطابق ميٽنگ سڏائڻ کانپوءِ، قومي اسيمبلي انهن وقت ۽ هنڌن تي اجلاس ڪندي رهندي، جيئن اسپيڪر فيصلو ڪندو .

(۳) قومي اسيمبلي، التوا جي معقول سببن کان سواءِ، پنهنجو ڪم ڪار هلائڻ لاءِ روزانه ملندي رهندي -

۱۵- صدر جي خطاب وغيره جو استحقاق - صدر قومي اسيمبليءَ کي خطاب ڪري ۽ پيغام يا پيغامات موڪلي سگهجي ٿو -

۱۶- اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر - (۱) قومي اسيمبلي، جيترو جلد ئي سگهيو، پنهنجي ٻن ميمبرن کي انجو علي الترتيب اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر ڪري چونڊيندي ۽ ڪنهن به وقت اسپيڪر يا ڊپٽي اسپيڪر جي عهدي خالي ٿيڻ جي حالت ۾، ڪنهن ٻئي ميمبر کي اسپيڪر، يا جيئن هوندو، ڊپٽي اسپيڪر منتخب ڪندي -

(۲) جيستائين اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر چونڊبا وڃن، ڪمشنر قومي اسيمبليءَ جي اجلاس جي صدارت ڪندو ۽ اسپيڪر جا فرائض سرانجام ڏيندو .

.....

۱۷- ڪورم ۽ ڪارروائي جا قاعدا - (۱) جيڪڏهن ڪنهن به وقت

قومي اسيمبليءَ جي ميٽنگ دوران، ميٽنگ جي صدارت ڪندڙ شخص جو ڌيان ان حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي ٿو ته حاضر ميمبرن جو تعداد هڪ سؤ کان گهٽ آهي، ته صدارت ڪندڙ شخص يا ته تيسٽائين ميٽنگ معطل رکندو، جيستائين ميمبرن جو تعداد هڪ سؤ کان گهٽ هوندو يا ميٽنگ ملتوي ڪري ڇڏيندو .

(۲) قومي اسيمبليءَ جي ڪارروائي شيڊيول ۳ ۾ ڄاڻايل ڪارروائي جي قاعدن مطابق هلائي ويندي، خاص طور قومي اسيمبلي اهو فيصلو ڪندي ته آئيني بل جي باري ۾ فيصلي لاءِ ڪهڙو طريقو ڪار اختيار ڪيو وڃي.

۲- آئين جا بنيادي اصول - آئين اهڙي ريت تيار ڪيو ويندو ،

جيئن ان ۾ هيٺيان بنيادي اصول سمائجي سگهن .

(۱) پاڪستان هڪ فيڊرل ريپبلڪ هوندو ، جنهن کي اسلامي جمهوريه پاڪستان سڏيو ويندو ، جنهن ۾ شامل صوبا ۽ ٻيون ايراضيون ۽ جي بعد شامل ڪيون وينديون ، هڪ فيڊريشن ۾ اهڙي طرح سان متحد ڪيون وينديون ته جيئن پاڪستان جي آزادي ، علائقائي سالميت ۽ اتحاد جي ضمانت ملي سگهي ۽ فيڊريشن جي اتحاد کي ڪنهن به نموني ۾ ڇڏيو نه رسي .

(۲) (الف) اسلامي نظريه جي ، جو پاڪستان جي قيام جو بنياد آهي ،

حفاظت ڪئي ويندي ، ۽

(ب) ملڪ جو سربراهه هڪ مسلمان هوندو .

(۳) (الف) آبادي ۽ بالغ راءِدهي جي بنيادن تي ، وفاقي ۽ صوبائي قانون ساز

ادارن تي ، سڌيون ۽ آزاد سيماري چونڊون ٿينديون رهنديون ته جيئن جمهوريت جي بنيادي اصولن جي استقامت جي يقين دهائي ٿيندي رهي .

(ب) شهرين جا بنيادي حق واضح ڪيا ويندا ۽ انهن جي گزرن تي

ڌڻي ويندي .

(ج) عدليه جي آزاديءَ جو ، انصاف جي تقاضائن جي پوراڻي ۽ بنيادي

حق ڏيارڻ وارن معاملن ۾ تحفظ ڪيو ويندو .

(۴) قانون سازي ، انتظامي ۽ ماليات سميت سمورا اختيار وفاقي حڪومت

۽ صوبن ۾ اهڙي ريت تقسيم ڪيا ويندا ته جيئن صوبن کي وڌ ۾ وڌ صوبائي خود مختياري حاصل ٿي سگهي ، جنهن جو مطلب ته ڪين قانون سازي ، انتظامي ۽ ماليات متعلق وڌ ۾ وڌ اختيار حاصل هوندا ، هر وفاقي حڪومت کي ٻن قانون سازي ، انتظامي ۽ ماليات سميت ايترا مناسب اختيار حاصل هوندا ، جيئن اها اندروني ۽ بيروني معاملات متعلق ۽ ملڪ جي آزادي ۽ علائقائي سلامتي جي حفاظت جي سلسلي ۾ پنهنجيون جوابداريون بجا آڻي سگهي .

(۵) انهيءَ جي يقين دهائي ڪرائي ويندي ته :-

(الف) پاڪستان جي سمورين ايراضين جا باشندا ، ملڪي سرگرمين ۾

هر نموني ۾ ڀرپور حصو وٺڻ جا اهل هوندا ، ۽

(ب) هڪ مقرر معياد اندر، پاڪستان جي صوبن ۽ صوبن جي مختلف ايراضين درميان، اقتصادي ۽ ٻيا هر قسم جا فرق، ڪو قانون بحال ڪرڻ ذريعي يا ٻين طريقن اختيار ڪرڻ سان ختم ڪري ڇڏيا ويندا.

۲۱- قانون جو مهاڳ - آئين جي مهاڳ پرانجي ساڪ ڏنل هوندي ته:-

(۱) پاڪستان جا مسلمان، انفرادي ۽ اجتماعي طور انهيءَ لائق بنايا ويندا ته پنهنجيون زندگيون اسلامي تعليمات مطابق گذارين، جن جي وضاحت قرآن پاڪ ۽ حديث شريف ۾ ڪيل آهي.

(۲) اقليتن کي آزادي سان پنهنجي مذهب قبول ڪرڻ ۽ ان مطابق زندگي گذارڻ جي اجازت هوندي ۽ پاڪستان جي شهرين جي حيثيت سان کين هر قسم جا حق، رعايتون ۽ تحفظ حاصل هوندو.

۲۲- رهنما اصول - آئين ۾ ان سرڪاري ڀاليسي جا رهنما اصول طئه ڪيا ويندا، جن مطابق مملڪت جي هيٺين معاملن ۾ رهنمائي ٿيندي رهندي ته جيئن

(۱) اسلامي طرز زندگي جي ترويج ٿئي،

(۲) اسلامي اخلاقي معيار جو تحفظ ٿئي،

(۳) پاڪستان جي مسلمانن کي قرآن پاڪ ۽ اسلاميات جي تعليم جون سهولتون مهيا ٿين.

(۴) قرآن ۽ سنت ۾ واضح ڪيل اسلام جي تعليمات ۽ ضروريات اسلام خلاف ڪوبه قانون نه بنايو ويندو.

۲۳- قومي ۽ صوبائي اسيمبليون، پهرين کان قانون ساز ادارا هوندا -

آئين ۾ ڄاڻايل هوندو ته :-

(۱) هن آرڊر ماتحت تيار ٿيل قومي اسيمبلي،

(الف) جيڪڏهن فيڊريشن هڪ ايوان تي مشتمل هوندي، ته اها پوري مدت لاءِ فيڊريشن جو پهريون قانون ساز ادارو ٿي رهندي، ۽

(ب) جيڪڏهن فيڊريشن ٻن ايوانن تي مشتمل هوندي، ته اها پوري مدت لاءِ فيڊريشن جي قانون ساز اداري جو پهريون هيٺيون ايوان ٿي رهندي.

(۲) هن آرڊر مطابق چونڊيل صوبائي اسيمبليون، پوري مدت لاءِ واسطيدار صوبن جا قانون ساز ادارا ٿي رهنديون.

۲۴- آئين تيار ڪرڻ جي مدت - قومي اسيمبلي ۽ هڪ بل جي صورت ۾ آئين تيار ڪندي ۽ جنهن کي آئيني بل سڏيو ويندو ۽ اهو انجي پهرئين ڏينهن واري ميٽنگ کان هڪ سؤ ويهن ڏينهن اندر تيار ڪيو ويندو ۽ آئين نه ڪرڻ جي صورت ۾ اسيمبلي ختم ٿي ويندي.

۲۵- آئين جي توثيق - قومي اسيمبلي طرفان پاس ڪيل آئيني بل توثيق لاءِ صدر آڏو پيش ڪيو ويندو. جيڪڏهن اهڙي توثيق ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو ته اسيمبلي ختم ٿي ويندي.

۲۶- اسيمبلي جي اجلاس جو مقصد - (۱) جيئن مٿي هن آرڊر ۾ ڄاڻايو ويو آهي ۽ پاڪستان واسطي آئين تيار ڪرڻ جي مقصد لاءِ گڏ ٿيڻ کان سواءِ، قومي اسيمبلي، تيسرائين ان حيثيت سان ڪابه ميٽنگ نه ڪري سگهندي، جيستائين قومي اسيمبلي ۽ جوڙاس ڪيل ۽ صدر جو توثيق ڪيل آئيني بل، عمل ۾ نه آيو آهي.

۲۷- آرڊر جي توضيح ۽ ترميم - (۱) هن آرڊر جي ڪنهن به قري جي توضيح متعلق ڪنهن به مسئلي يا شڪ جو تصفيو، صدر جي فيصلي ذريعي ڪيو ويندو ۽ اهو فيصلو آخري هوندو ۽ ان کي ڪنهن به ڪورٽ ۾ چئلينج نه ڪيو ويندو.

(۲) هن آرڊر ۾ ڪنهن به ترميم ڪرڻ جو اختيار قومي اسيمبلي ۽ کي نه پر صدر کي حاصل هوندو.

عظیم سانحو

شیدیلو — ۱

آرٽیگل ۴ - (۲)

پاکستان جي قومي اسيمبلي

زالون	عام	
۷	۱۶۲	مشرقي پاڪستان
۳	۸۲	پنجاب
۱	۲۷	سنڌ
۱	۴	بلوچستان
۱	۱۸	صوبہ سرحد
	۷	مرکزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضيون
<u>۱۳</u>	<u>۳۰۰</u>	<u>ڪل</u>

شیدیلو — ۲

آرٽیگل ۵ - (۱)

صوبائي اسيمبليون

زالون	عام	
۱۰	۳۰۰	مشرقي پاڪستان
۶	۱۸۰	پنجاب
۲	۶۰	سنڌ
۱	۲۰	بلوچستان
۲	۴۰	صوبہ سرحد

صدر جنرل اي. ايم. يحيي خان طرفان
۲۶ مارچ ۱۹۷۰ع تي قدم لاءِ نشر ڪيل
خطاب جو متن

منهنجا عزيز هر وطنو،

السلام عليڪم!

هن مهيني جي ۶ تاريخ ۾ مون قومي اسيمبليءَ جي افتتاح لاءِ ۲۵ مارچ جي نئين تاريخ مقرر ڪئي هئي، انهيءَ اميد تي ته حالتون انهيءَ مقرر تاريخ تي اجلاس جي اجازت ڏينديون. واقعات ۽ بهرحال، انهيءَ اميد کي پورو نه ڪيو. قوم شديد بحران ۾ مبتلا رهي.

مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ عدم تعاون ۽ نافرمانِي جي تحريڪ شروع ڪئي، جنهن ڪري معاملا پيچيده تر ٿي ويا. واقعات تمام تيزيءَ سان ٿيندا رهيا ۽ اهو تمام ضروري ٿي پيو ته حالتن کي جيترو جلد ئي سگهجي، ضابطي هيٺ آندو وڃي. انهيءَ مقصد کي آڏو رکندي، مون مغربي پاڪستان جي سياسي ليڊرن سان گفت و شنيد جو سلسلو شروع ڪيو ۽ آخر ۱۵ مارچ تي آئون ڍاڪا روانه ٿيس.

جيئن توهان سڀني کي خبر آهي، مون شيخ مجيب الرحمان سان سياسي بحران حل ڪرڻ لاءِ ڪيتريون ميٽنگون ڪيون. مغربي پاڪستاني ليڊرن سان صلاح مشورا ڪرڻ کانپوءِ منهنجي لاءِ ضروري هو ته اتي پنهنجن ائين ڪريان، ته جيئن ڪنهن باهمي تصفيه تي پهچڻ لاءِ، ٺاهه جو امڪان پيدا ٿي سگهي.

جيئن اخبارن ۽ ٻين اشاعتي ذريعن مان توغان کي معلوم ٿيندو پئي رهيو آهي، منهنجيون مجيب الرحمان سان ڳالهون اڳتي وڌنديون نظر آيون. شيخ مجيب الرحمان سان ڳالهين جي ڪنهن ڏاڪي تي پوڄڻ کانپوءِ، مون مناسب سمجهيو ته مغربي پاڪستاني ليڊرن سان ڍاڪا پر، ڳالهين جو هڪ ڀيرو دور هلايان.

سٽر زيبڊ - اي - پٽو اتي ۲۱ مارچ تي پهتو ۽ مون ان سان متعدد ميٽنگون ڪيون.

جيئن توھان کي خبر آھي ، عوامي ليگ جي ليڊر ، قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ مارشل لا هٽائڻ ۽ اقتدار جي منتقليءَ جي طلب ڪئي . اسان جي ڳالهين دوران هن تجويز پيش ڪئي ته اهو درمياني عارضي عرصو منهنجي اعلان ذريعي يڪ هيٺ آندو وڃي ، جنهن مطابق مارشل لا هٽايو ويندو ، صوبائي حڪومتون قائم ڪيون وينديون ۽ ابتدائي طور ، قومي اسيمبلي پڻ ڪميٽين جي صورت ۾ وهندي - جن مان هڪ مشرقي پاڪستان جي ميمبرن تي مشتمل ۽ ٻي مغربي پاڪستان جي ميمبرن تي مشتمل هوندي .

انهيءَ اسڪيم جي قانوني ۽ ٻين پهلوئن پر، ڪيترين سنگين خامين جي باوجود ، آئون اقتدار جي هر امن منتقليءَ لاءِ ، اها تجويز به اصولي طور قبول ڪرڻ لاءِ تيار هوس ، پر هڪ شرط سان . اهو شرط مون واضح طور شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌائي ڇڏيو ته انهيءَ اسڪيم متعلق مون وٽ سڀني سياسي ليڊرن جي متفق منظوري اڳواٽ هئڻ گهرجي .

ان بعد مون انهيءَ تجويز تي ٻن سياسي ليڊرن سان گفتگو ڪئي . مون ڏٺو ته انهن جي متفق راءِ اها هئي ته منهنجي انهيءَ مجوزو اعلان کي ڪا به قانوني حيثيت حاصل نه هوندي . ان کي نه ته مارشل لا جو يڪ هوندو ، نه ته ان بابت اها دعوا ڪري سگهجي ته اهو عوام جي مرضيءَ تي سڀني آهي . انهيءَ ڪري هڪ خلاءَ پيدا ٿي پوندو ۽ افراتفري وارون حالتون پيدا ٿي پونديون . انهن جو اهو به خيال هو ته جيڪڏهن قومي اسيمبلي منهنجي اعلان ذريعي ، ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي ته ان مان انهن علحدگي پسند رجحانن کي هٽي ايندي ، جي ڪٿي به موجود هوندا . انهن ، تنهنڪري ، انهيءَ خيال جو اظهار ڪيو ته جيڪڏهن درمياني مدد لاءِ مارشل لا هٽائڻو ۽ اقتدار منتقل ڪرڻو ٿي آهي ته پوءِ قومي اسيمبلي گڏجي ، درمياني عرصي لاءِ ڪو مناسب عارضي آئيني بل

پاس ڪري ، مونکي منظوريءَ لاءِ پيش ڪري . انهيءَ خيال سان مون مڪمل طور اتفاق ڪيو ۽ کين گذارش ڪئي ته هو شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌائين ته هو هن مسئلي متعلق معقول رويو اختيار ڪري .

مون ليڊرن کي چيو ته هو کيس پنهنجي خيالن کان آگاه ڪن ته ان اسڪير موجب، جنهن ذريعي هو هڪ طرف مارشل لا سميت، اختيار جا سمورا ذريعا اجيائي ڇڏڻ گهري تو ۽ ٻئي طرف ائين به ننگو چاهي ته ان جي جاءِ تي ، قومي اسيمبليءَ جي معقول اجلاس ذريعي عوام جي مرضي قائم ڪئي وڃي، ان جو نتيجو ته محض افراتفري ٿيندو. هنن اها ڳالهه قبول ڪئي ته هو شيخ مجيب الرحمان سان ملي ، کيس اها پوزيشن سمجهائيندا ۽ ڪوشش ڪندا ته جيئن قومي اسيمبليءَ ذريعي ، اقتدار جي منتقليءَ لاءِ ، عارضي انتظامن جي باري ۾ هن جي منظوري حاصل ڪري سگهن .

سياسي ليڊر خود شيخ مجيب الرحمان جي انهيءَ تجويز تي تمام پريشان هئا ته قومي اسيمبلي پنهنجي ابتدا کان ئي ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي . هنن محسوس ڪيو ٿي ته اهڙي قسم جي تحريڪ مڪمل طور پاڪستان جي سالميت خلاف ٿيندي .

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي چيئرمين ، منهنجي ، شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس درميان تيل ملاقات دوران هنن مجيب آڏو اهڙن ساڳين خيالن جو اظهار ڪيو هو -

۲۳ مارچ جي شام جو ، سياسي ليڊر ، جي هن مسئلي تي مجيب سان ڳالهائڻ لاءِ ويل هئا ، مون سان مليا ۽ ٻڌايائون ته هو پنهنجي اسڪير ۾ ڪابه تبديلي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي . درحقيقت هن فقط مون کان ايترو ئي چاهيو ته آئون اعلان جاري ڪري ، مارشل لا هٽايان ۽ اقتدار منتقل ڪري ڏئي ڇڏيان .

شيخ مجيب الرحمان طرفان سندس عدم تعاون واري تحريڪ شروع ڪرڻ وارو عمل، هڪ غداريءَ وارو قدم هو . هن ۽ هن جي پارٽيءَ ، ٽن هفتن کان وڌيڪ وقت تائين قانوني اختياريءَ جي پيچڪڙي ڪئي آهي. هنن پاڪستان جي جهنڊي جي بي حرستي ڪئي ۽ قوم جي ٻائيءَ جي تصوير کي بگاڙيو. هنن هڪ

متوازي حڪومت هلائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي . هنن انتشار ، تشدد ۽ عدم تحفظ پيدا ڪيو آهي .

هن تحريڪ جي نالي ۾ ڪيترا تڙ ٿي چڪا آهن . اسانجا لکين بنگالي پائر ۽ ٻيا اهي جي مشرقي پاڪستان ۾ اچي آباد ٿيا آهن ، دهشت واري ماحول ۾ رهي رهيا آهن ۽ انهن جي هڪ تمام وڏي تعداد کي ، ڄاڻ جي خوف کان هن حصي مان نڪري وڃڻو پيو آهي .

مشرقي پاڪستان ۾ مقرر مسلح فوجن کي ، هر قسم جي ذات ۽ بي عزتي برداشت ڪرڻي پئي آهي . سخت اشتعال انگيزي جي باوجود ، هنن جنهن نموني جي قوت برداشت جو زبردست مظاهرو ڪيو آهي ، ان لاءِ انهن کين داد ڏيان ٿو . هنن جو انتظاسي احساس بيشڪ ساراهڻ جو گڻو آهي . مون کي انهن تي فخر آهي .

مونکي شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس حوارجن خلاف هفتا اڳي قدم کڻڻ ڪيندو هو ، پر مونکي صورت حال کي اهڙي طرح سان منهن ڏيڻو هو ته جيئن اقتدار جي ڀر امن منتقلي جي باري ۾ منهنجي پلان کي نقصان نه پهچي . منهنجي انهي مقصد جي حصول لاءِ انهن هڪ بي قاعدگي پويان بي برداشت ڪندو رهيس ۽ ساڳئي وقت ڪنهن معقول ٺاهه تي پهچڻ لاءِ ٻن هر ممڪن طريقو ۽ ذريعو آزمائيندو رهيس . انهن اهو اڳيئي ٻڌائي چڪو آهيان ته شيخ مجيب الرحمان کي معقوليت جي راهه ڏيکارڻ لاءِ ، مون ۽ ٻين سياسي ليڊرن ڪهڙيون ڪوششون ڪيون .

اسان ڪا به ڪسر باقي نه ڇڏي آهي ، پر هو اسان جي ڪنهن به ڳالهه جي تعميري اثر قبول ڪرڻ ۾ ناساڪام رهيو . ٻئي طرف هي ۽ هنن جا پوئلڳ ، منهنجي ڀاڪا ۾ موجودگي جي باوجود ، حڪومت جي اختياريءَ جو مذاق اڏائيندا رهيا . منهنجي تجويز مطابق هن جيڪو اعلان ڪرائڻ تي گهريو اهو دراصل هڪ ڄار هو . هن کي خبر هئي ته ان اعلان جي ، انهيءَ ڪاغذ جيتري به قيمت نه رهي ها ، جنهن تي اهو لکيو وڃي ها ۽ مارشل لا لهي وڃڻ کانپوءِ ، پيدا ٿيل خلا ۾ هو ڪجهه به ، ڪنهن به معاسي جي ڊپ ڊاءِ کان سواءِ ڪري سگهي ها . هنجي هنيلي ٻن ، هوڏ ۽ ڪنهن به معقول ڳالهه ٻڌڻ کان انڪار مان فقط هڪ ئي نتيجو نڪري ٿو — هي شخص ۽ سندس ٻارني پاڪستان جا دشمن آهن ۽ هو مشرقي پاڪستان کي ملڪ کان بلڪل الڳ ڪرڻ چاهين

٦. هن پاڪستان جي استحڪام ۽ سالميت تي حملو ڪيو آهي. هن کي انهيءَ ڏوهه لاءِ سزاياب ڪرڻ کان سواءِ نه ڇڏيو ويندو.

اسان ڪن به اقتدار جي ٻڪين ۽ غير محب وطن ماڻهن کي اها اجازت نٿا ڏئي سگهون ته هو هن ملڪ کي تباهه ڪن ۽ ٻارهن ڪروڙ ماڻهن جي قسمت سان ڪيڏين.

٧. مارچ تي، پنهنجي قوم کي ڪيل خطاب ۾، سون توهان کي ٻڌايو هو ته پاڪستان جي سلح افواج جو فرض آهي ته هو پاڪستان جي سالميت، استحڪام ۽ سلامتي جو تحفظ ڪن. سون هنن کي حڪم ڏنو آهي ته هو پنهنجا فرائض بجا آڻين ۽ حڪومت جي اختيار کي مڪمل طور بحال ڪن.

ملڪ ۾ موجود سنگين صورت حال جي پيش نظر، مون اڄ فيصلو ڪيو آهي ته سڄي ملڪ ۾ سياسي سرگرمين تي بندش وجهان. جيتري قدر عوامي ليگ جو تعلق آهي، ان تي هڪ سياسي پارٽيءَ جي حيثيت سان مڪمل طور بندش وڌي وئي آهي. سون پريس سان پڻ مڪمل طور سينسرشپ لاڳو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. انهن فيصلن متعلق عنقريب مارشل لا ريگيوليشن جاري ڪيا ويندا.

آخر ۾ آئون اوهان کي يقين ڏيارڻ چاهيان ٿو ته پنهنجو مکيه مقصد اڃا ساڳيو آهي، يعني اقتدار جي عوام جي منتخب نمائندن کي مستقل ڪرڻ جيئن ئي صورت حال اجازت ڏئي، پنهنجي ان مقصد جي حصول لاءِ آئون وري نئين سر اقدام ڪندس.

سون کي اسيد آهي ته مشرقي پاڪستان اندر امن امان جي صورت حال معمول تي موٽي ايندي ۽ اسان پنهنجي منزل مقصود ڏانهن وري وڌي سگهنداسين.

آئون پنهنجي هر وطن کي اڀيل ٿو ڪريان ته هو صورت حال جي نزاکت جو اندازو لڳائين، جنهن جي سموري جوابداري پاڪستان دشمن ۽ علحدگي پسند عناصر تي عائد ٿي ٿي ۽ هو معقول شهرين وارو ڪردار ادا ڪن، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ئي پاڪستان جي سلامتي ۽ بهتري آهي.

خدا توهان کي سلامت رکي. پاڪستان ٻانڌه باد